

મુદ્રક અને પ્રગણક
જીવણજી ડાભાભાઈ દેમાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

આવૃત્તિ બીજી પ્રત ૧,૦૦૦

પરિચય

જોદ્ધધર્મ વિષે મારા મનમાં જે ગિંદાસા અને ન હોત તો ધર્માનંદજી માથે મારો પરિચય ન જ થયો હોત.

મારા મિત્ર નાગેશ વાસુદેવ ગુણાજીને એક દિવસ હું મળ્યા મયેલો ઈ.સ. ૧૯૦૮ની વાત હશે તેમણે મને કહ્યું, 'મારા એક બાળગ્નેહી જોદ્ધધર્મી ચર્ચને આપ્યા છે. તેમણે જોદ્ધધર્મનું જ્ઞાન મેળવવા ખાતર સિક્કિમ, બ્રહ્મદેશ અને મિશોન સુધી પ્રવાસ કર્યો છે અને અનેક કષ્ટ વેઠ્યા છે.' જોદ્ધધર્મી પ્રાણી કેવો હોતો હશે એ જોવાની ઇચ્છા તીવ્ર થઈ અને મેં એમની મુલાકાત લીધી. તેમની થોડીક વાતો સાંભળ્યા પછી મેં તેમને એક ધૃષ્ટતાઓ સવાલ પૂછ્યો, 'ગૌતમ બુદ્ધના ઉપદેશને કે પદને ધર્મનું નામ આપી શકાય ખરું? મને તો તે એક શુદ્ધ નીતિનો પથ જ લાગે છે.' આ મવાલને પરિણામે સુદર ચર્ચા ચાલી અને તે જ બેઠકમાં તેમની પાસેથી પાલિ બાપાની બે વાણી ગાયાઓ હું શીખી ગયો. જે જોઈ લીધું કે અગ્રેજ લોડોના વર્ણન ઉપર શુભરો અધાવનાર આ ઠાઈ વાદો (Parasite) નથી, આ ખાઈએ મૂળ ઝરણા આગળ પહોંચીને જ પોતાની તરમ ઊપાની છે એક જ મુલાકાતમાં મેં જોઈ લીધું કે, ધર્માનંદજીમાં શુદ્ધ ધાર્મિકતા છે અને છતાં ધાર્મિકતાનો ડોળ નથી, વિદ્યતા છે, પણ પાડિત્યની ખૂ નથી.

સાજો અમે બેલગામની ઘોડદોડ પર ફરવા ગયા. સૂર્યાસ્તનો વખત હતો ધર્માનંદજીએ કહ્યું, 'મને જરાક માફ કરો, હું પેલા વાયુમાપક ગિનારા પાસે જઈ આવું.' તેઓ ગયા અને લાખા વખત સુધી ધ્યાનમાં બેઠા. પાછા આવીને તેમણે વાતો આગળ ચલાવી મેં તે પહેલા બે ચાર થોગીઓને

ધ્યાનમાં બેસતા જોવા હતા, પણ ધર્મોનનિષ્ઠા જે ના હોઈ
જણાઈ તે નેમનામાં ન હતી

તે દિવસથી હું તેમને ઓગળના થયો તે વખતે તેઓ
અમેરિકા પણ ગયા ન હતા ગગનગતી હિલયાન પછી
કલકત્તામાં જે ગૃહીય મેટેન્ડ અપાઈ હતી તેમાં તેમણે થોડા
દિવસ કામ કર્યું હતું એટલું જ

ત્યાર પછી 'બુદ્ધ, ધર્મ ઝાળિ સપ' અને 'બુદ્ધલીલાસારસમ્રહ'
એ જે તેમની ચોપડીઓ ગદાગ પડી અને 'જાતકકથાસમ્રહ'
એ ચોપડી તૈયાર થઈ પ્રનિદ્ર થયેલી ચોપડીઓ દ્વારા તેમને
મહારાષ્ટ્ર ઓગળતું થયું, પણ તેમની વિવ્રતાનો ઉપયોગ તો
પ્રથમ અમેરિકાએ જ કર્યો

ધર્મોનનિષ્ઠા આ આત્મનિવે ન અથવા પ્રવાસવર્ણન
અનેક રીતે મનોરંજક અને મોઢપ્રદ હ અંગ્રેજ કેમનણી શક
થઈ ત્યાર પછી આપહિંમનથી અને સ્વાત્રથી વૃત્તિથી વિદ્વાન
થયેલાઓના દાખલાઓ આપણી નજરે જ નથી પડતા
આજકાલના જમાનામાં ગામનો એક રખડેલ છોકરો હાઈન્ડ્રુલ
કે કોનેજની ઘરેડમાં પનાર થયા વગર અમાધાગ્ય વિદ્વાન
થઈ શકે છે, એ આપણા માન્યામાં પણ આવતું નથી
ધર્મોનનિષ્ઠાની 'આપવીતી' વાંચીને કેટલાયે દુર્દૈવી પણ ઉત્તમાહી
તરુણોને બોધ મળે નવું આશ્વાસન મળશે ધર્મોનનિષ્ઠાએ
પોતાની મહાણી અત્યંત સાદી ભાષામાં જેવી ને તેરી જ
આપેની છે તેમની 'આપવીતી'માં મીઠું મરચું કશું નથી
પોતાની વાત છગદાર કરવા માટે તેમણે કદી કળા વાપરી
નથી પણ એમાં જ એમની 'આપવીતી'ની ખાસ કળા
અને મદત્તા આવી ગય છે વાંચકો ઉપર અસર પાડવા

કન્તા સત્ય જાગૃતવા તરફ જ તેમનું ધ્યાન વધારે છે. આત્મગૌરવ સાધવા કરતા આત્મપગ્તિય કરાવવાને જ તેઓ વધારે ઇતેઝાર દેખાય છે

તેમનું મરાળી પુત્રક વાચી એક બાઈએ મારી આગળ ડીંગ કરી, ‘આ આખા નિવેદનમા પોતે કેટલું બળ્યા, શું શું બળ્યા, તેમની વિદ્વતા કેમ વધતી ગઈ, છંદો વિશે કયામ પણ ઉદ્દેશ્ય છે ખરો ?’ મેં કહ્યું, ‘તે તો નથી જ, પણ તે ઉપરાંત તેમને અમેરિકા જઈને કામ કરવા માટે હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટી તરફથી ખીજી વાર આમત્રણ આ મુદ્દત, ત્યાંના વિદ્વાનોએ તેમની બારે કદર કરી, વગેરે વાનો પણ તેમના નિવેદનમા નથી અમેરિકામા લામે કાગ મ્હી ધન અને કીર્તિની કમાણી કરવા કરતા અહેસાસ જ રહી કામ કરવાનું તેમણે પસંદ કર્યું અને ફર્ગ્યુસન કોલેજમા પોણાંમો રૂપિયા પર રહી મજનાડે અને બાપડ જેવા પામિનિષ્ઠાત અધ્યાપકો તૈયાર કરવામા જ પોતાની વિદ્વતાનું અધિક સાર્થક થ માન્યું, એ વાત પણ તેમના નિવેદનમા નથી.’

તેમણે પોતાના નાનપણના વિચારો અને મિલ્કાતો આ ચોપડીમા ટાક્યા છે, પણ આજના વિચારો અને અભિપ્રાયો મિલકુલ દર્શાવેલા જ નથી સમાજશાસ્ત્રના તેઓ અઠગ અભ્યાસી છે મૌદ્ધધર્મના તેઓ ઉત્સાહી મિશનરી છે સનાતન ધર્મમા જિજ્ઞાસુ હોઈ તેના દોષો પ્રત્યે તેઓ પ્રમગ વશાત ખુબ આક્રમ ચર્ચ શરૂ છે રાજદારી ક્ષેત્રમા પડ્યા નથી, છતાં ચુસ્ત અમલકારી જેવું વર્તન રાખવાને તેઓ બહુ તત્પર છે રાષ્ટ્રનું ન્વમાન જાળવવા ખાતર તેઓ ગમે કદ વેચતા તૈયાર છે એ બી વસ્તુઓ તેમણે સમાજ

આગળ મૂકી નથી. તેમના મનમાં જીડે જીડે એક બારે અમંનો. રજાં કરે છે કે, જોદ્ધ બિયુનું જીવન છોડી દઈ તેમણે ફરી શૃદ્ધાશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો તેથી તેમને જોદ્ધધર્મના મિશનરીનું ધગસબધું કામ 'છોડી પાડિના અધ્યાપકનું કંઈ' કામ કરવામાં જ મંનોન માનવો પડે છે. હિંદુધર્મમાં માધુ પાછો શૃદ્ધાશ્રમમાં આવે તો પતિન ગણાય છે, જોદ્ધધર્મમાં તેની માન્યતા નથી. જોદ્ધ માધુઓ તેમના ધર્મ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષામાંથી શૃદ્ધાશ્રમમાં પરિવર્તન કરી શકે છે.

આ 'આપવીતી' સખવામાં પોતાના પ્રસામનુ વર્ણન જ મુખ્યત્વે આપવાનો તેમનો હેતુ હોવાથી તેમણે પોતાની કુવ-પરપગની જાત્રી વિગત આપી નથી. પુરુષાર્થ પ્રગટ કરનાર દરેક વ્યક્તિની કુવપરપગ કઈ જાનની હોય છે એ જાણવાથી બહુ લાભ હોય છે. ધર્માનંદજીએ તે લાભ આપણને આપ્યો નથી. પોતાના પૂર્વજોની કીર્તિ ગારી એને મમર્થ સામ્રાસે માણુમનુ એક દ્વાણુ ગણેલુ હોવાથી તેમણે મૌન ધારણ કર્યું હશે.

આપણે જોણે પોતાની ઉત્પત્તિ માંની છે, નાનપણથી જ એકાદી અને અમદાવાદ રહેવાની જોને ટેવ પડી છે, તેના સ્વભાવમાં એક જાતની હિમ્મત આવી જાય છે. તેની વાતોમાં નિઃશૃદ્ધતા અને કંઈક આગ્રહ પણ દેખાઈ આવે છે. નાનપણથી જ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ અને વિરોધ મામે લડવાથી જરા જરા વાતમાં 'પેતરો' કરી ગિભા રહેવાની વૃત્તિ જન્મી શકાય છે. એ બધું સૂક્ષ્મ રૂપે આ 'આપવીતી'માં આપણે જોઈ શકીશું. અને હતા કેણુ દલી શકે કે એ વસ્તુ વગર પણ જીવન અતૂણ ન થઈ પડે ?

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ દાવેલકર

અનુવાદકનું નિવેદન

શ્રી. ધર્મોનંદજીના મરાઠી આત્મચરિત્ર 'નિવેદન'નું મુજરાતી ભાષાંતર કરવાનું જ્યારે મને સૂચવવામાં આવ્યું ત્યારે મને ખાતરી નહોતી કે એ કાર્ય મારાથી જની શકે. મુખર્મ છાંડ્યા પછી મગહી ભાષાનો ચાતુ પરિચય ન રહ્યો હોવાથી આ કામ માથે લેવા મારા મનને આનાકાની હતી. પણ પુસ્તક વાંચ્યા પછી ભાષા ધાર્યા કરતા સહેલી જણાઈ અને શ્રી ધર્મોનંદજી જેવા એકનિષ્ઠ શુદ્ધાનુયાયીએ પોતાના ધ્યેયને ખાતર ઉઠાવેલ અમાધારણ પરિશ્રમે અને વીતકેનું તેમણે સ્વસ્વરતે લખેલું આ આત્મવૃત્ત જેમ જેમ હું વાંચતો ગયો તેમ તેમ હું તેમાં તત્કલીન થયો અને ભાષાંતરનું કાર્ય મારે માટે એક અપૂર્વ આનંદનો વ્યરમાય ચર્મ ગયું વળી છાપવા આપતાં પહેલા એક તજ્ઞ મિત્રે તે આખું ધ્યાનપૂર્વક તપાસી આપ્યું છે.

આ ભાષાંતર વાચનારી આલમખાથી શ્રી. ધર્મોનંદજીના અપૂર્વ વિરાગ, શુદ્ધબક્ષિત, પાલિનિષ્ઠા, દેશપ્રેમ તથા તેમની નિરભિમાન વૃત્તિનું અનુકરણ કરનાર એક પણ વ્યક્તિ નીકળશે તો હું મારો શ્રમ સફળ થયો માનીશ.

બીજી આવૃત્તિ છાપવા આપતા પહેલા આખુંયે ભાષાંતર શ્રી. ધર્મોનંદજી પામે વાંચી જવામાં આવ્યું છે અને સરત-ચૂકથી રહી ગયેલી જૂલો સુધારવામાં આવી છે. પદર વર્ષ પછી પ્રસિદ્ધ થતી આ બીજી આવૃત્તિમાં ઉપસહારના પાનાઓમાં આ લાગ્યા ગાળ્યા દરમ્યાનની તેમની પ્રવૃત્તિની ટૂંકી હકીકતના બે પાના ઉમેરવામાં આવ્યા છે. ઉપરાંત શ્રી ધર્મોનંદજીએ સિત્તોનમાં રમેલું અને આજે પણ મિથોનમાં પ્રેમપૂર્વક ગાતું 'વૈશાખ મહિમા'નું કાવ્ય પરિશિષ્ટ તરીકે ઉમેરવામાં આવ્યું છે.

આગળ મૂકી નથી તેમના મનમાં જીડે જીડે એક બારે
અસનોત્રા ગ્લા કરે છે કે, ગૌરવ બિહુનું જીવન ડોડી દર્
તેમણે ફરી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો તેથી તેમને બૌદ્ધધર્મના
મિશનરીનું ધગસબધું ઠામ 'ડોડી પાધિના આધ્યાપકનું કંડ
કામ કરવામાં જ મનોમ માનવો પડે છે હિંદુધર્મમાં નાધુ
પાડો ગૃહસ્થાશ્રમમાં આવે તો પતિત ગણાય છે, બૌદ્ધધર્મમાં
તેની માન્યતા નથી બૌદ્ધ નાધુઓ તેમના ધર્મ પ્રમાણ
પ્રત્યક્ષામાંથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પરિવર્તન કરી શકે છે

આ 'આપરીતી' લખવામાં પોતાના પ્રવાસનું વર્ણન જ
મુખ્યત્વે આપવાનો તેમનો હેતુ હોવાથી તેમણે પોતાની કુલ
પરપરાની ઝાઝી વિગત આપી નથી પુરુષાર્થ પ્રગટ કરનાર
દરેક વ્યક્તિની કુલપરપરા કંઈ જાતની હાથ છે એ જાણવાથી
બહુ લાભ હાય છે ધર્મોનદ્યએ તે લાભ આપણને આપ્યો
નથી પોતાના પૂર્વજ્ઞેની કીર્તિ મારી એને મમર્થ તામહામે
માણુમનુ એ દૂષણ ગણેલું હોવાથી તેમણે મૌનધાગણ કર્યું હશે

આપણે જોણે પોતાની હિતિ માધી છે, નાનપણથી જ
એકાગ્ર અને અમહાર રહેવાની જોને દેવ પડી ઈ, તેના
સ્વભાવમાં એક જાતની હિતતા આવી જાય છે તેની વાનામાં
નિગૃહતા અને કંઈક આગ્રહ પણ દેખાઈ આવે છે
નાનપણથી જ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ અને વિરોધ મામે લડવાથી
જગ જરા વાતમાં 'પેતરો' કરી ગિઆ રહેવાની વૃત્તિ જાગૃત
થાય છે એ મધુ સદ્મ રૂપે આ 'આપરીતી'માં આપણે
જોઈ શકીશું અને છતાં કોણ કહી શકે કે એ વસ્તુ વગર
પણ જીવન અનુભવ ન થઈ પડે ?

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાવેલકર

आपकी

અનુક્રમણિકા

પરિચય	કામ મલેસકર	૨
અનુવાદકનું નિવેદન		૭
૧ બાળપણની વાતો		૭
૨ લુપાની		૭
૩ પરિચય		૧૪
૪ દેશસ્થા		૧૬
૫ રોજનીશી અને ટાવણો		૧૮
૬ પૂનાની રહેણાંક		૩૭
૭ પૂનાથી ગ્વાલિયર		૪૬
૮ કાશીયાત્રા		૫૬
૯ કાશીવાસ		૬૫
૧૦ નેપાળનો પ્રવાસ		૯૧
૧૧ નેપાળથી સિંગાપુર સુધી		૧૧૪
૧૨ વિદ્યાદેવ વિદ્યાલય		૧૪૪
૧૩ મદ્રાસ અને બ્રહ્મદેશ		૧૬૪
૧૪ બૌદ્ધપ્રત્નની યાત્રા		૧૭૮
૧૫ વળી બ્રહ્મદેશ		૨૨૮
૧૬ પરાવતન		૨૪૧
૧૭ શ્રીમત મહારાજા ગાયકવાડનો આશ્રય		૨૬૬
૧૮ અમેરિકાની સફર		૨૭૭
ઉપસહાર		૩૦૨
પરિશિષ્ટ		૩૦૭

બાળપણની વાતો

મારો જન્મ ગોવાના સાસ્ટ્રા પ્રાંતમાં આવેલ સાખવળ ગામે તા. ૬મી ઓક્ટોબર ૧૮૭૬ને દિવસે મળસકે ૪ વાગ્યાને સુમારે થયો. મારી માનું નામ આનંદીબાઈ અને બાપનું દામોદર. અમે સાત ભાંડુઓ, બે ભાઈઓ અને પાંચ બહેનો; તેમાં હું સૌથી નાનો હતો. મારા જન્મ પછી મારી માની માંદગીને લીધે માને બહો દાર્દના દૂધ ઉપર હું લિછથી એમ કહેવાય છે. છ મહિનાનો થયો તેવામાં એકાએક ડાબો પગ મુજબ આવ્યો અને તેમાં પરુ બરાવા માંડ્યું. કણસૂવના રોગી મિસ્ટ્રીત નામના વૈદે છૂંટણુ ઉપરના ભાગમાં નરતર મૂકી તેમાંથી પરુ કાઢી નાંખી પગ સાંભે તો ક્યો પથુ તે કાયમને માટે નળજો થઈ ગયો.

મારા પિતામહ રામચંદ્ર કોમંબે જ્યારે સાખવળ આવ્યા ત્યારે ગામ તદ્દન વેરાન જેવું હતું. પણ મારી બાલ્યાવસ્થામાં જ ગામમાં ખૂબ મુધારો થયો હતો. આમ છતાં બે ચાર દિવસે સાંજે છ વાગ્યા પછી વાઘની ઘરાડ અવારનવાર સંભળાય જ.

અમારી પડોશમાં મુખાય કામતની એક નાનીશી દુકાન હતી; અને દક્ષિણ તરફ બિંદુ ગેણવી સંઝગીરીનું ઘર હતું.

તેમને દીકરો નહોતા. તેમની બે વિધવા દીકરીઓ અને એક વિધવા પૌત્રી તેમના ઘરમાં રહેતાં. આ ઉપરાંત નારાયણ શેણવી સંઝગીરી અમારા પડોશી હતા (હાલ તેમના પુત્ર આ ઘરમાં રહે છે ને તેમણે ઘરની મરામત પણ કીક કરી છે.) આ ત્રણ બ્રાહ્મણનાં ઘર ઉપરાંત સાત આઠ હિંદુ શ્રદ્રોનાં અને પાંચ ખ્રિસ્તી શ્રદ્રોનાં ખોરડાં અમારી આસપાસમાં હતાં. ખ્રિસ્તી છોકરાંઓ પાસે હું બહુ નહોતો જતો. તેમની જોડે બળવાની મોટરોંઓએ જ મનાઈ કરી હતી એમ લાગે છે. પણ હિંદુ શ્રદ્રોનાં છોકરાંઓ માથે રમવાની સખત મનાઈ નહિ કરી હોય, કારણ તેમની મોખતમાં હું ધણી વાર ફરતો એવું મને યાદ છે.

ગામનાં બધાં છોકરા કરતાં હું નવજો છું એમ મારા સોબતીઓ માનતા. આઠ નવ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી મને બરોબર જમતાં પણ નહોતું આવડતું. મારા સોબતીઓમાંથી કોઈ મને મારે તોપણ હું ઘેર રાવ લાવતો નહિ — બફે મને ઘેર રાવ લાવતા આવડતું નહોતું એમ કહેવું વધુ વાજબી ગણાશે. પિતાને મોટે તેમના કેટલાક મિત્રો મારે વિષે એમ કહેતા કે, આ છોકરો તમારા ઉપર ચોખ્ખો બારડપ છે એમ લાગે છે.

પિતાનો મત આ મિત્રોના જેવો જ નહોતો એમ માનું છું. કોઈ સાધારણ બાપને પૂરેપૂરી નિરાશા બિપજ એવો મંદ તો હું હતો જ, છતાં પિતાને મારે આશા હતી કે હું હોશિયાર નીવડીશ. એક ગામની જોશીએ તેમને બવિધ્ય કહેણ કે હું વિદ્વાન તો થઈશ, ફક્ત ધનવાન નહિ થાઉં. અને આ બવિધ્ય-કથન ઉપર તેમને સંપૂર્ણ આરથા હતી. જોહામાં જોણું હું

ગામનો કુળકર્ણી (escrivao da comunidade) તો ચર્ચિ જ ચર્ચિ એમ એમને લાગતું. *તુ ઠા ઠો હિ*

મારી કેળવણી વિષે તેમને બારે હોંશ હતી. પણ કેળવણી કેમ આપવી એની તેમને ખબર નહોતી. પહેલાં તો હું ઘરમાં જ પાટી ઉપર ધૂળ નાખી તે ઉપર કકડો ઘૂંટતાં શીખ્યો. તે પછી મને થોડાક મહિના મડગાંવ મોકલ્યો. ત્યાં બીજી કે ત્રીજી ચોપડી ભણ્યો હોઈશ. પછી મને ચિખલી મારી બહેનને ઘેર મોકલ્યો. ત્યાં બિકંબટજી કરીને એક માસ્તર હતા. તેમની નિશાળે હું પાંચ છ મહિના ભણ્યો હોઈશ. ત્યાં તેમની પાસેની ઘણીખરી વિદ્યા પૂરી કરી પછી મને મારા 'નવમા કે દસમા વર્ષમાં આરોગ્યામાં રાધોળા ગોપાળ પ્રજ્ઞની નિશાળે બેસાડવામાં આવ્યો. રાધોળા ગોપાળ બહુ કડક શિક્ષક હતા, પણ વિદ્યતામાં ખૂબ પંકાતા. મારા ઉપર તેમની પૂરી કૃપા હતી. તેમણે પોતાના વિદ્યાર્થીઓનાં જુદાં જુદાં નામ પાડ્યાં હતાં. તેમાં મને 'બીડાનું શાક' કહેતા. બીડો હોય છે નરમ પણ સ્વાદમાં મીઠો લાગે છે એમ તેઓ કહેતા. આ નિશાળમાં આશરે બે ત્રણ મહિના હું ભણ્યો હોઈશ. ચિખલી જવા સારુ નદી ઓળંગીને સામે પાર જવું પડતું હોવાથી નિશાળે જતાં મને ઘણેભાગે અસુર થતું. છેલ્લે છેલ્લે તો વળા હું માંદો પડ્યો, એટલે નિશાળે જવાનું બંધ થયું. પણ હું જે કંઈ શીખ્યો તે આ જ નિશાળે શીખ્યો. ગણિતનો તો મને ઠીક શોખ લાગ્યો. નિશાળમાં ત્રિરાશી સુધી જ ગણિત આપ્યું હતું, પણ પછી ઘેર રહીને દશાંશ સુધી મારી મેજે ગણિત શીખ્યો.

પણ ચિખલીમાં મારી તબિયત મારી ન રહી એટલે પાઝો મને થેગ બોલાવી લીધો. ઘેર વરમ છ મહિના રહ્યા પછી ૧૮૮૮ની માસમાં શહાપુર બેલગામ મારી અહેનને ઘેર ગયો. ત્યાં સરકારી નિશાળમાં મરાળી બીજા ધોરણમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો. મારા વર્ગમાં હું પહેલો નંબર હતો એમાં જરાય નવાઈ નથી. કાગળ આ વર્ગમાં રજો રહ્યો હું પાંચમા ધોરણના સવાસોના પણ જવાબ આપી શકતો. કમરત સિવાય બાકીના બધા વિષયમાં મારો પહેલો નંબર રહેતો. વાર્ષિક પરીક્ષા થઈ ગયા પછી એકદમ મને પાંચમા ધોરણમાં ચડાવી દીધો. ત્યાં પણ ધણખડુ હું પહેલો નંબર રાખતો. પણ આ વર્ગમાં હું બહુ દિવસ ન રહી શક્યો. બે મહિનામાં તો હું માદો પડ્યો, અને વળી પાઝો ગોવા આવ્યો. શહાપુરના મારા મિત્રોમાંથી કોઈ મેટ્રિક મુધી પણ પહોંચ્યા નહિ. ફક્ત શ્રીયુત નાગેશ વાસુદેવ શુણ્ણ એકલા બી. એ. એલ. એલ. બી મુધી પહોંચ્યા. શહાપુર છોડ્યા પછી એક બે વખત મેં પોર્ટુગીઝ નિશાળમાં જવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં હું સાવ નિષ્ફળ નીવડ્યો. અનેક કારણોને લીધે મને પોર્ટુગીઝ બાપા ગમે જ નહિ. સરકૃત શીખવાની ઇચ્છા હતી પણ તે ફળીજૂત થતી નહોતી. છેવટે નિશાળનો કંટાળ્યો હું ઘેર બેઠો. પિતાએ પણ ઝાઝો આગ્રહ કર્યો નહિ. મને ગામનો કુળકર્ણી થયેલો જોવાનું તેમનું જે અતિમ પ્યેવ, તેની આશા છેવટે તેમણે છોડી દીધી હોવી જોઈએ.

જીવણી

કિમસ્તિ કથિદસાવિયતિ લોકે यस્ય નિર્વિકારં યૌવનમતિ-
શાન્તમ્ । —કાદંબરી

[અર્થ — જેની જીવણી તદ્દન નિર્વિકાર ગઈ હોય એવું આ
વિશાળ જગતમાં કોઈ હશે ખરું ?]

ચૌદ વર્ષના છોકરાને કે બાર વર્ષની છોકરીને જીવણી
કહેવી એ પશ્ચિમના દેશોમાં હાસ્યાર્પદ ગણાય. આપણા દેશમાં
અધિકાંશમાં તો ગાંડો માણસ પણ આવ્યા બાળકોને તરુણ કે
તરુણી ન કહી શકતો. પણ કાળનો મહિમા વિચિત્ર છે. આજે
આ આર્યભૂમિમાં ચૌદ વર્ષની માતાઓ અને સોળ વર્ષના
પિતાઓ કાણ જાણે કેટલાય નીકળે ! તો પછી હું ચૌદ વર્ષમાં
જીવણી થયો એમ હું મારા વાચકોને કહું તો તેમાં ચકિત
થવા જેવું શું છે ? હું જીવણી બન્યો એનો અર્થ મારા
શરીરનો વિકાસ પૂરો થયો એવો કોઈ ન કરે, તરુણાવસ્થામાં
મનમાં જે મનોવિકાસો જીપજે તેમણે મારા મનમાં થાણું
નાખ્યું એટલો જ તેનો અર્થ. મારા કેટલાય સાથીઓનાં લક્ષ
યર્થ ચૂક્યા હતાં. કેટલાક લગ્નનું સારસર્વસ્વ શું હશે એની
શોધમાં મશગૂલ હતા અને બીજા કેટલાકોએ તો વળી દેવ-
દાસીઓ ઇત્યાદિ દ્વારા તારુણ્યતત્ત્વનો અનુભવ મેળવ્યો. આ
રિચતિમાં હું જ એકલો અણસમજી રહું એ અસંભવિત હતું.

પિતાએ અમારા ઘરથી દોઢ બે માઈલ છેટે નેતું વર્ષને પટે એક નાજિયેરીઓની વાડી રાખી હતી, એટલે તેઓ દિવસમાં બે વખત ત્યાં જતા. તેમની સાથે હું પણ વાડીએ જવા લાગ્યો. ત્યાંનું મુખ્ય કામ વાંદગં અને ચોરોથી નાજિયેરીઓનું રક્ષણ કરવાનું હતું. દુરસદને વખતે કેસનું પાણી વાળવું, કેજો પાવી, વાડીની ખીંત પડી ચર્ધ ફોધ ત્યાં દુરસ્ત કરવી, વગેરે કામ ચાલતાં. ધીરે ધીરે હું નાજિયેરી ઉપર ચડતાં શીખ્યો. અને પિતા ન હોય ત્યારે વાડીએ રહેનો. પણ રાત પડે કે મને ખીંક લાગવા માંડે. અને ઘેર આવતી વખતે તાડી કાઢનારા જંડારીઓની સાથે મારે આવવું પડતું. આ સોળનના છાંટા મારા પર જિડચા વગર રહ્યા નહિ. આને અર્થ હતું તાડી પીવા મંડ્યો અથવા તો ખીંતે કંઈ દુરાચાર કરવા મંડ્યો એમ નહિ, પણ તેમની એકબીજા સાથેની અનિશ્ચય ખીબત વાતચીતથી મારા મન ઉપર કુર્મસકાર પડવા લાગ્યા અને તેથી મારા મનમાં ખરાબ વિચારો ધોળાવા લાગ્યા. ધરના લોકોના દાળને લીધે મારે હાથે શારીરિક દોષ ન થયા પણ માનસિક દોષો તો થયા જ; અને તેનાં ઝેરી પ્રિણામ મારે આજ મુધી ભોગવવાં પડે છે.

ઈ. સ. ૧૮૯૧ની આખરે કે ૧૮૯૨ની શરૂઆતમાં ધીમે ધીમે મને વાંચવાનો શોખ લાગ્યો. આમાં કેમની કશી ખાસ પ્રેરણા નહોતી. મારું મન એની એજે જ વાચન તરફ વળ્યું. “આરબી બાઈલીલ સુરસ વ ચમત્કારિક ગાંધી” નામનું પુસ્તક મેં પહેલું વાંચવા માંડ્યું. આ પછી થોડેક જ વખતે રામચંદ્ર પાંડુરંગ વૈષ્ણુ ‘પદ્યબોધ’ માસિક મારા હાથમાં આવ્યું. તેમાં પ્રગટ થયેલી ‘ગુપ્તરોગ’ની કવિતાની

મારા પર સચોટ અસર થઈ. જે જાળતોમાં મને અગાઉ રસ પડતો તે હવે દુઃખદાયક લાગવા માંડી. મન રૂપી મહાસાગર ઉપર કંઈ જુદા જ પ્રકારના તરંગો ઊઠવા લાગ્યા. પણ નવા વિચારોનો પાયો દૃઢ થયો ન થયો એટલામાં તો (૧૮૯૨ ના જૂનમાં) મારું લગ્ન થયું! મને જીવનનીની મહોર વાગી.

વાચનના વધવા માથે મારો અમંતોષ પણ વધવા માંડ્યો. વિષ્ણુશાસ્ત્રી, આગરકર વગેરે મહાન પુરુષોએ પોતાનાથી બનતી દેશસેવા કરી ને જીવ્યું ધન્ય કરી ગયા, પણ મારે હાથે તેમના જેવાં કામો ચલાવી આશા ખરી? ક્યાં તેમની વિદ્વતા, ક્યાં તેમનો ઉત્સાહ, ક્યાં તેમનું ધૈર્ય? હું તો આ બધી જાળતોથી વંચિત. મારા જેવા ઢોરે જીવતા રહેવામાં પણ શો સાર? એર પીને આ દુનિયાની ખુસાફરી પૂરી કરી નાંખવી એ જ શું બહેતર નહિ? આવા આવા વિચારો મારા મનમાં ઘોળાવા લાગ્યા એર પીવા જેટલી હિંમત મારામાં નહોતી, તેથી જ હું આ પ્રમંગે બચી ગયો. મારા જેવા કાચા તરણમાં ચિંતાગ્રિની સાથે હોલવવા જેટલું સામર્થ્ય ન હોય, એ કહેવાની કશી જ જરૂર નથી. મધરાતે મોટેથી ચીસ પાડી જાગી ઊઠવું, છાતી ધડકવી, શિંથ જરોબર ન આવવી, એવું એવું કેટલાક દિવસ ચાલ્યું. આ જ અરસામાં મને ટુકકાનો છંદ લાગ્યો. પણ ટુકકાથી છાતીનો ચડકો ઓછો થવાને બદલે બિલટો વધતો જ.

અમારા કુલદેવ રામનાથ. હાલમાં આ દેવનું સ્થાનક બાંદીવડા ગામે છે. ત્યાં દર દસેરાને દિવસે એક જૂવાના શરીરમાં વૈતાળ આવતો અને તે જૂવો ઝાડ કાઢતો. રામનાથ અને તેના આગ્રિત વૈતાળ દેવ ઉપર પિતાજીને બારે આસ્થા

હતી એટલે એસેરાએ તેમણે મને ત્યાં સર્જ જઈને વૈતાળના
 બૂવાને પગે લગાડ્યો. પોને પણ પગે પડીને મારી છાતીના
 દરદનુ દુ ખ તેની આગળ રજૂ કર્યું અમાગ ધરની પૂર્વ દિશા
 તરફ થોડેક છેડે ખ્રિસ્તીઓનું કબરસ્તાન છે એની આ બૂવાને
 ખમર હશે મારા ધગ્ની પૂર્વ દિશાએથી રાતને વખતે હું
 બીન્ચો છું અને ત્યાંથી જ મને મૂત વળગ્યું છે, એવો મોવમ
 ખુલામો બૂરાએ મ્યો પણ આમ હું ક્યારે બીન્ચો હતો એની
 મને તો કશી જ બાળ નડોતી પિતા કહ્યું, 'યાદ ન હોય
 તેથી શું થયું? ત્યાં કબ્રસ્તાન છે એટલે બીક લાગી ગઈ
 હોય એ મનવિત છે' આખરે બૂવાએ રાખ મતરી આપી
 અને તે દેવના ચમણામૂત માથે ખાવા કહ્યું મને તો આ
 ખનાન વિચિત્ર લાગ્યો પિતાની ધાકને લીધે મેં રાખ ખાધી
 અને ઉપર ચમણામૂત પણ પીધું પણ તેનાથી કશો ફાયદો
 થયેતો જણાયો નહિ

છાતીનું દરદ મગાડવા જેમ રાતે હું ફૂલો પીતો તેમ
 દિવસે વાયન ચવાવતો જ્યાં મુઠ્ઠી હું વાયતો ત્યાં મુરી મને
 આરામ રહેતો આમ વાયનનો મને ભારે શોખ લાગ્યો પણ
 અમારા ગામડા ગામમા ખુન્નડો કેન્સાક પૂરા પડી શકે?
 'વૃદ્ધચાલુક્ય' વગેરે તમામ પુતકો વાચી કાઢ્યા હવે આગળ
 શું કરવું એની ચિંતામા પડ્યો ઇન્દુપ્રકાશ છાપખાનાએ
 છાપેલ તુમરામ જુવાની ગાથાની એક નકલ અમારા ઘરમા
 હતી મારી બહેન આમના અબજ કોઈ કોઈ વાર રાચતી
 તે મેં વાચવા લીધી અબજ તે વખતે તો મને રુઆ નહિ
 મણુ ખુન્નડના આ-બમા આપેલ તુમરામ જુવાના ચરિત્રે મારા
 મન ઉપર એવી તો છાપ પાડી, કે તે ચરિત્ર હું અને વાર

વાંચી ગયો. અને તેમાંથી કેટલાય અર્ભગ મોઢે પણ કર્યા.

આ ચરિત્રપારાયણે મારો રોગ મટાડ્યો. હું નિર્ધન હોવાથી મનમાં દુઃખી રહેતો; પણ તુકારામ શુભાએ પણ દેવાળાં જ કાઢ્યાં હતાં. હું અભણ હોવાથી શોક કરતો; પણ તુકોળાને તો મારાથી દસમે હિસ્સે પણ બણવાનાં સાધનો નહોતાં મળ્યાં! મારું લગ્ન થયું તેથી હું વિભાસતો; પણ તુકોળા તો બે વખત પરણ્યા હતા! દુનિયાદારીમાં મારાથી અનેક ગણી મુશ્કેલીઓ તેમને હતી છતાં પરમાર્થમાં તેમની ડાંદ કંટલી અગાડી! દુનિયાનાં દુઃખો તેમને તુકસાન-કર્તા ન નીવડતાં ઊલટાં લાભકર્તા જ લાગ્યાં! તો પછી મારે જ શું કરવા શોક કરવો? વિદ્યા અને ધન મેળવતાં ન આવડ્યું તો બને, પણ તુકોળાના જેવા સદ્ગુણો પણ મહેનત કરતાં ન મેળવતાં આવડે શું? વૈરાગ્યરૂપી કવચ પહેરીને સત્યનિષ્ઠા આદિ સદ્ગુણરૂપી હથિયારો વડે શરીરના પડરિપુ સાથે લડાઈ કરીશ, તો આજે નહિ તો કાલે જરૂર હું વિજયી થઈશ એવી આશા બધાવા લાગી. નામ કાઢવું, કીર્તિ મેળવવી એ બધું બસે ધ્યુ રહે, પણ તુકોળા જેવા સાસ્ત્રિક તો બનવું જ એમ મને થવા લાગ્યું. એકાંતમાં ખેસી મારા વિચારોને હું દબ કરતો ગયો અને પરિણામે મારો હૃદયોગ સમૂળ જતો રહ્યો.

મિકુ પ્રાંસિક નાયક અમારા 'સંબંધી' થાય. તેમના બાપ મારા પિતાના મામા અને તેમની બહેન મારી કાકી થાય. પણ અમારા આ સંબંધના કરતા પણ તેઓ મારા હિપર અધિક પ્રેમ રાખવા લાગ્યા. તેમના વિચાર મને ખૂબ ગમતા. મહિનામાં દસ બાર દિવસ હું મડમાંવમાં તેમને ઘેર

ગાળતો. કેટલાક ઠેકડીખોર શોકો મને નેમનું પૂંછડું કહેતા ! મઘપાન, બાળવિવાહ, હોળી, વર્ષુબેદ વગેરે બાબતો વ્યક્તિના અને દેશના હિતને નુકસાનકારક છે, એમ તેમના જ સહવામથી મને સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યું. અને ખીજે પણ એક ફાયદો મને થયો તે એ કે મડગાંવમાં મારી ઝોળખાણ વધી. આ ઝોળખીતા ગૃહસ્થો પામેથી મને વાંચવાને ખૂબ પ્રોત્તકો મળતાં. જેટલા પુસ્તકો મળે તે બધાં ભેગાં કરેના અને ઘેર સર્પ જર્પ વાંચી કાઢી પાઠાં આપી આવતો. આમ કેટલાંક વર્ષ ચાલ્યાં. શિક્ષુ નામકના મહાવાસથી દુષ્કાનું વ્યસન વધતું ગયું અને ઘેસ પીને વામકુક્ષિ કરવાની ટેવ દઢ થવા લાગી. આટલું નુકમાન થયું છતાં અરવાળે મને ફાયદો થયો એમાં શંકા નથી.

સોનખા મંગેશ મુળગાંવકર મારી ફોર્મની દીકરીના દીકરા થાય. મમપણ જરા દુર્ગુ, તોપણ તેમની અને મારી હોસ્તી કીક જામી. તે મારાથી ત્રણ વર્ષ નાના હતા મડગાંવમાં તે બણતા તે વખતથી જ તેમની હોશિયારી દેખાઈ આવી. તે સારી મરાઠી કવિના લખતા. ૧૮૬૫ના જાન્યુઆરીમાં તેમણે અમારી બાગ્રુમાં પરચૂરણ માસની એક દુકાન ઉપાડી. આ ધધો તેમને ગમતો એવું તો નહિ, પણ નિરુપાયે એ ધધો તેમને લેવો પડેવો. અમારા બંનેના વિચાર એકબીજાને ખૂબ મળતા આવતા. અમારો વખત વાચન અને ઉપયોગી વાતોલાપમાં વીતતો.

મારા મોટા બાઈ ૧૮૬૨ની માસથી કાણકોણ તાલુકાના ખોલમદ ગામે મારી માણીને ઘેર રહેવા લાગ્યા. માગનેા જીવાન દીકરો ગુજરી જવાથી તેમની જામીનની દેખરેખ

રાખનાર કોઈ નહોતું ! આ જ કારણથી મારા બાઈ ત્યાં રહીને
ખેતર, વાડી વગેરેની દેખરેખ રાખતા. આ તરફ ઘેર
પિતાશુની વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે ઘરનો બધો ખોજો મારા ઉપર
પડ્યો. સોળમા વર્ષથી બધો કારભાર હું જ ચલાવતો. અનેક
સંકટો આવ્યાં, અનેક અડચણો આવી, છતાં વગર હાર્યે
મેં ઘરનો તમામ કારભાર યથાશક્તિ બચીબાતે ચલાવ્યો એમ
કહું તો ખોટું નથી.

તુકારામ શુવાનું ચરિત્ર તથા ખીજાં પુસ્તકોના વાચનથી
મારામાં ખૂબ હિંમત આવતી ગઈ, અને મારા જીવનક્રમમાં
સ્થિરતા આવવા માંડી. શુવાનીમાં આવતી વિકારવશતાથી
હવે હું મુક્ત થયો એમ મને લાગવા માંડ્યું.

ગોવા પ્રાંતની જહારના વાયકોને જળાવલીની હોળીનો ઘટતો ખ્યાલ આવે તેટલા સારુ એ વિષે અહીં થોડીક માહિતી આપવી અરથાને નહિ થાય. મડગાંવના ગ્રામદેવતા દામોદર, પહેલા તે આ દેવતાનું મંદિર મડગાંવમા જ હતુ. પણ પોર્ટુગીઝ શેકોએ ગોવા કબજે કરીને શેકોને વટલાવવાનો મપાટો ચલાવ્યો ત્યાર પછી ગામશેકોએ દેવને સાથી ઉપાડી તે વખતના સંવદેકર સરથાનની હદમાં આવેલા જળાવલી ગામમાં તેની સ્થાપના કરી, આ દેવના ઓચ્છવોમા હોળી મુખ્ય છે. મડગાંવના સારસ્વત બ્રાહ્મણ અને વાણિયાઓ આપસમા ઉધરાણુ કરી આ ઓચ્છવ કરે છે. આને સારુ મડગાંવના વેપારીઓએ આયાત માવ ઉપર મૌની મહતિથી એક મરજિયાત ધર્મોદા પદો (કર) બેસાડેલ છે. આ પટ્ટીની ઉપજ સને ૧૮૬૭ના અરસામા લગભગ ૭૦૦-૮૦૦ રૂપિયા થતી. (હાલ પેટલી છે તેની મને ખબર નથી.) આ ઉપરાંત ઉધરાણુ કરવામાં આવતુ ખર્ચમા મુખ્ય બાબત જળાવલીમાં સાત દિવસ સુધી નાના મોટા સૌને મફત જમણુવાર ચાણે તે ઉપગત રામજણીનો નાચ, મડપમા દીપ માળ અને ખીલો પરચૂરણુ ખરચ આ બધા કામો ઇજારાથી મેાપાતા. જીવાનિયાઓની ટોળા રાતે નાટકો કરતી અને દિવસે ખીભત્ત વેષો કાઢી જોનારાઓનુ મનોરંજન કરતી. સાજ પડી કે રામજણીનો નાચ શરૂ થાય તે રાતે આડ નવ વાગ્યે પૂરો ચાચ હોળીનો ઓચ્છવ એ દેવકાર્ય છે એમ માનનારા ભાવિક શેકો હજુ પણ અમારા પ્રાતમાથી મળે ખરા પણ ઘણાખરા જીવાનો ઉપર આ ઉત્તમવતી જડુ ખૂરી અસર થતી અને હજી થાય છે. દામોદરના મંદિરની જે અગ્રશાળાઓ છે તેમા પાચમો માતસો માણસોની

સગવડ થઈ શકે તેમ હોતું નથી તેમા વળી એક અમ્રશાળા તો જમણુવારને સારુ રાખી મૂકવામા આવે ■ પરિણામે અનેક લોકોને અડખેપડખે ગમજળીઓના ઘરોમા ઉતારે ■ રવે પડે છે આવે પ્રસંગે સારા માણસની પણ નીતિ જમડાને સબવ રહે ત્યા પછી મોઢે રંગ ચોપડી પડ ઉપર નાચવામા જ સાર્થક માનનારા સારાસારવિચાર શુદ્ધિ વગરના જુનાનિયાઓની વાત જ શી કરવી ?

મારા પિતાને આ નાટક-મનાઈનો મુદ્દલ શોખ નહોતો તથાપિ હોળી એ દેવતાનો પ્રિય ઉત્સવ છે, માણસોએ તેમા વિદ્ય ન નાખતુ જોઈએ એવુ તે માનતા. આ કામને માટે તેઓ દર વરસે એક રૂપિયો ઉધરાણામા ભરતા અને જાબાનલી જઈ દેવતાને પૂજા પૂજારીને યથાશક્તિ દક્ષિણા આપતા.

સને ૧૮૮૩ કે '૮૪ની સાલ હશે પિતાજીની અવગ્થા થમાને કારણે મારે આ હોળીના આચ્છન્ન ઉપર જવાનો વારો આવ્યો. મારા એક સગા એક રામજીની ત્યા જિતમી હતી બીજે ક્યાયે ઉતારાની સગવડ ન બની શક્યાથી મારે પણ એક રાત ત્યા જ જિતરવુ પડ્યુ અહીં ટેલસાક મુવાનોનું વિચિત્ર વર્તન જોઈને હું સમસમી રહ્યો ધરધણી ડોશી પોતે જ રામ જણી હતી, તેણે તો મને હું આ મુવાનો કેગો કેમ નથી સામેલ થતો એવો સીધો પ્રશ્ન કર્યો ' તેની જોડેના આખો સવાદ અહાં આપવાથી શિષ્ટાચારજગ માથ એમ માનું છું છતાં તેણે તો મુવાનોને શિખામણ આપવાનો પોતાને અધિકાર છે એ માન્યતાથી જ મને એ બધુ કહ્યું હશે મળસકે જીગને જાબાવલીને નમસ્કાર કરી જે નીકળ્યો તે આજની ઘડી સુધી

હોળીને નામે ત્યાં પગ મેલ્યો નથી. ઉધરાણામાં એક રૂપિયાનો શળો આપતો તે પણ તે દિવસથી મેં બંધ કર્યો.

દસ પંદર વર્ષ અગાઉ ગોવામાં એક એવું મોઝું આવ્યું હતું કે ત્યાં ને ત્યાં લોકો નાટકો ભજવવા પાછળ જ ઘેઝા થયા હતા. માપશેકરે એક નાટક કર્યું તો પશુજીકર બે કરતો ! હોળી આવી તો કહે નાટક, રામનવમી તો કહે નાટક, હનુમાનજયંતી તો કહે નાટક, મેળામાં પણ નાટક ! આ નાટકોએ ગોવાની જીવાન પ્રજાને ભારે નુકસાન કર્યું છે. ઊંઘું વરસ મહેનત કરીને થોડા પૈસા જમાવવા અને તે નાટક-ભવાઈઓ માટે ખોશાક તૈયાર કરવા પાછળ પાણી કરવા, એ જ કેટલાકનો આયુષ્યક્રમ થઈ પડ્યો હતો. કેટલાકે તો નાટકમાં પાઠ ભજવતી વેળાએ વગર સરમાયે બોલવાની હિંમત આવે એટલા ખાતર સુરાહેલીની પણ ઉપાસના શરૂ કરી દીધી ! મારા પિતા દાઝના છોટા બિડતો તો સ્નાન કરતા. એ જૂના કાળમાં દારૂનો આટલો વટાળ મનાતો. પણ આજે જુઓ તો ગોવામાં વસના હિંદુઓમાં સુરાહેલીના ભક્તો એટલા પાક્યા છે, કે મહાપાનનિષેધક મંડળની આખી એક ટુકડી ત્યાં મોકલી હોય તો તેને પણ તેઓ દાદ આપે એમ લાગતું નથી !

આવી સ્થિતિ વચ્ચે ધર્મસુધારણા કે સમાજસુધારણા શક્ય જ નહોતાં, છતાં પણ ‘બનવું કરવાનો’ મેં કમ રાખ્યો. સ્વદેશીનો હું ભક્ત હતો. ગોવામાં સારાં સ્વદેશી કપડાં મળતાં નહિ એટલે મારે જાડાં ઢંગધડા વગરનાં વાપરવાં પડતાં. આ બધા વર્તનથી હું ધણુખરું ગાડામાં ગણાતો. તોપણ આંગણીને વેઠે ગણી શકાય એટલા થોડાક જીવાન મિત્રો મને ચહાતા,

એ જેવા તેવા દિલાસાની વાત નહોતી. આ મિત્રોમાંના શ્રી. વિધ્ય રંગાજી શેલડેકર અને શ્રી. શ્રીધર પ્રજુ મહાત્મે હજી હયાત છે. વિધ્યપંતનો સહવાસ મને બહુ પ્રિય હતો. શ્રીધર-પંતની સાથે મારે બહુ દિવસનો પરિચય નહોતો. તોપણ તેમના સમાગમથી વામન, મોરોપંત ઇ. મરાઠી કાવ્યોનો અને ખૂબ પ્રેમ લાગ્યો. સામાજિક અને ધાર્મિક જાળતોમાં મારા અને મારા મિત્રોના વિચાર મળતા આવતા એમ નહિ, પણ એવા મતભેદમાંથી અમારી વચ્ચે અણમનાવ થવો અસંભવિત હતો. આ બંધી સ્થિતિમાં આત્મોન્નતિ કરવાનો માર્ગ મારું પ્રુદ્ધો હતો. પણ તે સુધ્ધા ધરને લગતી અડચણોને લીધે વિકટ થઈ પડ્યો.

કોરટદરખારનો મને મારે કંટાળો હતો તે કામ મારે કરવું પડતું. સંસ્કૃત શીખવાનો મારે મોખ હતો. પણ તે શીખવાની મગવડ ન હોવાથી અને ઘર છોડીને લાંબો વખત દૂર દેશ રહેવું એ પણ અશક્ય હોવાથી તે મને એમ નહોતું. ડો. ભાંડારકરના સંસ્કૃત પુસ્તકનું મરાઠી ભાષાંતર લાવીને તે બણી ગયો અને રઘુવંશના બીજા મર્ગમાંથી પચીસ ત્રીસ શ્લોક પણ મોઢે કર્યાં. પણ એટલાથી સંસ્કૃતનું જ્ઞાન કેટલુંક મળે ? બાકી મરાઠી વાચન સતત ચાલુ હતું. નિમ્બમાળા, આગર-કરના નિમ્બ, મોરોપંતનું ભારત, જ્ઞાનેશ્વરી, વર્તમાનપત્રો, માસિકો, વાર્તાઓ, મરે અને લાનમનની ખાંડ ચડાવેલ જાળાઓની જાહેરખબરો, ટૂંકમાં, જે કંઈ મળી આવે તે વાંચવું એ મારો ક્રમ હતો. એ કાળે આત્મોન્નતિ મારે આ જ સાધનો સર્વ કંઈ હતાં.

દેશત્યાગ

આખરે આ સ્થિતિથી હું કંટાળ્યો અને સંસ્કૃત ગીખવાના ઉવેશથી ૧૮૯૪માં એક વાર કાલહાપુર પહોંચ્યો. કાલહાપુરમાં હું મહાસક્તીના મંદિરમાં જીતર્યો હતો. ત્યાં કાકલુરય જાતિના બે ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ રહેતા. તેમણે મને ખૂબ મદદ કરી. એક વીશમાં તેમણે મારા જન્મવાની સગવડ કરી આપી. ‘તમે જન્મવાનું કેમ કરો છો?’ એમ મેં તેમને પૂછ્યું. જવાબમાં તેમાંના એકે કહ્યું, “અમારું તો પૂછો જ મા દેવમંદિરમાંથી પ્રસાદપાતળ મળી ગયું તો બહા, નહિ તો અમારી ‘ૐ ભવતિ’ તો છે જ.” ‘ૐ ભવતિ’ એ શું હશે એ મને કંઈ અમળ્ય નહિ, ત્યારે તેણે ખુલાસો કર્યો કે, “‘ૐ ભવતિ’ એટલે ભિક્ષા. ભિક્ષા માગવા જતી વખતે ‘ૐ ભવતિ ભિક્ષા દેહિ’ એમ કહેવું પડે છે. એટલે આ વાક્યના આરંભમાં જે ‘ૐ ભવતિ’ ■ તેને જ અમે ભિક્ષા કહીએ છીએ.” મારા અંતરમાં હવે રપટ અજવાળું પડ્યું. જનોઈ દીધું તે વખતે હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર આપીને ગોરમહારાજે મને ‘ૐ ભવતિ ભિક્ષા દેહિ’ બોલવાનું કહેલું તેના ખરો અર્થ આજ સમજાયો. પણ આ ‘ૐ ભવતિ’ ઉપર નિર્વાહ કરવા જેટલી હિમ્મત તે કાળે મારામાં ન હતી. વૃદ્ધ પિતાજી પણ ખૂબ ચાલ આવવા લાગ્યા.

અતે ગરિ હતા તે પૈસા ખૂટયા પહેલા જ હુ કોલ્હાપુર છોડી મડગાવ પાછો આવ્યો.

આઠ દમ દિવસ મુઠ્ઠી મારી કરી બાળ ન લાગવાથી પિતાજી પણ મડગાવ આવ્યા હતા તેમના ચગથુ પર માથુ મૂકી મે તેમની ક્ષમા માગી તેમણે કહ્યું, 'જો ■ ફરી વેળા આમ ધર છોડી જતો રહીશ તો તારી શોધ માટે મારે પણ આટલી વયે ધર છોડી ભગ્ન પડશે આ વાતનો વિચાર કરીને તને ઠીક લાગે તેમ કર' અને ગણુ દુખ થયુ અને ત્યારથી ધર છોડી દૂર દેશ જવાનો વિચાર છોડી દીધો.

૧૮૬૬મા હિંદુસ્તાનમા જરોમગ વગનાં થયો નહિ ગોવામા પણ આ વર્ષે વરસાદની ખૂબ હતી બની બાવટો કથુ અનાજ ન પાક્યાથી ગરીબોને બારે વખો પડ્યો અમને આ દુકાગથી ઝાઝુ વેંતુ ન પડ્યુ. પણ ૧૮૬૭મા ન્યારે વરસાદ પડ્યો ત્યારે ગોવામા એક જાતનો મરડાનો રોગ આવ્યો. ઓગસ્ટ મહિનામા બે કે ત્રણ જણ સિવાય અમાગ ધરમા બધા માદા પડ્યા હુ માદો તો ન પડ્યો પણ બીજાઓની મારવાર પાછળ ખૂબ હંરાન થયુ પડ્યુ મારા બાબી પહેલેથી જ માદા હતા તેમને આ માદગી ખૂબ નડી અને છેવટે સાવ અચકા થઈને ૧૮૬૭મા ઓક્ટોબરની એથી તારીખે તેમનો દેહ પડ્યો મગાવહાલામા કોઈનું મરણ થાય એટલે લોકોને શોક કરતા જોઈને મને આશ્ચર્ય થયુ મરણ જો સામાન્ય વસ્તુ છે તો તેને માટે શોક કરવો શા કામનો એવુ હુ માગ મનમા વિચારતો પણ ન્યારે મારા બાબી ગયા તે વખતે મારા હાજી મગડી ગયા તેમનાં નાના બાળકોને રડતા જોઈને મારો શોક હુ દબાવી ન શક્યો દૂકમા,

‘પરદુઃખે શીતલ’ એવી જે કહેવત છે તેનો અર્થ આ પ્રસંગે હું સમજ્યો. અહીંથી જ મારા ઉપર પડનારાં ભાવિ દુઃખોનો આરંભ થયો.

મોનળા મંગેશ મૂળગાંવકરના કાકા, મદાશિવરાવ મૂળ-ગાવકર, મુળપ્રમાં લુહાર ચાલમાં રહેતા હતા. તેમને ૧૦૦-૧૨૫ ટપિયાની નોકરી હતી. પોતાના ભુત્રીજનની તેઓ ઠાઠ દિવસ ભાળ લેતા નહિ, પણ ૧૮૯૬માં પોતાના કુલદેવ મંગેશનાં દર્શન કરવા તેઓ ગોવા આવ્યા ત્યારે પોતાના ભત્રીજાને પોતાની માથે મુળપ્ર તેડી ગયા. મોનળાની માની મરણ છોકરાને મુળપ્ર મોકલવાની નહોતી. પણ મેં જ તેને જવાની સલાહ આપી મુળપ્ર જઈને તેણે એક વર્ષમાં અંગ્રેજી તથા ધોરણનો અભ્યાસ કર્યો. પોતાના અત્યંત માલસ સ્વભાવને લીધે તેણે કાકા અને કાકીની પુત્રી પણ વિશેષ પ્રીતિ મેળવી. ૧૮૯૬માં ત્યારે મુળપ્રમાં પહેલવહેલો શ્વેગ ચાલ્યો ત્યારે મોનળા અને તેનો પિત્રાઈ ગોવામાં અમારે ત્યાં રહેવા આવ્યા. પાંચ છ મહિના રહીને તેઓ પાછા ગયા. ૧૮૯૭માં ફરી શ્વેગ ચાલ્યો. મોનળાના કાકાએ માટુગામાં એક ખૂંપડી બાંધી હતી. પણ પોને માદા હોવાથી ઘર છોડીને જઈ શકતા નહિ. લુહાર ચાલમાં શ્વેગનું જોર વધવાથી બધાં ગિરમામ આવ્યાં, ત્યાં તેમના ચાકરને શ્વેગ થયો. મોનળાને પણ શ્વેગે પટકયો. તારીખ ૧૫ માર્ચ ૧૮૯૮ ને દિવસે ૨૪ કલાકની અંદર આ જીવલેણ રોગે મોનળાને નિર્દય કાળને સ્વાધીન કર્યો.

તારીખ ૨૮ માર્ચ ૧૮૯૮ ને રોજ મારા સાળા દાકતર અખારામ સાડ પહોંચી અમારે ઘેર આવ્યા. તેમણે મોનળાના મરણના ખબર આપ્યા. અને નો આ બધું સ્વમત લાગ્યું.

પણ એટલામા ટપાનવાળો કાગળ લાવ્યો. સરનામું સોનગાના હાથનું નહોતું તેના પિત્રાર્થ બાર્થનો કાગળ હતો કાગળ વાચીને મને જે દુઃખ થયું તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી કેટલાયે દિવસ મુઠી મને ખાવુપીડુ ચાકારુ થઈ પડ્યું. બાતિએ મારું મન ઘેરી લીધું અને ૫ નિચારમૂઠ બની ગયો.

“યસ્મિન્ન મમ ન જાનાસિ આગતસ્મિન્ન ગતસ્મિન્ન વા ।

ઉમો ંન્તે અસપસ્મિન્ન નિરત્ય પરિદેવસિ ॥ *

પરિદેવમાનો એ કિંચિ અત્ય ઉદગ્રહે ।

સમૂલ્લો હિંસમત્તાન કચિરા ચેન વિચક્ષણો ॥

કિસા વિવળ્લો ભવતિ હિંસમત્તાનમત્તાના ।

ન તેન પેતા પાલેન્તિ નિરત્યા પરિદેવના ॥ ” (સમ્મસુત્ત)

(જેનો આવવાનો અને જવાનો માર્ગ હું બંધુતો નથી, જેના આદિ અને અંતની તને ખબર નથી તેને સારું તારે શોક કરવો નહીં. ઇ. શોક કર્યે એ યઈ ફાયદો થાય એમ હોય તો શાશ્વત પુરુષોએ સમૂહ બનીને અને શરીરને ખૂબ કષ્ટ આપીને શોકનો આશ્રય લેવો. પણ શોકથી માણસ પોતાના હૃદયને દુઃખ હર્ષને દુર્બળ અને નિરતેજ બની જાય છે અને તેના આવા શોકથી મરનારનું તો લેશમાત્ર રક્ષણ થતું નથી મારાશ શોક કરવો એ ફાકટ છે)

* સરખાવો ગીતા અન્યાય ૨-૨૧૦ક ૨૮

અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ ભારત ।

અવ્યક્તનિધનામ્યેવ તત્ર કા પરિદેવના ॥

—ભા. ૬૦

હે ભારત ! ભૂતમાત્રની જન્મ પૂર્વની અને મરણ પછીની સ્થિતિ જોઈ શકાતી નથી, તે અવ્યક્ત છે, વચ્ચેની સ્થિતિ જ વ્યક્ત થાય છે. આમા ચિંતાનું શું કારણ હોય ?

બુદ્ધ જગવાનની આ અમૃત સમાન માત્રા ત્યારના મારા રોગ ઉપર અજમાવનાર કોઈ વૈદ મને તે વખતે મળ્યો હોત તો મારું કેટલું કલ્યાણ થયું હોત! ઉપરની ગાથામાં કલ્યા પ્રમાણે હું કુર્મજ અને નિગ્તેજ થઈ ગયો એટલું જ નહિ, પણ અગ્નિમાં ઘસના રોગે ત્યાગ્યી મારામાં કાયમનું ધર હતું.

આ વખતે અમારા ઘરની પૈસા મંજળી રીયતિ સારી નહોતી, પરચૂરણ કરજ વધી ગયું હતું, અને તેનો બાર મારા ઉપર હતો. મિત્રના મરણથી પણ હું એટલો તો ઉદ્વિગ્ન બની ગયો હતો કે હવે ગોવામાં નથી ગયેલું એમ જ મને થયાં કરતું હતું.

ધરના કરજનો બધો હિમાળ લખી મૂકી બે ડપિયા ગાંઠે લઈ તારીખ ૩૦મી મે ૧૮૬૮ને દિવસે ફરી મે ધર છોડ્યું ને ગોકર્ણ સુધી ગયો. પણ આવા અગમપથ પ્રદેશમાં નિર્વાહનું કંઈ પણ માધન ન જડવાથી તારીખ ૧૬મી જૂનને દિવસ મારે ફરી વેળા ઘેર પાછા આવવું પડ્યું! ઘેર આવ્યો પણ મારા મનની વ્યથા ઓછી ન થઈ. એક દિવસ તો હું જંગલમાં જ બેસી રહ્યો અને પછી કોઈની પણ સાથે વાતચીત ન કરતા એક ઓરડીમાં પુરાઈ રહેવા લાગ્યો. ગામમાં હું માડો થયો છું એવી વાત ફેલાઈ. પણ તેની મને કશીયે પરવા નહોતી.

અમારા સંજળી શ્રી. વિષ્ણુ રામચંદ્ર નાથક મડગાવથી મને મળવા આવ્યા. કરજને લીધે મને ચિત્તવ્રમ થયું એમ તેમને લાગ્યું હોવું જોઈએ પણ ખરું કારણ તો બીજું જ હતું તેમણે મને શિખામણની બે વાતો કહી અને કહ્યું કે, કરજ થયું છે તેમાં ગભરાવાની જરૂર નથી તેનો કંઈક

તોડ કાઢીશું. છેવટે નેમની સલાહથી એવો દરાવ કયો કે, તેમણે અને બિંકુ નાયકે મળી પિતાજીની જમીન ગીરો ગખી અમને જોઈતી રકમ આપવી. અને તેમાંથી બધું પરચૂરણ કરી પતાવી દેવું. આ દરાવ પ્રમાણે અમે મડગાંવ ગયા. પરંતુ શ્રી. બિંકુ નાયકે અરથી રકમ આપવા ના પાડી. અંતે શ્રી. વિષ્ણુ નાયકે પોતે જ આખી રકમ આપી અને કરજતુકા કયો અને દેશત્યાગ કરવામાં નાની એક મોટી મુશ્કેલી આ રીતે દૂર કરી. (સને ૧૯૧૨ના માર્ચ મહિનામાં તેમની તમામ રકમ પાછી આપી તેમના કરજમાંથી હવે હું છૂટો થયો છું તથાપિ ખરે અણીને પ્રમંજે મને મદદ કરીને તેમણે મને ઠાવમને ખાટે તેમનો જાણી કરી મકયો છે)

હું મડગાંવ હતો એવામાં તારીખ ૨૮મી એપ્રિલ ૧૮૯૮ને રોજ લકવાના બિયલામાં પિતાજીનું એકાએક દેહાવસાન થયું. આ પ્રમંજે પણ મને અત્યંત દુઃખ થયું. દુનિયાના વહેવારમાં કેમે ક્યું ચિત્ત ચોટે જ નહિ. આગત્રે વર્ષે ૧૮૯૭ની માસમાં 'બાલબોધ' માસિકના એક અંકમાં બગવાન જીવનું ચરિત્ર વાંચ્યું હતું ત્યાંથી જ જીવ ઉપર મારી ખૂબ શ્રદ્ધા એસતી મઈ. દુનિયાદારીનો જેમ જેમ કંટાળો આવતો ગયો તેમ તેમ મારી આ શ્રદ્ધા દૈવ વધી સાગી. જીવ જ મારું મર્મસ્વ છે એમ લાગવા માંડ્યું. પહેલાં હું મારા મિત્રોમા જીવ બગવાન વિષે વાતો કરતો પણ હવે તો મારા મન એકે જ બોલવા લાગ્યો. જીવની મૂર્તિ કંઈપી તેનું ધ્યાન કરવું અને 'બાલબોધ' માસિકમાં છપાયેલું ચરિત્ર ફરી ફરી વાંચવું એવો ક્રમ ચાલુ રાખ્યો, અને જીવનો રહ્યો તો બીજું બધું છોડી જીવના ધર્મનું જ્ઞાન

સંપાદન કરીશ એવો દૃઢ મંકડપ કયો. ચાહે તેટલાં સંકટો આવો, ચાહે તેટલાં દુઃખ ભોગવવાં પડે, પણ શુદ્ધોપદેશનું જ્ઞાન મને ચયું એટલે મારો જન્મારો માર્યક છે એમ મને લાગવા માંડયું.

૧૮૯૮ના નવેમ્બર કે ડિસેમ્બરમાં ‘કેરલકાકિય’ માસિક જોયું. તેમાં કેાચીનના સારસ્વત લોકોએ તેમને ત્યાં એક નવી નિશાળ ઉઘાડવાની ખજાર વાંચી. એટલે ત્યાં જન્મને અગ્રિજ બધુવું અને તેની મારફત શુદ્ધોપદેશનું મહેજસાજ જ્ઞાન મેળવવું એવો વિચાર કરીને હું તારીખ ૩૧મી જાન્યુઆરી ૧૮૯૯ને દિવસે મુરગાંવથી આગમોટ રસ્તે મંગલૂર ગયો. પણ મંગલૂર (મેંગલોર)થી પંદર જ દિવસમાં પાછો ઘેર આવ્યો.

મારા માળા દાં સખારામ લાડ પોર્ટુગલથી તારીખ ૧૨મી માર્ચ ૧૮૯૯ને રોજ પાછા આવ્યા. તે અમારે ઘેર ત્રણ મહિના રહ્યા. પછી તેમણે માપસામાં રહેણાક કરી અને પોતાનો ધધો શરૂ કયો. તારીખ ૨૬મી ઓક્ટોબર ૧૮૯૯ને રોજ મારી મોટી દોકરી ચીખલીમાં દાકતર લાડને ઘેર અવતરી. તેની છત્રીને દિવસે હું અને બીજા ચાર મુહરથ દાકતર લાડની સાથે એક પંગતે જામ્યા. આ ઉપરથી તેમના પંડોશીઓએ જ્ઞાતિપંથ બેઠું કરી ચોવટ માંડી અને પરિણામે આર્તપંથના સ્વામી તરફથી અમને ન્યાત જહાર મૂકનારું આજ્ઞાપત્ર આણ્યું. જે ત્રણ મુહરથ પ્રાયશ્ચિત્ત લઈ છટયા. મેં તથા દાકતર કાશીનાથ લાડે પ્રાયશ્ચિત્ત ન લીધું. માગ આ કામથી મગાંમંજીઓ ખૂબ નારાજ થયાં

હવે મેં દક્ષિણ દિશાની મુઆફરીનો ખ્યાલ છોડી ઉત્તર તરફ જવાનો વિચાર કયો. પૂના એ મહારાષ્ટ્રનું કેન્દ્ર,

એટલે ત્યાં મારી કંઈ ને કંઈ મગવડ થશે એમ મને લાગ્યું. મારા મિત્ર શ્રી. વિષ્ણુ રંગાજી શેળડેકરે શ્રી. અનંત રામકૃષ્ણ રેડકર જેઓ પૂનામાં સુધર્ન મરાઠા રેલવેની ધ્યાન્ય ઓફિસમાં ફેડ ક્લાર્ક હતા તેમની ઉપર કામગીરી લખી આપવાનું વચન આપ્યું. મારે વિષે અગાઉ પણ એક વાર તેમણે શ્રી. રેડકર ઉપર એક કામગીરી લખ્યો હતો. પણ તેનો જવાબ આવ્યો નહોતો. આ બાબત હું તો ધર છોડવા અધીરો બન્યો હતો. તેથી શ્રી. રેડકરના જવાબની રાહ જોયા વગર એમ ને એમ પૂને પહોંચીને ત્યાં જ તેમને જાતે મળવાનો મેં ઠરાવ કર્યો. અંતે ૧૮૯૯ ના નવેમ્બરના છેલ્લા અઠવાડિયામાં હું મડગાંવ આવ્યો. મારા સગા શ્રી. બિકુ નાયકે મને વાટખરચીને મારુ દસ રૂપિયા આપ્યા, અને શ્રી. ત્રિષ્ણુ નાયકે પંદર આપ્યા. મડગાંવમાં હું શ્રી. બિકુ નાયકને ઘેર જ રહેતો. પણ આ વખતે તેમણે મને પોતાને ઘેર રાખ્યો નહિ. પોતાને પણ ન્યાતમદાર થવું પડે એવી એમને બીક લાગી. મારો પાટલો જોઈએ તો દૂર માડો અને મારો બાથુઆખોદ પણ હું જાતે દર્શ દર્શા એમ મેં તેમને કહ્યું. પણ મારા કમનસીબે તેમને મારી દયા ન આવી.

વિષ્ણુપંત શેળડેકરે મને 'મડગાંવમાં મળે એમ નહીં થયું હતું, પણ તેમણે સુધ્ધાં જાને મળવા આવવાને બદલે પોતાના બાઈ જોડે શ્રી. રેડકર ઉપરનો કામગીરી મને મોકલી આપ્યો. તેમના આ કામગીરી સારુ મારે મડગાંવમાં બે ત્રણ દિવસ ખોટી થવું પડ્યું. પરંતુ મડગાંવમાં જમવાની સગવડ ન થવાથી આજીવણીમાં મારી બહેનને ઘેર રહ્યો. ડિસેમ્બરની પહેલી તારીખે વિષ્ણુપંતનો કામગીરી મારા હાથમાં આવ્યો ને

પળતે જ દિવસે મેં નીકળવાનું નક્કી કર્યું. તે વખતે મડગાંવથી મળસ્કે મદ્રાસ ટાઈમ ૭ કે સાડાઘણે ટ્રેન ઊપડતી, તેથી બાથપાણીમાં રાત રહીને સવારે ગાડીએ પહોંચવું મુશ્કેલ હતું. રાતની રાત અને - ઘરમાં રહેના ટો ને વીણીમાં જમના ન મોકલે, એવી થી. બિંદુ નાથક આગળ મેં ઘણી આશ્ચર્ય કરી પણ તે તેમણે માન્ય કરી નહિ. છેવટે એક વીણીમાં ખાઈ રાત્રે મડગાંવમાં ઠગાંક પડી રહ્યો. અને બીજો દિવસ એટલે તારીખ બીજી ડિસેમ્બરે મડગાંવ છાડ્યું. શ્રી. વિષ્ણુ નાથકે આપેલ એક ત્રાળાનો ભોટો અને એક રોતરંજી એટલે જ સામાન મારી સાથે હતો.

રોજનીશી અને ટાંચણો

“હાલતૂન તુડા આર્ધી કરાતા ચલ્લટ ॥

મગ ત્યાચ્યા આધારે । કરળે તેં અવર્ષે વરે ॥”

તુકારામ

ખીલો હવાવતા જવું અને ધરજતા જવું; એમ પ્રથમ પાથે। મજાત કરીને પછી તેને આધારે જે કંઈ કરવામાં આવે તે બધુ જ ગુદર થાય.

—તુકારામ

તારીખ ૨૩ જૂન ૧૮૬૫ના રોજથી એક જૂની નોંધ-પોથીમાં મેં રોજનીશી લખી છે આ જ નોટમાં ૧૮૬૮-૬૯નાં કેટલાંક ટાંચણ છે. સાત વર્ષે ઘેર આવ્યો ત્યારે જૂના કાગળોમાંથી આ નોંધપોથી મને મળી આવી. અત્યારે પાછલી વાતો લખવામાં તેનો મને ખૂંચ ઉપયોગ થાય છે. ૧૮૬૧ની રોજનીશી ક્યાં ખોવાઈ તે માલુમ નથી. એવા છેડી પૂને આવ્યા પછી છૂટક ટાંચણો કરવાનો મારો રિવાજ હતો. આ ટાંચણોની ચોપડી ૧૯૦૪ની સાલમાં મીલનધે કરીને કલકત્તાની મહાબોધી સભાના મંત્રીને મેં સોંપી હતી પણ પાછળથી મહાબોધી સભાનાં તમામ પુસ્તકો કાઢી નજીક માગનાથ ખાને લઈ જવામાં આવ્યાં ત્યાં કેટલાંક પુસ્તકો બિધર્મએ ખાધાં અને કેટલાંક ગુમ થયાં. આ બિયલપાયલમાં મારી નોંધપોથી ગઈ તે હજી હાથ લાગી નથી તપાસ તો પુરૂજ કરી પણ

પત્તો ન સાચો. આ ચોપડી જે મારી પાસે હોત તો આજે આ આપવીતી લખવાનું થતું સદેશું થઈ પડત.

અત્યારે તો મારી ગયેલી જૂની નોંધમાંની આખી રેલનીશી અગર તો લાંબાં લાંબાં ટાંચણો આપીને વાચકોને કંટાળો આપવાની મારી ઇચ્છા નથી. માત્ર ગોવા છોડી પૂને આવ્યા પહેલાં મારા વિચારો કેવા હતા તેનો વાચકને કંઈક ખ્યાલ આપવા ઇચ્છું છું. હું દુનિયાના દુઃખથી કંટાળીને ધૂર છોડી નીકળ્યો અને કેવળ નમીગને જોઈ આમળ આવ્યો. એવું કેટલાકનું માનવું છે. ખીજા કેટલાકને એમ લાગે છે કે ગોવા છોડ્યા પછી મારા ધાર્મિક અને સામાજિક વિચારો બદલાયેલા. આ અને આવી ખીજા ચેરસમજા દૂર કરવા મારી નોંધમાંથી એક જ ઉતારા અહીં આપીશ.

[ઉપદેશોને ઉપદેશ] •

“ સાંકવાળ, તારીખ ૨૨ મે, ૧૮૯૮ નેક સુદ ૧ રવિ.

છાકરાઓ, મારી પાછળ તમારે માટે કંઈ રહે એમ હું ઇચ્છું છું. તમારે માટે પાછળ મૂકી જઈ એવો રસો પેસો તો મારી પાસે નથી. એટલે આ દુનિયાનો જે કંઈ થોડો અનુભવ મળ્યો છે તે જ અહીં તમારે સારું ટપકાવી મૂકું છું. તેનો તમે સ્વુપયોગ કરજો. આ નોંધમાંથી લગભગ સપાટમાંથી બચશે તો મોટી હમરે તે તમારે હાથ આવશે. તે વખતે મેં કરેલા આ ઠાંચણો તથા ખીજા બાબતો તમે વાંચી જાઓ તેમાં તમને કેટલેક ઠેકાણે સંસારમાં ઉપયોગી બાબતો જરૂર.

છાકરાઓ, તમને બધે સારા વાલી ન મળ્યા હોય, તોપણ તમે તમારા છાકરાઓના સારા વાલી બનો એમ હું મારા અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છું છું. તમને તમારા વાલીઓએ ધરતો ઉદમ ન

• આ ઉપદેશ મેં મારા જીવનમાં ઉદેશીને લખ્યો હતો.

શીખવે તોપણ તમે તમારી બુદ્ધિથી તે શીખો, યોગ્ય માર્ગ ચાલીને તમે તમારાં છાતરાઓ અને મિત્રમંડળને પાડવપ બને અને તમારા કરતા અજ્ઞાન અને ગરીબ લોકોને તમારે હાથે સહાય થાઓ એવી પણ મારી ખરા અંતઃકરણની ઇચ્છા છે.

આજે આપણા આ ગોવા પ્રાંતના હિંદુસમાજમાં એક પણ સારો વાલી દેખાતો નથી. પરિણામે તમને પણ સારા વાલી નહિ જ મળે. તમને બહુવા માટે જુદે જુદે ઠેકાણે રાખરો. તોપણ 'ધેર ધેર માદીના ચૂલા' એ કહેવત પ્રમાણે તમને સારો વાલી જડે એવું લાગતુ નથી. આ હું તમને મારા અનુભવ દ્વરથી કહું છું. સારો વાલી ન મળવાથી કેટલીક જૂરી બાબતોના સંસ્કાર તમને પડશે અને તે જોડાની કાંકરી પ્રમાણે તમને આખો જન્મસાર ખૂંચા કરશે. આ બાબતો કઈ તેનો વિચાર કરીએ. પહેલી વાત તો એ કે, તમારા વાલીઓના અજ્ઞાનને લીધે તમને સારો શિક્ષક ન મળવાથી તમે અજ્ઞાન રહેશો. અજ્ઞાન એવી મથંજર બીજી એકે વસ્તુ આ દુનિયામાં નથી એમ કહીએ તો આવે બીજી વાત એ કે, તમારું વલણ જોઈને તમને વિષય નહિ શીખવવામાં આવે તો બધો જોડાજો થશે. મેં મારા પિતાજીને મને સંસ્કૃત શીખવવા ખૂબ કશું પણ તેમણે મન પર લીધું નહિ. આથી મને બારે ગુરુકુલન થયું છે. ત્રીજી વાત ખરાબ સોબત. તમારા વાલી તમે કેવી જોબતમાં ફરે છે તેની જો બનેબર બાગ નહિ રાખે તો ખરાબ સોબતનું બૂરું પરિણામ તમારે લોગવનું પડશે. બળને જ વખતે તમારા મનમાં કામવિકાર ઉદ્ભવશે. તમને દુકાનું વ્યસન થાડશે. આવી કેટલીયે કુટેવો જે મોટી કંમરે ધાતક નીવડે છે તે તમને વળગશે. ચોથી વાત બાળવત્ત. તમારા વાલી અજ્ઞાન દોવાથી તેમની પાસે ચોક્કસ પણ દ્રવ્ય હશે તો તે તમને નાની ઉંમરમાં લક્ષ-પાઠથી બાધી દેશે. લક્ષ થયા પછી, તમે નાના હરો તોપણ, તમારાં સાસુરિયાં તમને માન આપશે; આથી તમને મિથ્યાભિમાનનો વળગાડ લાગશે.

હે બાળકો, ઉપર કહી તેમાંની એક પણ જાણતી દડદેટમાં તમે આવ્યો તો તેટલા પૂરતી પણ તમારી હાનિ થયા વિના રહેશે નહિ. અને તમારી હાનિનાં ફળ તમારાં લભ થયાં દરો તો ગરીબ બિયારી તમારી સ્ત્રી અને તમારાં સંતાનોને ભોગવવાં પડશે. આમાંથી કેવી રીતે બચા શકાય તેનો આપણે દલે વિચાર કરીએ.

ઉાકરાંજો, તમે મોટાં થયા પછી જો અજ્ઞાન રહ્યાં દરો તો તેનું તમને ધણું જ દુઃખ હાનશે. ચોટાનું અજ્ઞાન ફર કરવાનું તમને બહુ મન થશે, પણ તમે જો નિશ્ચયી નહિ દો, તો તમારાથી તમારું અજ્ઞાન દૂર નહિ થાય. કેટલાંક માણસોએ મોટી ઉમરે કેળવણી લેવા શરૂઆત કરી પણ ધણાં જ વેડા તેમાં સફળતા મેળવતા સુધી પહોંચ્યાં. આમ કેમ જનણ દરો વારુ ? કોઈ કહે છે કે બાળપણ એ જ વિદ્યા શીખવાનો યોગ્ય કાળ છે, અને પછેભાગે આ સાચું પણ છે. પણ એથી એમ ન સમજવું કે મોટપણે વિદ્યા ન આવે. ઇન્ટેલેન્સી છતાં મોટપણે વિદ્યા ન આવવાનું મુખ્ય કારણ શરમ છે. 'હું આવડો મોટો થયો, દલે શું બજવાનો ?' આવી નતના વિચારોથી આપણું મન પાકું દડે છે...જ્ઞાન મેળવવાને સારુ સૌ પહેલાં વિદ્યાદેવી પર ખૂબ ભક્તિ ચોંટવી જોઈએ. ભક્તિ સિવાય કોઈ પણ દેવતા પ્રસન્ન નથી થતા એ તો તમે જાણો જ છો. આ ઉપરાંત તમારે શરમને બાજીએ મૂકવી જોઈએ. શરમ એ વિદ્યાદેવીની ભક્તિમા વિષ્ણ નાખનારી શક્તિ છે એમ સમજો. સત્ય અને હિતકારી બાળતોમા શરમને આડે આવવા દેવી, એનો અર્થ દુઃખ વેચાણ લેવું એટલો જ સમજવો. જરા લાભ કરવામાં શરમને વચ્ચે આવવા દો; એટલે કે તેવા લાભ કરવામા શરમાઓ. જ્ઞાન મેળવવાની મર્યાદા એક મરણ જ હોવી જોઈએ. મરણ સુધી જ્ઞાન મેળવવામા ક્ષતિ આવવા દેસો નહિ. 'હું મોટો થયો' એમ કહીને જોઓ વિદ્યા મેળવવાનો માર્ગ તણ દે છે તેના જેવા આત્મ-ધાતી બીજ કોઈ નથી. મનની સમાધાનવૃત્તિનો જન્મ થવા દીધા વગર એટલું જ્ઞાન મેળવી શકાય તેટલું મેલવો.

તમારા મનનું વલણ જોયા વગર તમને કળા શીખવી હશે તો તમને જાણ થશે. જાણવા વરીકે, તમારું વલણ દરજ્જાના ધધા વરસે છે એમ ધારો અને તમારા પિતાનો ધધો ખેતીનો છે, તો તે જરૂર તમને ખેતીમાં જાણવું દરજ્જો આપે ચકુ એટલે તમને એક ધધો પૂરો નહિ આવે? આપાથી મુક્ત થવાનો આપણે જોઈએ જે વખતે તમારું વલણ અધુરું દિશા તરે છે એમ તમને જાણી આવે તે જ વખતે લોકલાજ ઊડીને તે જાણ તરે, તમાર તમારા પ્રયત્નો વાળવા અને તે જાણનો જની શકે તેટલો અભ્યાસ કરવો આપી પછીના અધુરું દરજ્જાનું તમને મુખ થશે. પ્રિય બાળકો નવરા ભક્ષા કળિયા દલારી કરીને અથવા હાથ આપીને અમલદારો મારફત પોતાનું કાર્ય સધાઈને તાલેવત જનવા કરતા જોડા સીવવાનો ધધો કરીને જે તમે તમારું પેટ ભર્યો તો તેમાં વધારે આખરે છે એમ સમજીને પેટ ભરતા આવડે જેવો એમજ સરસ કુમર તમને આવે? એ એક મોટું સફળામ્ય સમજે નોમરી મરનારા કરતા તથા મોટાઓ પાસે હાથ હા કરી પેટ ભરનારાઓના કરતા વારીમર કે મેફત પોતાના દેશનું ખુદ દિવ વધારે સાધે છે એ જૂથતા નહિ તમે જમે તેટલા તાલેવાન હો છતા તમને એમજ સરસ કુમર આવડતો હોય એ ધણું જ ઇચ્છવાનું છે આથી ૭ તર તમારું મન વગર હોય તે કુમર તમે મેળવી લેલો

ત્રીજું સમય ખરાબ સોજત છે તમારા મિત્રો તમને કહેવા પાડી ખાડામાં ડૂબારે એવા હોય તો તેમની નોજત તામજ છાડી દો તમારા કરતા તે ધનમાં કે હકૂમતમાં મોટા હોય તોપણ તમે તેમને ૫ યાચે પણ બિચારું રહેતા નહિ. ખરાબ વર્તનનો તમે ખુદને તિરસ્કાર રજો એટલે તેઓ ચોતે જ તમને પોતાના મડગમાં બોલાવશે નહિ. વલણ તમરા સદાચરણની તેમના ઉપર સારી અસર થશે. હવે કોઈ વાર કમનસીબે તમે જૂરી સોજતમાં જઈ નડયા તો ત્યાં તેમના આગ્રહથી કેફી થીલેના સેવનથી કે ડુરાનરણથી જયલો નીવિજળ દેખાડવાનું કહેવાય છે તે આવે જ

પ્રસંગ ખગાવવાનું દોષ છે. તેમનું મંડળ મોટું દોષ તોપણ
‘તમે આ હાથ કરો છો તે ૧૨’ દોષ છે’ એવું દિગ્ભતથી દર્શકારે
તેમને બતાવી આપે. આમ છતાં આજ તેઓ તમારી નિર્મલસંના
કરશે. બધે કરતા. આ બધામા સીધા અને રામબાણ ઉપાય એ
જ છે કે કુસંગતથી બચવું.

તે તમારું સ્વ નાની ઉમરમાં ધણુ દોષ તો એ રિયતિમા
મોટી ઉમરે મુખ મેળવવાનો ઉપાય એક જ છે. તે એ જ કે
શ્રીને મેળવણી આપવી. તમે તમારી શ્રીમા નીતિઓ વાચવાની
કુચિ દોષ કરો તમારા અચરણનું તે અનુકરણ કરવાની, માટે
તમારું સુવર્તન શુદ્ધ રાખો. ને તરીબાઈને લીધે મોટી ઉમર
સુધી તમારું સ્વ ન ધણુ દોષ તો પહેલાં તણુ મંદોટાથી પ્રજા
થાઓ ત્યારે જ સમ નામે. પશ્ચિમ વર્ષના પુરુષે આઠ વર્ષની
બાળકી સાથે સમ કરવા કરતા આખો જન્મભરો કુંવારા રહેવું એ
વધારે સારું ॥

છાકરાઓ, તમારાં છાકરાઓ માટે તમારે શુ કરવું જોઈએ એ
હવે જુદું રહેવાની જરૂર નથી. સંસાર કેવા દોષો જોઈએ એવું
તે શોધ મને પૂછ, તો હું તેને કહું કે પંખી જેવા દોષો જોઈએ.
પક્ષીઓ આપણી માફક સમાજ બાધીને રહે છે. પણ તેમના
પરમા પંખી, શ્રી અને તેના છાકરા એટલા જ રહે છે. આપણી
માફક બાઈઓ, પિત્રાઈઓ, તેમના શ્રીઓ અને છાકરાઓ એ બધા
એકીસાથે નથી દોષતા. આપણા દિગ્દુસમાજમાં એક સાથે રહેવાનો
નુકસાનકારક રિવાજ કેટલાક વર્ષથી ચાલુ છે આ રિવાજ જોડો
જલદી બધ યાય તેટલુ સારું.

પક્ષીઓમા પુરુષ તેમ જ શ્રી નિર્વાહના ધંધા જાણે છે. તેઓ
પોતાના બચ્ચાનું મમતાથી પાલન કરે છે. અને તેમને ધર બાધતા
અને ખોરાક મેળવતા રીખવે છે તેમના નિર્વાહના તેમને ચિંતા
નથી દોષી. બાળકો, પક્ષીઓનો આ રિવાજ સંસારમા કેટલો બધો
સુખદારી છે ? દુન્યવી સુધારો આપણા કરતા પક્ષીઓમા વધારે

યથા છે એમ શું ન કહી શકાય ? તો પણ આપણે મનુષ્ય છીએ એટલા જ ખાતર બધાં પ્રાણીઓમા એક છીએ એમ કહેવામાં શો સાર ?

બાળકો, તમને ઘણી વાતો કહું એમ મનમા યથા જરૂર છે પણ વખત નથી. આ બધું સુધારવાનો પણ મને વખત નથી. આ તમે જ સુધારીને વાચજો. એક વસ્તુ કહેતી રહી ગઈ તે એ કે ધરપણુમા માળાપને બનતી મદદ કરવાનું ભૂલ્યો નહિ.”

[મારા વિચારો]

શકે ૧૮૨૧ આવણ સુદ ૯, વા. ૧૪મી એપ્રિલ ૧૮૬૯.

“ મનુષ્યના વિચારોમાં તેના સંભોગના બદલાવા સાથે ફેર પડતો નય છે. ” આ સિદ્ધાંતને હું અપવાદરૂપ ન જ મણાઉં. જીણી નજરે જોનારાઓને મારા વિચારોમા કઈ ફેર પડતો નયો એ બધું સહેજ પડે એટલા ખાતર આજના મારા વિચારો કેવા છે તે અહીં લખું છું. સૌ પહેલું તો —

ધર્મ વિષે —

મનુષ્યના જીવન સાથે ધર્મનો જોડો સંબંધ છે તેટલો સંબંધ રાજ્યપ્રકરણનો પણ ન હોઈ શકે. પરંતુ રાજ્ય રાજ્ય જીવી લઈ શકે પણ ધર્મ જીવી શક્યો નહિ. કદાચ જગત્કારે ધર્મોત્તર કરવા વખત આવે તોપણ તેથી આપણા અંતરમાં મળી ગયેલા ધર્મના બીજ સાફ જળા જતાં ખૂણ વારે લાગશે. આવા વ્યાપક વિષય ઉપર મત આપવો એ બારે કપડું દામ; તેમ જળા તમામ વિચારો દામજ ઉપર ઉતારવાની સજિ મારી ક્ષમમાં ન મળે. આટલી પ્રતાવના જસ થશે.

આજે હું અંતઃકરણથી તો સાવ બોદ્ધ થઈ ગયો છું મહાન બુદ્ધના વિચારો મને ઘણા જ મળે છે. આખા જગતનું, રાષ્ટ્રનું, કુટુંબનું કે પોતાનું હિત સાધવાની જો કોઈની ઇચ્છા હોય તો તેણે સદૃશ બુદ્ધને ચાલે જતું અને તેમણે કરેલા ઉપદેશ પ્રમાણે

અધ્યાપૂર્વક વર્તણુ નોઈએ, એવો મારો નિમિત્ત મત છે અને હું આજે અતિ નમ્રપણે ગુપ્ત ગુરુની પ્રાર્થના કરું છું કે, 'હે સદ્ગુરુ ! તારા હાસના હાસ થવા નેટવી પણ મને લાયકાત આપ'

સામાજિક —

ત્વતિભેદ સાદ વૃદ્ધા નોઈએ બાળસગ્ન તુરત જ બધ થવા નોઈએ બાળસગ્ન તદ્દન બધ થાય તો વિધવાવિવાહ ચાલુ કરવાની ઝાઝી તરફ નહિ રહે તથાપિ વિધવાવિવાહને ધારુ દરેકત હોય છે તો નીતિવિરુદ્ધ છે કુટુંબની પદ્ધતિ પક્ષીઓના જેવી નોઈએ. માખાપે પોતાના છોકરા મોટા થયે તેમને જુદા રહેવામા મદદ કરી આથી અલગે કુટુંબમા ને નકામા વિખવાઈ વધે ન તે બધ થશે

રાજકીય —

પ્રત્યક્ષતાક પદ્ધતિ સારી, તેથી બીજે ન બરે રાત્રપ્રત્યક્ષતાક, તેથી ઊતરતી રેવેશીરાત્રસત્તાક અને સફુથી હવથી પદ્ધતિ હાલ હિંદુસ્તાનમા ચાલુ છે તે આને બહુ બને તેટલી બિચારાની રાત્રપદ્ધતિ ચાલુ થાય તે માટે દરેક વ્યક્તિએ ખરા દિવથી મથવુ થશે

વ્યક્તિજ્ઞ શુ કરવું ? —

આપણે અજ્ઞાન હોઈએ ત્યાં સુધી આપણા માખાપની આજ્ઞામા રહેવું, ને પછી છેવટ સુધી તેમને માન આપતા રહેવું, તેમને દૂભ થવા નહિ અથવા પરપરાગત ભુમિભુવથી આવતા આવેલા ને કુરિવાળે હોય તે બેધડક તજવા. બીજાને કુ બ ન થાય એવી રીતે આપણો ધર્મો કરવો કદી નવરા ન રહેવું નવરા બેસવાની બેસાણરનું બીજુ એકે પાપ નથી. કરજતાર ન બનવું. કરજતાર માણસ પોતાની ઉત્તરિ કાઈ દિવસ કરી શકતો નથી કેટલી બીજાના રોવનથી આ રહ્યા નાશવું બીજા રોપાય છે. તક નોઈને રાજકીય, ધાર્મિક કે એવા બીજા પરોપકારના મમ આપણું કીવત હોય તે કરતા સહેજ

ઝોછા પ્રમાણમાં માથે લેવાં, એટલે તેમાં અપજ્જા નહિ આવે સદ્ગુરુ ભુદ્ધને શરણે જવું અને તેના ઉપદેશોનું મનન કરવું. તેના વિચારો જે આપણને ન સમજાય તો જે કોઈ તેના સુદ્ધ બક્ષો હોય. તેમની પાસેથી તે સમજી લેવા અને તે પ્રમાણે વર્તવું.”

ઉપસા ફરસાએ વાંચવાથી ઝોલા છોડી પૂને આવ્યો. તે પહેલાં મારા વિચાર કઈ દિશાએ ગતિ કરી રહ્યા હતા તેનો વાચકને ખ્યાલ આવશે. મારું ધ્યેય અને સ્પષ્ટ દેખાતું હતું પણ તે તરફ જવાનો રસ્તો મને માલૂમ નહોતો. તે ખોળા કાઢતાં મારે શી શી જહેમતો ઉઠાવવી પડી, તેનું વિવેચન હવે પછીનાં પ્રકરણમાં કરવાનું વચન આપી વાચકોની અહીંથી જ રજા લઉં છું.

પૂનાની રહેણાંક

'સરજનક્લહ વરા પરિ દુર્જનસગતિ કર્ષી ન કરા ।'
'મનન નેડે કવલ બલો પણ દુર્જનની રોબત ન કરવી.'
—મોદીપત

મડગાંવથી નીકળ્યો ત્યારે મારું મન કાળાં વાદળોથી છવાયેલું હતું. કેમકરોકનો ઘાટ ચડતાં નજરે પડતી વનશ્રીની શોભા અને દૂધસાગર જેવા મુંદર ધોધના દર્શનથી પણ મારી ઉદારીનતા મટી નહિ. ટ્રેન ધીરે ધીરે ચાલતી હતી, ચોમેર લીલાછમ કુંગર મારી નજરે પડતા હતા. પણ એ કુંગરની તલેટીએ ખીણમાં નજરે પડેલા પ્રદેશ મારી તરફ ઉદારીનતાથી જોતો હોય એવો જ મને ભાસ થયો. હું મનમાં જોલ્યો :
“હે માતા જન્મભૂમિ ! ધણાંખરાં મમાંમંત્રીઓથી તરછોડાયેલો હું તારો બાળક છું મગાસંબંધીઓએ બંધે આશ્રય ન દીધો પણ તું તો ક્યાંક ને ક્યાંક ખૂણેખાંચરે પણ મને આશ્રય આપ્યા વગર રહેવાની નથી પણ મા' મારા જેવા કમનસીબ બાળકે તારો આશ્રય કાં યાચવો ? એકથી વધુ વેળા મારી ઉત્તરિને ખાતર તને તજીને દૂર ગયો પણ, માડી, મારા મનોરથ પૂરા ન થતાં કાળું મોઢું લઈ તારો જ આશ્રય શોધતા પાછું આવવું પડ્યું હવે આ વેળા જો સફળ નહિ થાઉં તો તને મોઢું નહિ બતાવું એવો મેં નિશ્ચય કર્યો છે. હે મા' તારા

ઉપર મારો અગાધ પ્રેમ છે તું 'મર્વ'સદા' કહેવાય છે. તારા નામ પ્રમાણ તું મારા બધા અપરાધ ગળી નર્મશ એવી મારી ખાતરી છે પણ આ રખતે જો હું નરજ ન થાઉં તો ફરી તારું દર્શન ન પામું એવું કરજો અને, હે માતા 'મારા આ નિશ્વસન ચળવા દર્શન નહિ'

તા. ૩૭ મેમ્મર ૧૮૯૯નો રોજ મગસૂકે આગ સામ્યાને સુમાર ટ્રેન પૂના સ્ટેશને આવી એક ટાગે બાડે કરી હું રાસ્તેની પેમા ગયો. ત્યા ખૂન ગોધ કર્યા પછી શ્રી અનત રામકૃષ્ણ રેડરનું ઘર જડકુ તેમણે મારો મારી પેઠે આગર સત્કાર કયો બીજો કે ત્રીજો દિવસે તેઓ મન તેમની પડોશમા રહેતા શ્રી નારાયણરાવ વર્દેને ઘેર લઈ ગયા થી રેડકરે હું ગોવાધી આન્યો છું રમેરે હખીમત નારાયણરાવને જણાવી એમ્હે નારાયણરાવ મ્હ 'આ પેજપીઠ ગોવર્ધનાશ્રુને અર્ધો શુ મામ લાન્યા? પૂનામા આજો ઉપયોગ ગો?' મારી તરફ વળીને કહે 'જે જે માફ લમાડતા હું નો મસ્મરીમા કહું છું' મે કહ્યું 'મન જગાય ખોડુ લાગે એમ નથી શ્રવના-દાદા બક્ષી, લખ્યાદાદા લાડ વગેરે પુરપો પેજપીઠ જ હતા કે બીજા કોઈ? તમે આ પૂનાવાસીઓના મહવાસમા ગ્હીન એ બધાને બૂની મયા હો અને એથી મ્દાય પેજથી પણ મટાન્યા હો તા બયે' આ જવાબ મળતાની સાથે જ નારાયણરાવ ચૂપ થઈ ગયા એ પછી એકાદ જે વખત હું તેમને ઘેર ગયો હોઈશિ ત્યારે તેમના છોન્રાઓ મારુ નામ પૂછતા અને હું જવાબ દેતો કે, 'અદર જઈને એમ કરો કે પેલા પેજપીઠ ગોવર્ધનાશ્રુ આવેલા છે' ઠાકરાઓ આ જ

ચખ્દો નારાયણરાવને કહેતાં. છેવટે એક દિવસ નારાયણરાવે મને કહ્યું : ‘ મહેરખાની કરીને હવે ફરી વાર એ બોલ ઉચ્ચારશો નહિ. દરેક વેળા ફરી ફરી એ બોલ કહીને તમે મારા પર વેર વાળો છો. શું ? તમને પેનખીક કલ્યા એવી ખાતું લાગ્યું હોય તો હું તમારી દામા માગું છું.’

પૂને આવવામાં મારો ખાન હેતુ તો એ જ હતો કે, દિવસે કારકુનનું કે એવું જ ખીજું કંઈ કામ કરી નિર્વાહ કરવો અને કોઈ શાખો પામે ગદી મંરૂન વિલાખ્યાસ કરવો. શ્રી. રેડકરને મેં મારો ઉદ્દેશ જણાવ્યો. તેમણે મારે સારુ એવું કંઈ કામ મોકલવા પોતે તેમ જ લાગતાવળગતાએ મારફત પુષ્કળ પ્રયાસ કયો પણ ફોકટ. મેં પોતે પણ ‘ મુધારક ’ પગની ઓદિમમા તથા ખીજી જગ્યાએ ખૂન આંટા ખાધા, પણ કયાયે ઘાટ મેટો નહિ. ‘ હવે શું કરવું ’ એ મનાવ જીભો થયો. શ્રી. રેડકર કહે : ‘ મોલીમ ખાતામાં મારી સારી જોળખાણ છે, ત્યાં નોકરી જોઈતી હોય તો બલામણ કરુ ’ પણ પોલીસ ખાતા તરફ તો મને ખૂબ તિરસ્કાર, તેથી મેં જવાબ આપ્યો કે, ‘ પોલીસમા ગહેવા કરતાં તો જૂએ મરવું મારું.’ વળી આ ખાતામા રહીને મરફત તીખવાનો હેતુ પાગ પડે એમ પણ નહોતું.

આઠ દસ દિવસમા મને ખાતર પડી કે ડો. બાડરકર પૂનામા જ ગહે છે એક દિવસ જપોરે એક ચિટ્ટી લખી સાથે લઈ તમને અગલે ગયો. આ ચિટ્ટીમા મેં શુ શુ લખેલું ન મને આત્યારે વાદ નથી પણ ‘ હું ગોવાથી વિલાખ્યાસને માટે અહીં આવ્યો છું અને આપના દર્શનની અભિલાષા છે,’ એવી મતલબની ચિટ્ટી હતી એમ માનુ છું. ચિટ્ટીમા છેવટે

પ્રભુ તુમ્હી સુખામૃતાચે ઢોહો ।

મ્હળોંનિ આમ્હીં આપુલિયા સ્વેચ્છા વોલવો લાહોં ।

ચેયહી જરી સલગી કરૂ વિહોં ।

તરી વિવો કેં પા ?

‘હ પ્રજુ’ તમે તો સુખામૃતના નિધિ છે। તેથી હું તમારી પાસેથી ચાહું તેટલી હડક પામું તમારી આગળ હેત કરતાં પણ હું તો પછી કયા જર્મનું છું ?’ આ દાનેશ્વરીના નવમા અધ્યાયની પાંચમી ઝોલી લખી હતી ડૉ. બાકારકરે ચિટ્ટી નાચીને તરત મને અદ્દ બોલાવ્યો અને કહ્યું કે, ‘તમે ગોવાના હોનાનું જણાવો કે તો પછી મરાઠી આવું શુદ્ધ ક્યાથી લખી શકો છો ?’ મેં જવાબ આપ્યો, ‘ગોવામા મારા જેટલું શુદ્ધ લખનારા ધણા નીકળે’ મેં તેમને ‘પર્યબોધ’ વગેરે મામિક અને બીજા વર્તમાનપત્રોની વાત કહી. આ ઉપરથી તેઓ બોલ્યા કે, ‘ગોવા એટલે માવ પછાત પ્રાંત એમ અમે માનતા અણે કે ગોવા એ મહારાષ્ટ્રનો ભાગ જ નહિ એમ અમને લાગતું પણ તમારા કહેવા પ્રમાણે તો ગોવામા પણ ઠીક ઉત્સાહી જીવાનિયાઓ વસતા જણાય છે’ તેમને મેં મારી નવી હકીકત જણાવી તેમણે કહ્યું ‘એકલું મરૂત શીખતાં તમને માત્ર નર્ લાગશે સાત વર્ષે તમે પંડિત બનશો તમારે દર ઘેર મોખ્ખુ પડે એમ ન હોય અને માત્ર વિદ્યાબ્યાસ એ જ હતું હોય તો અહીંયા જ તમને મદદ મળી શકશે તે મારું નોકરી શોધવાની જરૂર નથી વળી નોકરી કરીને બજાવામા ત્રાસ પણ પૂગ થશે હું મહિને એક એ ૩૫૫૫ આપીશ અને અહીં સાગ્ગવતોની મારી વસ્તી છે તેમની પાસેથી તમને મહિને પાંચ છ ૩૫૫૫ સહેજે મળી

રહેશે.' તે દિવસ તેમને લાંબી કુરમદ નહોતી એટલે 'કરી પાછા મળજો' એટલું કહી પોતાને કામે વળગ્યા અને તેમના આ ઉત્સાહ આપનારા બાપણથી ખૂબ હિંમત આવી, અને પ્રસન્ન ચિત્તે હુ થી. રેડકરના ઘર તરફ વળ્યો.

ડો. બાંડારકર આથે જેમ જેમ પરિચય થતો ગયો તેમ તેમ મારે વિષે તેમને સારો મત બધાવા લાગ્યો. થોડા જ વખતમાં પોતે અને એક ચિકિત્સા લખી આપી અને પોતાની 'કૌમુદી'ની એક પ્રત આપીને નગરકરના વાડામાં આવેલી એક મંદિર પાંડરાળામાં અને મોકલ્યો. ત્યાંના મુખ્ય અધ્યાપક વામુદેવશાસ્ત્રી અભ્યાસ કરે અને મહાદેવશાસ્ત્રી જ્ઞેશને સોંપ્યો. તેમના હાથ નીચે મે 'કૌમુદી'નો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. બે મહિના વહી ગયા પણ 'કૌમુદી'નો અર્થ અને સમજાય જ નહિ. પણ એથી હું કદી નિરાશ ન થયો. માત્ર રઘુવંશનો અર્થ અને મીક મીક સમજાવવા લાગ્યો.

શરૂઆતમાં શ્રી રેડકરે બુધવાર પેઠામાં આવેલી એક વીંછીમાં મારા જન્મવાની ગોઠવણ કરી હતી. શરૂઆતમાં વીંછીવાળો જરા આનાકાની કરવા લાગ્યો. 'તમે માગ્સ્વત છો મારે તમારે જાણીને તમારો અમોટ હાથે દેવો પડશે' છં પણ ચાર આઠ આના વધુ દેવાનું વચન આપતાં જ તેણે બધું પોતે કરી દેવાનું કબૂલ કર્યું. આ વીંછીમાં જન્મવું અને શ્રી રેડકરને ઘેર રાતે સૂવું એવો ક્રમ એક બે આઠવાડિયા ચાલ્યો. પણ પાંડરાળા બહુ આઘી પડવા લાગ્યાથી તે વધુ વખત ચાલુ રખાય એમ નહોતું આથી ડો બાંડારકરે અને પ્રાર્થના-સમાજમાં રહેવાની જગ્યા અપાવી ત્યાં રહીને હું પાંડરાળામાં અભ્યાસ કરવા લાગ્યો.

પ્રાર્થનાસમાજમાં રહેવાથી પણ ગૃહસ્થોની મને ઓળખાણ થઈ તેમાં ૨૫૦ માધનરાવ લોટલીકરની મારી ઓળખાણ થઈ તેમને ઘેર એક બે વખત જમવા પણ ગયો. ત્યાં 'માસિક મનોરંજન'વાળા ૨૪ કાશીનાથ રઘુનાથ મિત્રની મુલાકાત થઈ તેઓ હવાફેર સારુ પૂને આવ્યા હતા કેટલાક દિવસ સુખી અમે પરાદિયે જીતીને ફરવા જતા એક દિવસ મુશ્કેલ વિષે વાત નીકળી તે પ્રસંગે તેમણે શ્રી ગોવિંદ નારાયણ કાણે દેવ 'જગદ્ગુરુ ગૌતમમુદ્ધાએ ચરિત્ર' વાંચવાની મને બસામણ કરી તેમની પોતાની પાસે આ પુસ્તક નહોતું પણ તે તેમની મારફત મેં મેળવ્યું અને તે હું વાંચી ગયેલ. સર ઓડવિન આનોહના 'સાર્ટ ઓફ એશિયા'નું આ બાપાતર હતું મૂળ પુસ્તક કામ્યમાં ફાંવાથી તે મૂળ વિશ્વસનીય ન જ કહવાય તથાપિ તે એટલા તો ગ્રંથભાવથી લખાયું છે કે વાચતી વખતે વાચકનું ચિત્ત તેમાં લીન થયા વગર રહેતું નથી. ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકામાં આ ગ્રંથની પચાસ ઉપર આવૃત્તિઓ નીકળી ચૂકી છે કાણેનું બાપાતર મૂળ ગ્રંથના જેટલું ઉત્તમ નથી તોપણ તે વખતે એ મને એટલું તો ગમી ગયું કે તેમાંના કેટલાક ભાગ મેં ફરી ફરીને વાંચ્યા. આ બાપાતર તે કાગે મારું મુખ્ય ધર્મપુસ્તક થઈ પડ્યું આમાંથી કેટલોક ભાગ વાચતી વખતે વહી વાર મારો કે હ બરાઈ આપનો અને આખમાંથી અવિરત આસુ વહેતા તે હું બુલ્લો નથી જ્યારે જ્યારે મારું મન ઉદાસ થાય ત્યારે ત્યારે આ પુસ્તકનું અધ્યયન કરવાનો મેં રિવાજ રાખ્યો.

કપડાલક્ષણમાં અને વીશીના ખર્ચમાં મારી પાસેની તમામ પૂજા ખલાસ થઈ ડો લાડે દસ રૂપિયા મોકલ્યા,

એટલા ઉપર ફેણુઆરી સુધી મેં માંડ માંડ ચલાવ્યું. હવે આગળ શું કરવું? ડો. બાંડારકરે કંઈક સગવડ કરી આપવાનું કહ્યું હતું; પણ એમાં કશું ચોક્કસ નહોતું. અને આ વાતનો નિકાલ ક્યાં વગર તો હવે કાઈ વાને રહે એમ નહોતું એમ મેં જોયું. છેવટે તેમને એક વાર ૨૫૯ શબ્દોમાં પૂછવું એવો મેં નિમય કર્યો. પણ એટલાંમાં (ફેણુઆરીમાં) તેઓ માંદા પડ્યા, અને એવી માંદગી દરમ્યાન આવા મવાલનું નિરાકરણ માગવાનું મને રુચ્યું નહિ. તોપણ એક વાર તો વાતવાતમાં આ બાબત મેં તેમને કાને નાંખી દેવી જોઈએ. તેઓ માંદગીમાંથી ઊઠ્યા પછી તા. ૨૫મી ફેણુઆરી ૧૯૦૦ ને રોજ તેમને ઘેર હું તેમને મળવા ગયો. તેઓ કાઈ કાઈ વાર મને જમવા બોલાવતા. પણ તેમનો બંગ્લો શહેરથી ખૂબ દૂર હોવાથી હું કવચિત જ જતો. કાઈ વાર તો વળી રાતે જમી તેમને ત્યાં જ સૂઈ રહેતો. અને સવારે ઊઠી શહેરમાં પાછો આવતો. ઉપર કહેલે દિવસે હું તેમને ત્યાં જ રાત રહ્યો.

બીજો દિવસે સવારે મેં તેમની પાસે વાત કાઢી અને 'મારે માગ નિર્વાહનુ હવે કેમ કરવું?' એમ પૂછ્યું. તેમણે કહ્યું કે, 'જો તમે પ્રાર્થનાસમાજના સભ્ય થાઓ તો સમાજ તરફથી અમે તમને મદદ કરીશું. એ સિવાય અમારી તરફથી કંઈ મદદ બની શકે એમ નથી' મારે શુદ્ધર્મનો અભ્યાસ કરવો છે, એ વાત હું તેમને શરૂઆતથી જ કહેતો આવ્યો હતા. એક દિવસ હું તેમની ગાડીમાં તેમની સાથે બેસીને જતો હતો ત્યારે મારી વાત કાઢીને તેમણે પોતાના વડીલ પુત્ર (૨૧. પ્રો. થીધરપંત બાંડારકર) ન કહ્યું, 'આમને

શુદ્ધ થવું છે.' મેં કહ્યું : 'શુદ્ધ થવાની યોગ્યતા મારામાં ક્યાંથી? આપ સરખાના શિષ્યોમાં મારી ગણના થવી પણ મુશ્કેલ છે.' આ વાતચીત અમારા બંને વચ્ચે બારે ગેરસમજનું કારણ થઈ પડી અને લાગ્યું કે બૌદ્ધધર્મના અભ્યાસમાં તેઓ અને ખૂબ મદદ કરશે. તેમને લાગ્યું કે હું તેમનો શિષ્ય એટલે પ્રાર્થનાસમાજનો સભામદ થવા તૈયાર હતો. પણ મારા કહેવાની મતવચ્ચ એવી નહોતી. મારું બોલવું તો સામાન્ય દૃષ્ટિનું હતું શુદ્ધ અગર શુદ્ધના શિષ્ય થવું એ અત્યારની સ્થિતિમાં સંભવિત નથી, સંસ્કૃત ભાષાનું થોડુંક જ્ઞાન મેળવી તેમના (ભાડાગરના) શિષ્યમાં મારી ગણના થાય એવો બનું તોપણ ખર્ચ છે, એવો મારા કહેવાનો ઉદ્દેશ હતો. આમાં પ્રાર્થનાસમાજનો કરો સંબંધ જ નહોતો. ગમે તેમ હો, પણ તેમની ગેરસમજ થઈ ખરી. તેમણે કહ્યું કે : 'આટલા દિવસ તમે પ્રાર્થનાસમાજના સભામદ થશો એમ અને લાગ્યાં જ કરતું અત્યારે મદદ કરીને આગળ ઉપર પ્રાર્થનાસમાજના ધર્મોપદેશકનું તમને કામ આપવું મેંથી મારી ઇચ્છા હતી'

મેં કહ્યું : 'પ્રાર્થનાસમાજના ધણાખરા મિદ્ધાંતો અને પમદ છે. હું જાતિભેદમાં માનતો નથી. બાળવય ખૂરો છે એ વિશે મારી ક્યારની ખાતરી થઈ ચૂકી છે તથાપિ શુદ્ધધર્મનું પૂરું જ્ઞાન મેળવ્યા સિવાય હું કોઈ પણ સમ્મથનો સભામદ થવા ઇચ્છતો નથી એકલો બૌદ્ધધર્મ જ મનુષ્યમાત્રની ઉત્તલિનું ખરું માધન છે એમ હાલ તો હું માનું છું.'

'આ તમે કયા આધારે કહો છો? તમે બૌદ્ધધર્મ વિશે જાણો છો?'

‘જગદ્ગુરુ બુદ્ધનું ચરિત્ર મેં વાંચ્યું છે અને તે ઉપરથી બુદ્ધના વિચારો અને તેનો એકંદર ધર્મ એ જ અનુધ્યાનતિને ખરા કલ્યાણકારી નીવડશે એમ મને લાગે છે.’

‘અરે પેણ કાણેનું લખેલું પુસ્તક હું જાણું છું, એ તો એક અંગ્રેજી ગ્રંથનો તરજુમો છે. મૂળમાં જે તેનું ચાર આની પણ અંગ્રેજીમાં ગીતયુ’ નથી. અને અંગ્રેજીનું ચાર આની પણ મરાઠી ભાષાંતરમાં નથી આવ્યું ! આવા આ ગ્રંથને આધારે તમે બુદ્ધધર્મ વિષે હું આમ માનું છું અને તેમ માનું છું એમ કહો છો ?’

‘બુદ્ધધર્મ વિષે હું કશું જ જાણતો નથી એ હું કબૂલ કરું છું; પણ આપના કહેવા પ્રમાણે મગડીમાં ગીતરેસો મૂળનો સોળમો ભાગ પણ જો આટલો ચિત્તવેધક છે તો પછી મૂળ ગ્રંથ કેટલો સુંદર હોવો જોઈએ, એ કલ્પનાથી જ સમજવું જોઈએ. આથી તો મૂળ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરવાનો મારો નિશ્ચય દઢતર થાય છે.’

‘અરે, પણ બુદ્ધધર્મનો આપણા દેશને શો ઉપયોગ ? વળી આ દેશમાં બુદ્ધધર્મનું જ્ઞાન મેળવવું પર્ણ મુશ્કેલ છે, એને સારું તો તમારે નેપાળ કે સિસોન જવું પડશે !’

‘આપણા દેશને તેનો ઉપયોગ હો અગર ન હો, મારા જીવનને તેનો પણ ઉપયોગ છે એમ મારી ખાતરી થઈ છે. નેપાળ કે સિસોન જવાને હું તૈયાર છું.’

‘પણ ત્યાં તમારે બિશુ બનવું પડશે !’

‘ભલે ગમે તેટલાં કષ્ટ સોસવાં પડે, અને તેની ફિકર નથી. બુદ્ધધર્મનું જ્ઞાન મેળવવું એ મારું જીવનકર્તવ્ય છે એમ હું સમજું છું.’

ધણી વાર સુધી આ મંવાદ ચાલ્યો પણ તેનું કશું ખાસ પરિણામ ન આપ્યું. અમે એકબીજાના મનનું સમાધાન કરી શક્યા નહિ. હવે પૂનામાં પહોંચી રહેવામાં કંઈ જ સાર નથી એ વિષે મારા મનને શંકા ન રહી. પણ ‘જુલુ કયા ૧’ એ પ્રશ્ન હતો જ સિતોન જુલુ કે નેપાળ ? સિતોનની બાપા, રીતરિવાજ સર્વ કંઈ વિચિત્ર હશે. વળી દક્ષિણ તરફની કાનડી વગેરે બાપાઓનો મને ગિવકુલ પરિચય નહિ. આ સ્થિતિમાં સિતોન જવાની કફરના સરખી અશક્ય લાગી. નેપાળ જુલુ પણ કાંઈ ઓછું કપરું નહોતું. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનની બાપાઓ પણ મને નહોતી આવડતી. પણ મહેનત કર્યે તે આવડે એમ હતી. ઉપરાત મારી સુધી તો દક્ષિણીઓની વસ્તી પણ હોય, એટલે ત્યાં સુધી તો બાપા સળધી જાગ્રી મુશ્કેલી નડે નહિ. આવો ચારે જાણુનો વિચાર કરી મેં ઉત્તર દિશા તરફ જવા સંકલ્પ લ્યો. હો બાગરખની કૌમુદી ! તેમને પાંચી સોપી તદ્દન જરૂરમેળા મ્પડ પાસે રાખી બાકીના પ્રાર્થના સમાજના પટાવાળા બગવતરાવ તવારને દર્દ દીધા શ્રી રેડકર પાસેથી બાર રૂપિયા ઉઠીના લીધા. બગવતરાવ પવાર મારફત બે કપડા પીળા રંગાવી આપ્યા હતા તે પરિધાન કરી અને શિખાસૂત્રનો ત્યાગ કરી શુરુવાર તા ૧લી માર્ચ ૧૯૦૦, મિતિ માફ વડ અમાવાસ્યા, શકે ૧૮૨૧ને રોજ રાત્રે બાર વાગ્યા પછી ઊપડતી ટ્રેનથી મેં પૂના છોડ્યું.

પૂનામાં મારા શિક્ષણની મગવડ બન્ને ન થઈ પણ ત્યાં રહેવાથી મને પુષ્કળ ફાયદો થયો. હવે પત્રીનું દેશાટન કરવાની મારામાં હિંમત આવી. ત્યાં ઘણા લોકોનો સહવાસ થવાથી મરાઠી બોલવા ચાનવાની રીત વિશેષ સમજાઈ. પ્રાર્થના

સમાજમાં ઉપાસનાને વખતે કરવામાં આવતા કેટલાક ઉપદેશ મને ખૂબ પસંદ પડતા. શ્રી. કેશવરાવ ગોડબોલે નામના એક ગૃહસ્થ પ્રાર્થનાસમાજના મંત્રી હતા. હું પૂને આવ્યો તે પહેલાં તેમનું મરણ થયું. અનુચારી કે ફેણુચારી (૧૯૦૦)માં તેમની વરસી હતી. આ પ્રસંગે તેમને ઘેર ડૉ. બાંડારકરે ઉપાસના ચલાવેલી. આ ઉપાસના વખતે હું પણ હાજર હતો. આ પ્રસંગે ડૉ. બાંડારકરે શુકારામ શુવાના જે અભંગ લઈ તે ઉપર વ્યાખ્યાન કર્યું હતું. આ જે અભંગ અત્યંત વિકટ મંત્રોગો વચ્ચે પણ મને વિસામાર્ય થઈ પડ્યા. આ ઉપદેશ જે હું પૂનામાં સાંભળવા પામ્યો એ મારો પૂનાની રહેણાંક દરમ્યાન સૌથી મોટો સામ યથો એમ હું માનું છું. વ્યાખ્યાન આભારે મને શાદ નથી; પણ ઉપર કહેવા જે અભંગ તે નીચેના :

૧

“ક્ષમશૂનાં શાંતિ કરતા વિચાર । તરાયવા પાર મરશિષુ ॥ ૧ ॥
નાશિત દેહ જાગર સઠ્ઠ । આયુજ્ય રાનો કાઠ સાવધાન ॥ ૨ ॥
સંતસમાગમોં ધરુનિ આવરી । વરાવી તાંતલી પરમાર્થો ॥ ૩ ॥
તુકા મ્હણે રહલેકોંચ્યા રેઘારોં । નયે ઢોલે ધુરેં મરુનિ રાહોં ॥ ૪ ॥

૨

આપુલેં સ્વદિત કરાવેં પૈ આધી । વિચારુનિ બુદ્ધિ સમાધાન ॥ ૧ ॥
નયે મારોં પાહોં વાટ ફિરોનિયા । દુસરા સમિયા સાહસારી ॥ ૨ ॥
આપુલિયા ચલેં પાલાલી હે કાસ । ન યોંચિ આસ અણિકાચી ॥ ૩ ॥
તુકો મ્હણે રાવી જઘારસોં બુઢી । વાસના તે કુઢી સાંઝુનિયાં ॥ ૪ ॥

૧ હે જીવ । બવશિષુ પાર બિતરવા સારુ ક્ષણેક્ષણ આ જ વિચારનું ચિંતન કર કે આ દેહ નાશવત છે, આ બધું જવાનું છે,

કાળ આયુષ્યને ખાઈ રહ્યો છે સાવધાન થા સતસમાગમ વિશે
 રુચિ કેળવ અને પરમાર્થને વિશે હતાવળ કર તુકો કહે છે કે
 દુન્યવી વહેવારૂપી ધૂમાડાથી આખો ભરીને ન રહેવું

૨ બુદ્ધિથી આત્મસમાધાનનો માત્ર વિચારી લઈને આત્મહિત
 પહેલું કરવું અને પાછા વળી વળીને ખીલ મદદમાર સાથીઓની
 ઘાટ ભેલી નહિ પોતાને જ બળે કમ્મર કસવી, પરાઈ આશ કામ
 નહિ આવે તુકો કહે છે, હે છવ ! શરીરનો મોહ છોડીને બ્રહ્મ
 રસમાં રૂબરૂ સમાવ

પૂનાથી ગ્વાલિયર

જે દિવસ મેં પૂના છોડ્યું તે રાત અમાવાસ્યાની હતી એ હું આગલા પ્રકરણમાં કહી ગયો. ધોંડ ખનમાં તરફ જતી ગાડી પકડવા સારુ હું રાતે બાર વાગ્યે પ્રાર્થનાસમાજમાંથી રેશને જવા નીકળ્યો. મારા અંતરમાં એમોર નિરાશાનો ગાદ અંધકાર છવાયો હતો. પણ તે રાત્રે આકાશમાં વાદળો ન હોવાને લીધે અમકતા તારાઓની માફક તેમાં ક્યાંક ક્યાંક એકાદ આશાજનક વિચાર નહોતો અમકતો એમ નહિ. આ હું બપોરે સાહસ ખેડી રહ્યો છું એનું મને બાન હતું. અને તેમાં સફળતા મળવી બહુ કઠણ છે એની પણ મને ખબર હતી. તોપણ દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક ઉઘમ કરવાથી આ જ જન્મમાં છુદ્ધમર્ત્યું થોડુંધણું પણ જ્ઞાન મેળવી જ શકીશ એમ પણ સામતું. મને તેમ હો, પણ મારું સાહસ કેવળ સ્વાર્થનું — ચોરધાડપાડુઓના સાહસ જેવું — તો નથી જ એ વિચારે મારા મનને ખૂબ શાંતિ આપી. આ પ્રયત્નમાં સફળતા મળતા મરણ આવે તોપણ વધી નહિ, કારણ, જની શકે તેમ હતું તે બધું હું કરી છુટ્યો — મારું કર્તવ્ય મેં જાળવ્યું — એટલું તો હું કહી જ શકીશ, અને નેશી મરણુટાણે મને એક પ્રકારની શાંતિ જ મળશે, એમ પણ મને લાગ્યું.

ધોડ છોડ્યા પછી ઇન્દોર જનારા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓનો સાથ થયો. તેઓ મને ઇન્દોર સુધી સાચવી લઈ ગયા. ઇન્દોરમાં તેઓ વીશીમાં ઊતર્યા હતા; ત્યાં જ હું પણ ઊતર્યો. મારી પાસેની બંધી પૂછ એક બે દિવસમાં જ ખૂટી ગઈ. હવે બીજા માગવાનો વખત પ્રત્યક્ષ આવી લાગ્યો. પણ આવા પરાયા મુલકમાં બીજા પણ કેણુ આપે? એક બે ઠેકાણે બીજા માગી પણ કંઈ વળ્યું નહિ. છેવટે વાગળે કરીને રાજના કોઈ મોટા અમલદાર અહીં રહેતા હતા તેમની પાસે ગયો. સવારનો વખત હતો. ૩ બરેલી રમઝની બંડી ચડાવીને સાહેબસવારી દીવાનખાનામાં હુલ્લો ગગડાવતી બેઠી હતી. હાથના હુલ્લાથી તો હું પરિચિત હતો, પણ આવો બાદશાહી હુલ્લો જોવાની તક આજ સુધી મળી નહોતી. એની એ પ્યાલી જેવડી ચલમ, જાજમ ઉપર પથરાયેલી સાપનાં ગૂંચળાં જેવી લાંબી નળી, એ રૂપે જડેલ ડોયો, વગેરે ઠાઠ જોઈને હું ચકિત થયો. એમાં નવાઈ નહિ. પણ એની જનાનટની શોધમાં ઝાઝું ન રોકાતા મેં રાવસાહેબ આગળ હાથ લંબાવ્યો. એક તો રાવસાહેબ હુલ્લો પીવાના કામમાં રોકાયેલા હતા, તેમાં અધૂરામાં પૂરું એક કારકુન ઓદિસનું કંઈક કામ લઈને આવ્યો. ત્યાં પછી મારી સાથે વાત કરવાની તેમને કુરસદ જ કચાથી હોય? તેમણે એક બીજા કારકુનને જૂમ મારી મને ચાર આનાના પૈસા આપવા દરમાન્યુ. આ ચાર આના હોદ્દરશાહી હતા કે અંગ્રેજ તે મને અત્યારે માદ નથી. રાવસાહેબે કશી પૂછપરછ ન કરતાં ચાર આના ચૂકવી મને વિદાય કર્યો તેનો મને એક રીતે આનંદ જ થયો. કારણ ક્યાંથી આવો છો, ક્યાં જવું છે, પરણ્યા છો કે નહિ, વગેરે અણગમતા સવાલોના જવાબ આપવામાંથી હું બચ્યો.

ધન્દોરથી ઉત્તમન જતી ગાડીનું રેલગાડું ૧૭ કે સાત આના જેટલું બેસતું. વાગળે સાહેબના ચાર આના અને મારી પાસે જે કંઈ જાણી હતું તે બધું મગીને જેમ તેમ ટિકિટ જેટલો મેળ થઈ ગયો. સાંજની વેળાએ ઉત્તમન પહોંચ્યો. હવે ઊતરવું ક્યાં એ સવાલ હતો. હું જાત્રાળુ હોઈશ એમ માનીને ત્યાંના હોટલોએ રામભટ્ટ નામના એક ઝોરનું ઘર મને ચીંધું. સાંકડી ગલીકૂંચીઓમાં આચડતાં બટકતાં હેવટ રામભટ્ટના ઘરનો પત્તો મેળવ્યો. બટજી ઘેર નહોતા; પણ માતું પોટકું મૂકવાની કોઈએ ના ન પાડી. શહેરમાં નળની સમવડ નહોતી. તેમાં વળી આ વર્ષે મેઘરાજની અવકૃપા હોવાથી નદી સુકાઈ ગઈ હતી. અહીં ત્યાં ખાડાખાઓચિયાંમાં પાણી હતું. પણ તે એટલું તો ગંદું થઈ ગયું હતું કે તેમાં એક જાતનાં જંતુ સ્પષ્ટ તરતાં દેખાઈ આવતાં હતાં. નદી પર જઈ હાથપગ ધોયા પણ આ પાણી પીવું કંઈ રીતે એ મૂંઝવણમાં પડ્યો. એક બે જથ્થેને પૂછ્યું કે, આ પાણી સિવાય પીવા મારે બીજું પાણી મળી શકે એમ હતું કે નહિ. પણ તેમની પાસેથી નકારમાં જ જવાબ મળવાથી નિરુપાયે પંચિંધાને છોડ્યા ગાળાને એ જ પાણી પીધું ! આનું ફળ એ આવ્યું કે આખી રાત ઊંઘ ન આવી અને દસ બાર વખત જાગરું જવું પડ્યું.

બીજે દિવસે રામભટ્ટજીના ઘરમાં રહેતા એક દ્રાવિડ વિદ્યાર્થીએ મને પૂછ્યું, ‘તમારે બિદ્યાએ આવવું છે ?’ મેં જવાબ આપ્યો, ‘હું આવત પણ મારી તબિયત ઠીક નથી.’ આથી તેણે ચાર ઘર વધારે ફરી અમારે જાનેને ધામ એટલી બિદ્યા માગી આણી પણ તે દિવસ તો મારાથી પૂરું ખવાયું જ નહિ. તેના આગ્રહને લીધે મેં કદત એક બે રોટલી અને

કોળિયો ભાત ખાધા બીજા બાળકોએ જાજરનું મો જોવાનો પ્રસંગ ઉપરાઉપરી આવવા લાગ્યો હવે કોસેરા થઈ અહીં જ અંત આવશે કે શું એમ પણ લાગ્યું

રામબટના ધર આગળ એક નાનુસરખું દવાખાનું હતું ત્યાં જોગજેકર કરીને કાર્ષ દાકતર રહેતા હતા તેમની પાસે ગયો તેમણે દવા આપી તેથી ઠીક થાયદો થયો, પણ ચોખ્ખું પાણી ક્યાં ન મળે જોગજેકરે શ્રી કેળકર (માધવ સ્કૂલના એક શિક્ષક)ને भारी વાત કરી આ ગૃહસ્થ સાને મને રમ્તામા મળ્યા 'સવારે જોગજેકરને મળેલા તે તમે જ કે?' એમ તેમણે મને પૂછ્યું મેં 'હા' કહ્યું એટલે તે બોલ્યા, 'ગમબટજીને ત્યાં તમને ખૂન અગવડ પડશે, કાને તમે મારે ઘેર આવજો' તેમનું આ નોતરું મેં વધાવી લીધું. શ્રી કેળકરને ઘેર બની સગવડ હતી પીવાનું પાણી એક ચોખ્ખા કૂવામાનું આવતું આથી भारी તળિયત એક બે દિવસમા સુધરવા લાગી શ્રી કેળકરે માધવ કોતેજના કેટલાં પ્રોફેસરો સાથે भारी ઝોળખાણ પણ કરાવી આ બધાએ ઉધરાણું કરી મને મંત્રાવિષરની ટિકિટ અને વાટખરચી નોટનો જોગ કરી દીધો

ઉજ્જનનથી નીકળ્યો તે ગતે આસીમા મેં દિવસ માળ્યા. આસીને રહેસને એક કરાડો બાહણ ગાડીવાળો મળ્યો તે પોતાની ગાડીમા બેસાડીને મને તેને ઘેર લઈ ગયો તેના ઘરમાં એક વિધવા બાર્ષ રહેતી હતી તેને કાર્ષ પૈસા આપવાના હરાવી તેણે મારી જમવાની ગોઠવણ કરી આપી ઉજ્જનમા મને લાગુ પડેલું હાથપીણું અહીં પાછું શરૂ થયું આ રોગે મને તદ્દન જોગર થી મૂક્યો આસી શહેર પણ આપ્તુ જોવા મળ્યું

નહિ ઝાસીથી નીકળી ઘણુખરુ ૧૨મી માર્ચના અરસામા હુ જ્વાલિયર પહોંચ્યો. ત્યાં દા લેને ઘેર જીતયો ખીન્ને દિવસે દા દારકાનાથ શકર વાગળેને મળવા ગયો. પહેલાં તો તેમણે મારો સત્કાર ન કર્યો. પરંતુ, હુ મૂળ સારસ્વત બ્રાહ્મણ છુ, એમ જ્યારે તેમણે જાણ્યું ત્યારે પોતાને જ ઘેર આવીને રહેવાનો તેમણે મને આમંત્રણ કર્યો. પણ તેમના વરમા જગ્યાની મકડાશને લીધે અને તેમના ઘરના બેરા ઉત્તર હિંદુસ્તાનના રિવાજ મુજબ પડેનશીન હોવાને લીધે, મને ઇલામદી જગ્યા મળે તો વધારે ઠીક એમ મેં તેમને જણાવ્યું. તેમણે પડોશમા જ એક ઉમરાવના બગલાની પાછલી બાજુની ચોરડી મને અપાવી અહીં મેં છ મહિના ગાળ્યા.

જ્વાલિયર પહોંચ્યો ત્યારે મારી તળિયત બગડેલી જ હતી. દા વાગળેએ દવા કરીને એક અઢવાડિયામા મને સાજો કર્યો. હવે મેં 'મારો વિચાર કાઢી જનાનો છે' એમ તેમને જણાવ્યું. તેમણે કહ્યું, 'ઉનાજાના દિવસ છે, તમને ખૂબ ત્રાસ થશે ઉનાળો પૂરો થાય પછી જજો' મને તેમનું કહેવું યોગ્ય લાગ્યું. જ્વાલિયરનો ઉનાળો પણ કંઈ જોવો તેવો નહોતો. બાર વાગ્યા કે પર બહાર નીકળવાની વાત ન કરવી. વળી કોઈ કોઈ વાર તો એવો ગરમ પવન ફૂકાય કે રાત આખી ડિલ જણુ લાય લાય થાય અને પળવાર પણ જીંધ ન આવે. એક વાર આવી ગરમીને લીધે મને સખત તાવ બરામો બે ત્રણ દિવસ પથારીવશ રહેવું પડ્યું. દા વાગળેની જ દવાથી તાવ ગયો અને પાંચ તળિયત પહેલાં જોવી થઈ.

ખીડી પીવાનું બસન એવું તો ચોટ્યું હતું કે અનેક પ્રયત્નો કર્યા પણ ટોડ્યું છૂટે નહિ. હુકકો તો ગોવામા હતો.

ત્યારે જ છોડ્યો હતો. પણ તેને બદલે બીડી પીવાનું રાખ્યું હતું. ગ્વાલિયરમાં બીડી મગતી તો ખરી પણ દા વાગળે સિગારેટ પીતા. આરતે આગ્નેધૂમ્રપાનનું વ્યસન ઓછું કરતા કરતા રોગની ત્રણ સિગારેટ પીવા સુધી હું આવ્યો. પણ ને આ ત્રણ સિગારેટ ન મળ્યા તો જીવ આકુળ-આકુળ થઈ જતો. દા વાગળે પણ વચ્ચે વચ્ચે આ વ્યસન છોડવા મને શિખામણ આપતા, પણ મારાથી તે કેમે ક્યું છોટે નહિ. ગરમીના ત્રાસથી ત્યારે મને તાવ આવ્યો ત્યારે મારા મોઢાની રુચિ બીડી ગઈ અને બીડી કે સિગારેટ કઈ જ ન લેઈએ એમ થઈ ગયું. વ્યસનમાંથી છૂટવાની આ જ તક સર્વોત્તમ છે, એમ લેઈ મોઢાને રુચિ આવે તોપણ ફરી ધૂમ્રપાન ન જ કરવું એવો મેં નિશ્ચય કર્યો. બીજા અઠનાડિયામાં તો આ નિશ્ચય ડગશે કે શું એમ લાગ્યું. પણ સદ્ભાગ્યે હું ન જ ચલ્યો. હેલ્લા બાર તેર વર્ષમાં હું બીડી કે સિગારેટને નથી જ અડ્યો એમ તો નહિ કહું, સિલ્હોન અને શ્રદ્ધાદેશમાં હતો ત્યારે કોઈક પ્રસંગે એકાદ બે સિગારેટ કે ચિગટ પીધી હશે, પણ તબાકુનું વ્યસન જે ગ્વાલિયરમાં છૂગી ગયું તે ફરી પાછું વળગ્યું નથી.

દા વાગળેને ઘેર જઈ જમ્યું અને ઓરડીએ જઈને બેસવું એટલું જ જોખમદારીનું કામ ગ્વાલિયરમાં મારા ઉપર હતું. પણ આમ નવગ મેસી રહેવાનો તો મને મૂળથી જ અણગમો. 'કાવ્યસત્રહ'માં છાપેલ મોરોષતના કેટલાય કાવ્યો મેં વાંચ્યા. દા વાગળેના ભાણેજને શીખવવા એક એન્જ્યુએટ શિક્ષક આવતા. તે પોતે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરતા તેમની પાસેથી 'કિરાતાણું'નીય'ના કેટલાય શ્લોકો મમજી લઈ મેં મોઢે કર્યો. ગ્વાલિયરની કોલેજમાં જઈ ત્યાંના શાસ્ત્રીને મને સંસ્કૃત

શીખવવા મેં વિનંતી કરી પણ તે તેણે સ્વીકારી નહિ. તથાપિ આ બાબતમાં જાતલેખમયા જે કંઈ બની શકે એમ હતું તે કરવામાં મેં બાકી રાખ્યું નહિ.

હું કાશી જવા વિષે વાત કાઢું ને દા. વાગળે ‘જોઈશું’ કરીને જવાબ આપે. આમ ઘણા દિવસ ચાલ્યું. છેવટે એક દિવસ તેમણે કહ્યું, “જુઓ, હું તમને મારા નાના બાઈ જેવા સમજું છું. તમે આમ દેશવિદેશ બટકતા ફરી નકામું આમુખ્ય શુભાવો એ મને જરાય પસંદ નથી. તમને મરાઠી સરસ આવડે છે, અને અહીં મારા જેવો કોઈ તમારે માટે પ્રયત્ન કરે તો તમારા જેવાને સારુ પચીસ ત્રીસ રૂપિયાની નોકરી મળવી મુશ્કેલ નથી. વળી તમે હોશિયાર અને પ્રમાણિક જીવાન છો એટલે પાંચ ■ વર્ષમાં બસો અઢીસો રૂપિયા સુધી પહોંચ્યા વિના નહિ રહો.” કેવળ મરાઠી જાણનારા કેટલાક ગૃહસ્થોની આવી ચડતી થયાના કેટલાક દાખલા પણ આપ્યા.

પણ તેમની વાત સાંભળી એક પ્રકારના વિસ્મય અને કોતુહ લાગવા ઉપરાંત તેની મારા મન ઉપર બીજી કશી જ અસર ન થઈ.

લગભગ ૭ મહિનાના અનુભવને અંતે દા. વાગળેએ માસિક રૂ. ૨૫ થી ૨૦૦ સુધીની મારી કિંમત કરી એની મને બારે નવાઈ લાગી! મેં તમને ચોખ્ખું કહ્યું કે, “મારી જહેમત પૈસા મેળવવા સારુ નહિ પણ આત્મતૃપ્તિને સારુ છે. પૈસો કમાવા ખાતર મેં ગૃહત્યાગ કે દેશત્યાગ કયો નથી.” પણ તેમને કોઈ રીતે મારી વાત હૈયે બેસે નહિ. તે બોલ્યા, “તમારું જાનપાન જોતાં તો તમે કાચમના રોગી દેખાઓ છો. અહીં તો માદેસાળે તમને સંભાળી લેનાર હૈયે છું. પણ

કાશી જેવા ક્ષેત્રમાં તમારી બિડવેડ કોણ કરશે? નોકરી મને કે ન મળે એટલી જ જો તમારા મનને શકા હોય તો હું તમને તે મળે ત્યાં સુધી મારા પગારમાંથી દર મહિને ત્રીસ રૂપિયા આપવા એમના કાગળ પર લખી દેવા તૈયાર છું” તેમની આ ઉદારતાને મારુ મેં તેમનો આભાર માન્યો. મેં કહ્યું “હું તમારો ઋણી છું આ છ મહિના થયાં તમે ખરેખર જ મને સમા બાઈની પેઠે રાખ્યો છે અને અત્યારે પણ એ જ પ્રેમ તમારી પાસે આ બધું કહેવડાવે છે પણ તમારા નાના બાઈની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવી એ પણ તમારી એક દરજ નથી શું? મિલિયા રાગ્યમાં એકાદી કારકુની કરતા કરતા જ હું જિદગી પૂરી કરું ને મરુ એ તમને રીક લાગે છે? તમે જ્યાં સુધી અહીં બેઠા છો ત્યાં મને કારકુની મળતા તો કેટલી વાર? પણ આજે સરકૂત શીખવાની મારી ઉતકટ ઇચ્છા કચડી નાખી અહીં કારકુની સ્વીકારવામાં મારુ શું કલ્યાણ થવાનું? મને મદદ કરવાની જ જો તમારી ઇચ્છા છે તો તે મારા શિક્ષણની બાબતમાં કરો. બીજા કશાને સારુ મને મદદની અપેક્ષા નથી” મારુ બોલવું તેમને રુચ્યું નહિ માલુમ કરીને મરાઠા જાતિના એક શૃદ્ધ તેમના મિત્ર હતા તેમની મારફત મારુ મન ફેરવવાનો પણ તેમણે પ્રયત્ન કરી જોયો પણ મારો સકલ્પ કોઈ ફેરવી શકે એમ નહોતું હેવો ઘણી નાપુશીપૂર્વક તેમણે મને કાશી જવાની સમતિ આપી એટલું જ નહિ પણ હસ્તેપરહસ્તે મારા શિક્ષણની બાબતમાં મદદ કરવા વચન પણ આપ્યું વળી જો મશીમાં બરોગર જોડવણ ન જ થાય તો મારે પાછા ગ્વાલિયર ચાલ્યા આવવું એમ પણ કહી રાખ્યું.

બી નારાયણરાવ નામના તાબેર તરફના એક વિદ્યાર્થી ગ્વાલિયરમાં બી એલ (વકીલાત)નો અભ્યાસ કરતા હતા, દા વાગળેને ઘેર તે વારવાર આવતા તેથી તેમનો અને મારો દીક પરિચય થયો હતો. તે જરા હિતાવળિયા સ્વભાવના હતા, પણ ખૂબ નિખાલસ દિલના હોઈ ટૂંક મુદતમાં જ અમારી વચ્ચે માયા થઈ હતી. હું કાશી ગયા પછી મારા ખર્ચને મારે દર મહિને ત્રણ રૂપિયા મોકલવાનું વચન આપી પહેલા ત્રણ રૂપિયા તેમણે મને અમાઈથી જ આપ્યા. દા વાગળેએ ખર્ચને સારું વીસ રૂપિયા આપ્યા, અને તેમના મિત્ર શ્રી માલપે એક રૂપિયો આપ્યો. આ ઉપરાંત દા વાગળેએ ટાકથી બચવા મારું મને એક ખૂબ જડો કોટ આપ્યો. મે શિયાળા સુધી તે મને ખૂબ કામ આવેલો.

કાશીમાં સન્નાતીની માફક રહેવું શક્ય નહોતું કારણ, ગ્વાલિયરના શાસ્ત્રીજીવાએ જેમ મને સરકૃત શીખવવા ના પાડી તેમ કાશીના શાસ્ત્રીઓ પણ કરે એ બીક હતી જ તેથી બી નારાયણરાવની સલાહથી મારે પાછું યજ્ઞોપવીત ધારીને બ્રાહ્મણ બનવું એવો દરાવ કર્યો પણ શિખા ક્યાથી લાનવી ? પૂના અને ચોટલી બન્ને એક સાથે જ ડોડ્યા હતા. અને નારાયણરાવે જ આ સલાહનો પણ ઉકેલ કર્યો. મારે માથે ઇચ દોઢ ઇચ જેટલા વાળ વધ્યા હતા જતા જતા પ્રયાગ બિતરી મારે હૌર કરાવવું અને તે વખતે માયા ઉપર વચ્ચોવચ ચોટલી પૂરતા થોડા વાળ રખાતી હેવા એમ નહીં થયું. નારાયણરાવે બે ત્રણ જનોઈઓ પણ હું રોટને જવા નીકળ્યો ત્યારે મને આણી આપી પોતે મને રોટને વળાવવા આવેલા. દા વાગળેએ પોનાનો ટાગો મને રોટને મૂકવા

મેકલ્યો હતો ઘેરથી નીકળ્યા કે ઘોડો ચમક્યો, બીજો કેઈ હોય તો અપશુકન ગણી પાછો ફરે. પણ હું તો જરાય ગભરાયો નહિ સારે નસીમે નારાયણરાવ પણ શુકન અપશુકન માનનારા નહોતા આગળ જતા તો ઘોડો ખાસો ચાલ્યો અને અમે સુખેથી ગ્વાલિયર સ્ટેશને પહોંચ્યા બી નારાયણરાવ અને બીજા એક બે મૃદસ્થોની રજા લઈ હું ગાડીમાં બેઠો આ દિવસ (૧૯૦૦) સપ્ટેમ્બર મહિનાની ૧૭મી તારીખનો હતો એમ અરણ્ય છે

કારીયાત્રા

ગ્રામિણરથી નીકળ્યો તેને બીજે દિવસ મધ્યાગ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં દક્ષિણીઓના ગોરને ત્યાં ભતરો આ ગોરદેવતા સ્વભાવે સારા હતા. તેમણે ગાંધી તીરથજત્રા સવા રૂપિયામાં કરાની દેવાનું કબૂલ કર્યું. મુખ્ય વિધિ ક્ષીર કરાવવાની હતી. બીજે દિવસે હું ગોરદેવની બેઠે સંગમ ઉપર ગયો. ગોરદેવે એક વાળંદ શોધી મને હજમત કરાવવા કહ્યું. છ મહિના ગ્રામિણરમાં ગાળ્યાથી મને સહેજસાજ હિંદુસ્તાની બાપા બોલતાં આવડ્યું હતું. આવી બાપામાં મેં પેલાને માયા વચ્ચે આશરે ચાર પાંચ ઇંચ ઘેરાવાની ચોટલી રાખવા વળીવળીને સમજાવ્યું; પણ ચોટલીનું હિંદી બાપામાં જુદું જ નામ હોવાથી તેને મારા બોલવાનો મર્મ સમજાયો નહિ. તેણે પોતાના સ્વદેશી અજ્ઞાતી મારા માયાની વચ્ચોવચથી એક બે પદા પાડ્યા. સદ્ભાગ્યે મને તરત જ શંકા આવી તેથી મેં તેને પૂછ્યું. પેલો તો કહે, ‘બસ ઠીક છે!’ પણ તેના આ કૃત્યથી ચોટલી રાખવી લગભગ અસકલ થઈ પડી. આખરે લગભગ અર્ધી ઇંચ નેટલા ઘેરાવાની અને તે પણ જરોબર મધ્યભાગમાં નહિ એવી ચોટલી રાખી આ કુસળ નાપિતરાને પોતાનું કામ પૂરું કર્યું. પિંડ દેવા વગેરે તીર્થકૃત્યોની બાંજગડમાં હું

ગિલકુંડ પડ્યો જ નહિ. ગોરદેવતાને સવા રૂપિયો મળ્યો એટલે બધું તેમણે પરભાર્યું સંભાળી લીધું.

તારીખ ૨૦મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૦ને રોજ બપોરની ગાડીમાં પ્રયાગ (અલ્લાહાબાદ)થી નીકળી રાત્રે સાંડાદસે કાશી સ્ટેશને પહોંચ્યો. હજી ઊતરું છું એટલામાં સખારામ બટ નામના કોઈ એક કાંકણુસ્થ બ્રાહ્મણે મને કહ્યું કે, 'આપણે ઘેર ચાલો, હું તમારી બંધી સગવડ કરી આપું છું.' એટલામાં એક સ્થામવર્ણ કીંગણા સરખા બીજા સખારામ બટજી ત્યાં આવી ધાગ્યા. તેમણે કહ્યું કે, 'તમારા બાપદાદા કાશીયાત્રાએ આવ્યા ત્યારે અમારે ઘેર ઊતર્યા હતા. હવે તમે આ બામટાને પલ્લે ક્યાં પડો છો?' આ પ્રસ્તાવના બાદ આ બે કાળા ગોરા સખારામો વચ્ચે જે વાગ્યું જામ્યું તે પૂછો જ મા. બંનેને શાંત કરવા મેં પ્રયત્ન કર્યો. મેં કહ્યું : 'હડો છો શું કરવા? અમારા બાપદાદાનો દાખલો જેના ચોપડામાં હોય તેણે તે આણીને દેખાડવો એટલે આવતી કાલે હું તેમને ત્યાં રહેવા જઈશ. હાલ તો આ (ગોરા) સખારામ બટજી મને પહેલા મળ્યા છે એટલે હું તેમને ત્યાં જ જવાનો.' આદલી વાત થયા પછી હું (ગોરા) સખારામ બટજીની સાથે સ્ટેશનની બહાર નીકળ્યો. પેલા સ્થામસુંદર ગોરદેવતા હવે મોટેથી બરાડા પોડી તાડૂકયા, 'જી, જી, એની જોડે જ જી. એ બામટો તારી પાસે જે કંઈ હશે તે તમામ ખૂંચવી લઈ તારું ખૂન કરશે એ ધ્યાનમાં રાખજે!' મેં કહ્યું, 'મારી પાસે ખૂંચવી લે એવું કશું છે નહિ, અને મારું ખૂન થાય એનો તો મને જરાયે ડર નથી.'

તે રાત્રે સ્ટેશન આગળ જ એક નાનીશી ઓરડીમાં હું ત્યાં સખારામ ગોર સૂતા. બીજા પણ એ ત્રણ જણ ત્યાં હતા.

પણ મારા મનમાં ઘૂનની લગીરે આચકા આવી નહિ. મને ગાઢ નિદ્રા આવી ગઈ

બીજે દિવસે પરાદિયે સખારામ ગોરે મને ઉઠાડ્યો; અને અમે બંને એક એકા (ધોડાના ટાંગા)માં બેસી તેને ઘેર ગયા. ગોરદેવતાએ ધરમાં એક ‘અંગવસ્ત્ર’ રાખ્યું હતું. બાર્ધ ધણેભાગે શદ્ર જાતિની હતી. આ બાર્ધ અને તેનાં બે ત્રણ છોકરાં એ બધાંની સંભાળ ગોરદેવતાને જ કરવી પડતી. એટલે કે તેમને રસોઈ સિધ્ધે કરી જમાડવાં પણ ગોરને જ પડતાં, બાર્ધએ બારણુ ઉઘાડ્યું એટલે ગોરે મેઢી ઉપરની એક ચોરડી મને ઊતરવા આપી.

હાથપમ ધોઈ પરવાર્યો એટલામાં ગોરમહારાજની સવારી યાદી કરીને ભાવી. તેમણે પંચકોશીની જત્રાથી માંદીને છેક ચાર પાંચ ડિયારમાં આટાપી લેવાય એવા શ્રાદ્ધ સુધીની બધી જત્રાઓની ફેહરિસત મને સંબળાવી. મેં કહ્યું : ‘આ બધાની હિતાવજ નથી. હું તો અહીં ખામાં વરસ બે વરસ રહેવાને ધરાદે આવેલ છું એટલે સગવડ મુજબ જમે ત્યારે આ બધું થઈ શકશે. અત્યારે તો મારે એક ગુરુ સોધી તેમની પાસે વિદ્યાબ્યાસની શરૂઆત કરવી છે, અને જન્મવાની શી સગવડ થઈ શકે તેમ છે એ જોવાનું છે.’ મારી પાસેથી કશું ખાટવાની આશા નથી એમ ગોરદેવતાને ખાતરી થતાં જ તેમણે કહ્યું, ‘તમે શેણવી છો એટલે અહીંના શેણવીમઠમાં તમને આશ્રય મળવો જોઈએ’ કાશીમાં સારસ્વતના ત્રણ મઠ છે. પણ દુર્ગાધાટ ઉપરના મઠની જ ગોરમહારાજને માહિતી હોવાથી તેમણે મને તે જ મઠમાં જવા કહ્યું.

જમ્યાં પત્રી હું ત્યાં જવા નીકળ્યો. વરસાદ ઝીણો ઝીણો વરસતો હતો. દુર્ગાઘાટ પૂછતો પૂછતો જતો હતો ત્યાં એક અગ્રછત્રમા જમનારો બ્રાહ્મણ મળ્યો. તેણે કહ્યું ‘હું ત્યાં જ જઈ છું, તમે મારી સાથે આવો.’ તે મને ‘સાંકડી ગલીમાં ચર્મને (કાશીમાં આવી ગલીઓ બહુ છે) લઈ જવા લાગ્યો. મારા મનમાં ધડી વાર શકા ચર્મ આવી કે આ માણુમ મને લૂટી લેવા કયાક અગોચર જગ્યાએ તો નહિ લઈ જતો હોય! કયાક કયાક તો તદ્દન અંધારુ આવતું, કેમ જણે અમે એકાદ ખાણમાં ચર્મને ચાકતા હોઈએ’ મારી પામે આના બે આનાથી વધુ મતા નહોતી. બાકી બધું મખારામ ગોરને ઘેર પાકીટમાં હતું આ વાત શાદ આવતાં ‘ડર તો પીઠે રહા’ એ કહેવત મુજબ મારો ભય જતો રહ્યો. આ અગ્ર-છત્રવાસી બ્રાહ્મણ મને ગમે ત્યાં લઈ ગય, તોપણ મારી પાસેથી તેને કશુંયે મળે એમ નથી, એમ ધારી મૂંગો મૂંગો હું તેની પાછળ ચાલ્યો. છેવટે દુર્ગાઘાટ નજીક આવતાં મને જોણીઓનો મઠ ચીંધી પેટ્રો બીજી તરફ ગયો.

શેણુવીના મઠમાં આ વખતે શ્રી. ગોવિંદરાવ પાસેકર નામના એક વયોવૃદ્ધ ગૃહસ્થ રહેતા હતા. તેમના દીકરા શ્રી વામન ગોવિંદ પાસેકર (બેલગામના એક પ્રખ્યાત વકીલ)નું નામ મેં સાંભળ્યું હતું શ્રી. વામનરાવ યુજરી જવાથી કંઈ ધરકામ સારુ ગોવિંદરાવને કાશીની કોરટમાં જવું પડ્યું. ચાલતા જવું અશક્ય હતું તેથી ડાળીમાં બેસી કોરટમાં ગયા. પણ પાછા આવતી વખતે રસ્તે વરસાદ પડ્યો અને પરિણામે ઘેર આવી માંદા પડ્યા. તેમને અતિસારનો રોગ લાગ્યો પડ્યો હું જ્યારે મઠમાં ગયો ત્યારે તે ખૂબ માંદા હતા. છતાં મારી

સાથે તેમણે ધણા ગ્રેમથી વાત કરી. પોતાની જ ઓરડીમાં રહેવા તેમણે મને આગ્રહ કર્યો અત્યંત સાંકડી મળીઓમાંથી બહાર આવ્યાથી મને એક રીતે નિરાંત વળી. શેણવીએનો મઠ છેક ગંગાકાઠે હોવાથી શ્રી ગોવિંદરાવની ઓરડીમાંથી ગંગાનો પટ તથા આસપાસનો રમણીય પ્રદેશ સાદુ દેખાતો. આ દેખાવથી તેમ જ ગોવિંદરાવના ઉત્તેજનકારક ચબ્દોથી મારું ચિત્ત પ્રકુલિત થયું એમાં નવાઈ નથી.

તે જ દિવસ સાંજે સખારામ ગોરને ઘેરથી હું મારો સામાન આ મઠમાં લઈ આવ્યો. કાશીબાર્દ નામની કાચીન તરફની એક વિધવા કાશી આ જ મઠમાં રહેતી. તે શ્રી. ગોવિંદરાવને રસોઈ કરી આપતી. બીજો દિવસે ગોવિંદરાવે પોતાની પાસેનું સીધુસામાન આપી મારી જમવાની ગોઠવણ કરાવી પોતે માદા હોનાથી લાંઘણુ કરી મારી અડધા ઇચ ધેરાવાની અને એક ઇચ લખાઈની ચોટલી જોઈને કાશીબાર્દને મારે નવાઈ લાગી! મને લાગે છે કે આ બાબત ગોવિંદરાવ પાસે તેણે ફરિયાદ પણ કરી હોતી જોઈએ. પણ ગોવિંદરાવને આજકાલના સુધારકોના ઢંગ મારૂમ હોવાથી તેમણે બાઈનું સમાધાન કર્યું હશે ‘જીવાન છે, દેખાદેખાથી ચોટલી કપાવી નાખી રાખ્યા હશે વાળ’ એમાં શું ચર્ચ મયુ? એટલાથી તે કાર્ક અપ્પાઠાણુ નથી ચર્ચ જતો. આજકાલ કયા થોડા ભોંકો વાળ રાખે છે? તે ભેવગામ તરફના કટલાક સારસ્વતના નામ ઠામ કહે છે, એટલે સારસ્વત જ હશે,’ આવી રીતે બાઈને શાંત કરવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો હશે પણ તેથી કાર્ક બાઈનું સમાધાન થયું નહિ તે મારી પત્રાવળી દૂર જ ગાડે અને મને પોતાના વાસણને અડકવા પણ ન દે સદ્બાગ્યે માગી

જનોઈ વિષે તેના મનમાં શકા ન આવી, કારણ, તે તદ્દન નવી હતી.

શેણવીમઠ નજીક જ પાણીનો નળ હતો. પણ નળનું પાણી પીયું એ બધો બોળાવાડો ગણાતો હોવાથી ગોવિંદરાવને ઘેર ગંગાનું જ પાણી પિવાતું. આ ગંગાજળે પહેલે જ દિવસ મને પરચો દેખાડ્યો. આખી રાત જિંધ ન આવી અને પાચ દસ વખત શૌચ જનું પડ્યું. બીજે દિવસથી ગંગા ઉપગ્રથી નાહીને આવતા સોટા ખાવી લઈ આવું અને નળની નજીક આવતા આમપાસ નજર ફેરવી, કોઈ બ્રાહ્મણ જોવામાં ન આવે કે ઝટ સોટા બરી લઉં એવો ક્રમ મેં રાખ્યો. હું નળનું પાણી પીઉં છું, એવી બાઈને ખબર પડી તો મારું જમવાનું ટળી જવાનું એવી પાછી હહેરાત મને હતી. આથી આ વાતની તેને ખબર ન પડે એની મારે ખાસ સંભાળ રાખવી પડતી.

ગોવિંદરાવની સલાહથી કાશીમાં સ્થિર થવાનું કેવી રીતે ગોઠવવું એ મેં દરાબુ અમછત્રમાથી બોજન તો મળે એમ હતું પણ તે સારું ગ્વાતિયરના કોઈ મોટા અમલદારની ચિઠ્ઠી મેળવવી જોઈ એ એમ તેમણે કહ્યું. વેદશાસ્ત્રસપત્ત ગંગાધર શાસ્ત્રી તેલગની પાસે સંસ્કૃતનું અધ્યયન કરવું એમ પણ તેમણે સૂચ્યું. તેમની આ સલાહ મુજબ હું કાશીમાં કેવી રીતે રહ્યો એ આ પ્રકરણમાં કહેવા બેસતા બહુ જાણી શકાય, તેથી આ પ્રકરણ અહીંયા જ પૂરું કરું છું.

અને ત્યાં એક અનજન રહે કયું. દાલ એ 'બાલાજીનું અનજન' કહેવાય છે *

બાલાજીના અનજનમાં સારસ્વતોને દાખલ કરે છે ખરા, પણ તે માટે ઉપરી અમલદારની મંજૂરી મેળવવી પડે છે. અને મંજૂરી મળ્યા પછી પણ સારસ્વતોને બીજા પંક્તિમાં જમવા બેસવું પડે છે

બીજો કોઈ રસ્તો ન હોવાથી આ જ અનજનનો મારે આશ્રય ગ્રાધવો રહ્યો હતો. આથી શ્રી ગોવિંદરાવ પાસેકરે અને ગ્વાલિયરથી અહીંના અમલદાર ઉપર ચિઠ્ઠી મેળવી આ જનમાં જ જમવાની ગોઠવણ કરી લેવા કહ્યું. મેં દા. વાગળેને આ બાબત લખ્યું. પણ તેમણે પોતે કશું લખવાને બદલે શ્રી. માવપ પાસે કાગળ લખાવ્યો. માવપનું કહેવું એમ હતું કે બાલાજીના અનજનમાં જમવાની જરૂર નથી. દા. વાગળે, રાવરાજ રઘુનાથરાવ રાજવાડેને વાત કરીને, તેમના અનજનમાં મારી સગવડ કરવાના છે. રાવરાજ રઘુનાથરાવના પિતા દિનકરરાવે બહાદુર ઉપર કોઈ એક જગ્યાએ પદર બાંધણેનું એક અનજન રાખેલું છે ત્યાં મારી ગોઠવણ થઈ હોત તો અનેક કષ્ટોમાથી હું બચી જાત. પણ દા. વાગળેનો સ્વભાવ મારે યરમાળ. તેમણે રાવરાજને કહ્યું તો નહિ જ, પણ એક ચિઠ્ઠીથી બાલાજીના અનજનમાં મારી જે સહેજે ગોઠવણ થઈ ચકી હોત તેટલું પણ તેમણે કયું નહિ. આ તરફ હું નાકક તેમના કાગળની રાક બેતો રહ્યો.

* આને આ અનજનમાં પહેલાની જેમ વગામ બાંધણેને લોળન મળતું નથી પરંતુ ફક્ત મર્યાદિત પ્રમાણમાં સિંસા અપાય છે

— બા. ક.

વિદ્યાભ્યાસની સમવડ તો તાળડતોળ થાય એમ હતું. દાશીમાં હરકોઈ પંડિત પાસે જાઓ, તે કશું લીધા વગર તમને શીખવશે. પણ 'થડને જ વળગવું' એ વચન પ્રમાણે સુપ્રસિદ્ધ પંડિત વેદશાસ્ત્રસંપન્ન ગંગાધર શાસ્ત્રી કને જ અધ્યયન કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. ગોવિંદરાવને પણ આ વાત ગમી.

એક દિવસ બપોરે હું ગંગાધર શાસ્ત્રીનું ઘર શોધવા નીકળ્યો. ફરતાં ફરતાં તેમના ઘર આગળ પહોંચ્યો. જમખંડીના કોઈ ઉમરાવ કુટુંબના બાબાસાહેબ નામે જાણીતા એક ગૃહસ્થ દાશીમાં લગભગ એક તપ (દ્વાદશ વર્ષ) થયા રહેતા હતા. તેઓ ગંગાધર શાસ્ત્રી પાસે શાસ્ત્રાધ્યયન કરતા. તે દિવસ મીમાંસાશાસ્ત્રનો પાઠ સાંભળીને શાસ્ત્રીજીને ધેરથી પાધરા જ તેઓ પોતાને ધેર જવા નીકળ્યા હતા. વાટમાં મારો એમની જોડે ભેટો થયો. 'ગંગાધર શાસ્ત્રીનું ઘર આ તરફ આવ્યું?' એવો મેં તેમને પ્રશ્ન કર્યો. તેમણે જવાબ વાળ્યો.

‘તમારે તેમના ઘરનું શું પ્રયોજન?’

‘મારે મંસ્તૃત બાપાનું અધ્યયન કરવું છે.’

‘તમારો કેટલો અભ્યાસ થયો છે?’

‘મને ‘રઘુ’ના એક બે સર્ગ આવડે છે, એથી વિશેષ કશું નથી આવડતું. હવે ‘કૌમુદી’ શરૂ કરવી છે.’

આ સાંભળીને બાબાસાહેબ વિસ્મિત થઈ બોલ્યા, ‘આ ઉંમરે તમે શાસ્ત્ર બાણીને શુ કરશો? મને લાગે છે કે તમારી ઉંમર લગભગ પચીસ વર્ષની હશે. આજ તમે ‘કૌમુદી’ શરૂ કરશો! તે તમને કેંદ્રહાડે ખપ આવશે? એના ફરતાં તમે રેલવેમાં કે બીજા કોઈ ઠેકાણે નોકરી કરશો તો તમને વધારે

ઉપયોગી થશે આ અભ્યાસના છ દમા નાહકના ન પડે। મને એનો અનુભવ છે, તેથી જ હું તમને સલાહ આપુ છું સાધારણ રીતે એકાદ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવતા કેટલા વર્ષ લાગે એની પણ તમને ખબર છે કે ?

‘કેટલાક લાગશે વારુ ?’

‘બસા બાર્ધ’ કેવળ એક શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાને પણ બાર વર્ષ જોઈએ, બાર વર્ષ ! બાર વર્ષ તમે અહીં ગાળવા તૈયાર છો ?’

‘બાર્ધસાહેબ’ બાર વર્ષ એ તો કાર્ધ બહુ ન કહેવાય વીસ પચીસ વર્ષ ગાળવા પડે તોપણ હરકત નહિ, પણ મંસ્કૃત બાપાનું જ્ઞાન તો મેળવવું જ મેળવવું એવો મારો મંદેષ છે’

બાપાસાહેબનું આશ્ચર્ય બમણું વધ્યું તેમણે કહ્યું, ‘શી વાત કરો છો’ વીસ વર્ષ ? અરે, વીસ વર્ષ વીત્યા પછી તમને તમારો અભ્યાસ શી ખપ આવશે ?’

મેં હસતા હસતા કહ્યું, ‘જુઓ, તમે હિંદુ છો એટલે તમે પુનર્જન્મને તો માનતા જ હશે કેમ ? તમે પુનર્જન્મ માનો છો કે નહિ ?’

‘વાહ, પુનર્જન્મ કેમ ન માનું ? એમાં તે વળી શકા હોય ? પણ અહીં તેનો શો મળધ ?’

‘હું જે આટલી મહેનત કરવા માગુ છું તે આ જન્મમાં તેનું ફળ મળે એટલા સારું નથી આ મહેનતનું ફળ મને બીજા જન્મમાં મળશે બીજા જન્મમાં શાસ્ત્રાભ્યાસ સરસ થઈ શકશે કેમ તમને આમ નથી લાગતું ?’

જાળાસાહેબ છેક દંગ થઈ ગયા ! તેમણે કહ્યું, ‘આવડી તમારી શ્રદ્ધા છે તો જાઓ, પ્રયત્ન કરો. આ સામે દેખાય છે તે જ ગંગાધર શાસ્ત્રીનું ઘર.’

આમ કહી તે ચાલ્યા ગયા.

કેટલાંક ‘ઘર મૂકી આગળ જતાં એક બારી આગળ (કારીમાં ધરતી બારીઓ પૂનાનાં અસલી ઘરોની જેમ જમીન બરોબર હોય છે.) તકિયાને અડેલીને બેઠેલા એક ગૃહસ્થને મેં જોયો. તેમની જનોઈ જોતાં તે ગ્રાહ્ય સુ દતા એવું અનુમાન સહેજે થઈ શક્યું. પણ તેમનો કીંગલો બાંધો અને કાળો ચહેરો જોઈને તે નેત્રંજલ તરફના હોય એમ લાગ્યું. વળી એક બાજુ તેમનું મેલું શાંદપુરી પંચિયું અને બીજી બાજુએ તેમનું તકિયાને અડેલીને બેસવું, એ બે વાતનો પણ મારા મનમાં મેળ મળે નહિ. આ બટલ જરીજ બિશુક હોય તો આમ તકિયાને અડેલીને કેમ બેસે ? કેમ શ્રીમંત હોય તો આવું મેલું પંચિયું કેમ પહેરે ? મને તે હો, પણ એમને ગંગાધર શાસ્ત્રીનું ઘર પૂછવામાં શો વાંધો ? મરાડી આવડતું હશે તો જવાબ આપશે, નહિ આવડતું હોય તો બીજો ઘેર પૂછીશ. આવો વિચાર કરી મેં કહ્યું : ‘આટલામાં ક્યાંક ગંગાધર શાસ્ત્રી નેલંગ રહે છે ને ?’

‘તમારે તેમનું શું કામ છે ?’

‘મારે તેમને મળવું છે.’

‘ત્યારે અંદર આવો’, એમ તે બોલ્યા.

અંદર જઈને જોઈ છું તો સફેદ પળિયાં આવેલા કેટલાક શિષ્યો પોતપોતાની પોથીઓ હોડીને તેમની સામે બેઠા હતા !

આ પોતે જ મંગાધર શાસ્ત્રી, એમ લગભગ મારી ખાતરી થઈ. તેમને પ્રણામ કરી હું એક કોરે જઈ બેઠો.

તેમણે કહ્યું, 'તમારે શું કામ છે?'

'મારે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવો છે તેથી આપની પાસે આવ્યો છું.'

'પણ તમારે કયું શાસ્ત્ર શીખવું ? ન્યાય કે વ્યાકરણ?'

'ખામ તો મારે ન્યાયશાસ્ત્ર શીખવું છે. પણ પહેલાં વ્યાકરણ પણ હું શીખવા ઇચ્છું છું.'

'તમારે ન્યાય શીખવો હોય તો હું એક સરસ પંડિત જોડે તમને મેળવી આપુ. હું પોતે વैयाકરણી હોવાથી મને ન્યાયશાસ્ત્રનું જોઈએ તેવું જ્ઞાન નથી.'

'આપને જેટલું આવડતું હશે તેટલું મારે માટે બહુ છે. કારણ હું તો સંસ્કૃત રૂપાવલી શીખનારો વિદ્યાર્થી છું.'

'તમે ફરી એક વાર મને મળજો એટલે તમારા અભ્યામનો વિચાર કરીશુ. હાલ તો તમારા ખાવાપીવાની ગોઠવણ પાછળ લાગો.'

આટલું કહી તેમણે મને રજા આપી. આ જ વખતે તેમના મોટા પુત્ર ધુડિરાજ શાસ્ત્રીની ઓળખાણ થઈ.

હવે જન્મવાની ગોઠવણ શી શોધવી એની ફિકરમાં હું પડ્યો. દા. વાગજેને ફરી એક વાર કામળ લખ્યો અને જવાબની રાહ જોતો બેઠો. એટલામાં ગોવિંદરાવ પાસેકરનો મંદવાડ વધી ગયો. તેમની ઇચ્છાથી તેમના પૌત્રને તાર કપો. ત્રણ ચાર દિવસમાં તેમના પૌત્ર, પરાડકર કરીને એક મિત્ર વિદ્યાર્થીને સાથે લઈ કાશી આવ્યા. તેમના આવ્યા પછી બીજા કે ત્રીજા દિવસે ગોવિંદરાવે દેહ છોડ્યો ! તે પ્રસંગે મારે

રમશાન જવું પડ્યું. વળી કવખતનું ખાવું, નદીએ નાહવું વગેરે કારણોથી મને સખત તાવ બરાયો. છેવટે શ્રી પરાડકર મારફત એક ડોળી બાંહે કરાવીને હું કાશીની ઇસ્પતાલમાં જઈને પડ્યો.

આ પ્રાતની ઇસ્પતાલો પણ જેવા જેવી હોય છે. મારી પયારીમાં કેટલાય ખાડાકરા હતા. પડખેના ખાટલામાં એક પગમિયાથી પીડાતો મુશાન અર્ધનમ્ન સ્થિતિમાં વસવસનો હતો. આ બધો દેખાવ જોઈને મને ઇસ્પતાલનો ઊંખકો આવ્યો. પણ ઠરુ કેમ? માર દિવસ અહીં જ પડ્યા રહ્યા વિના છૂટકો નહોતો. કુખમાં સુખ એટલું જ હતું કે ધુડિરાજ શાસ્ત્રી અને પરાડકર દિવમમાં એકાદ વખત આવી મારી ખમર સર્જતા. રોગીઓની ખાવાની વ્યવસ્થાનું તો પૂછો જ મા. સાણ્ણાણી કાણ અને તેમાં સાકરને બદલે ગોળ અને તે પણ એક વાટકીથી વધુ કોઈને બાગ ન આવે દાળબાત મળતા. પણ ચોખ્ખા જાંડાજૂજ હોવાને લીધે બાત સારો ન થતો. પૂનાની સામૂન ઇસ્પતાલમાં રોગીઓની વ્યવસ્થા એક વાર મેં જોઈ હતી. તેમાં અને કાશીની ઇસ્પતાલની વ્યવસ્થામાં આસમાનજમીન જેટલો ફેર હતો અને માર દિવસ આ ઇસ્પતાલનો અનુભવ સર્જી ત્યાંના દાકતરની રજા મેળવી હું પાછો દુર્ગાધાટ ઉપરના શેષુરીમહામા આવ્યો.

ગોવિંદગવ પાસેકરના પૌત્ર, પરાડકર વગેરેને મારા આવવાથી આનંદ થયો. આ વખતે આ મહત્તી વ્યવસ્થા કોઈ ચિદબર ગોડબોલે નામના કોકલુરથ બ્રાહ્મણના હાથમાં હતી. ગોવિંદરાવના જીવતા તો આ ચિદબર ગોવિંદરાવને પડછાયે પણ ઊભો ન રહેતો. ગોવિંદરાવ મને ઠહેતા કે

‘સંબાળજે હોં, ચિદંબર પાકો ગઈયો છે, તે તારો મરતામાન સિધ્ધે ચોરી જશે.’ પણ ગોવિંદરાવના મરણ પછી ચિદંબરે એક લાખી યાદી તૈયાર કરીને તેમની પાસે મો. બસે. રૂપિયા સેણા કાઢ્યા.’ અને બીજા એક પશુપતિશાસ્ત્રી કરીને ત્યાં હતા તેમની મારફત તેમના પૌત્ર ઉપર આ નાણાનો તગાદો માડ્યો. હું ઈસ્પતાલમાંથી પાઠો આવ્યો તેને બીજે જ દિવસે ચિદંબર તરફથી પશુપતિશાસ્ત્રી ફરી વેળા આ મંબંધી વાત કરી રહ્યા હતા. ગોવિંદરાવના પૌત્રે મને બંધી હકીકત સમજાવી. આ ઉપરથી મેં ચિદંબરને કહ્યું : ‘કમ બાઈ, ગોવિંદરાવ પાસે તમારી આવડી રકમ શેણી કાઢો છો પણ તેમના જીવતા તો કોઈ દિવસ તેમને મોઢે તમને આ વાન કરતાં મેં માંબળ્યા નથી. એટલું જ નહિ, પણ તમે તેમને કોઈ વાર કોઈ દિવસ મળવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો નથી.’ ચિદંબર મનમાં ને મનમાં ચમક્યો, અને ‘ત્યારે અમે ખોટી યાદી બનાવી આણી એમ ? હેં એમ ? હેં ?’ એમ બડબડતો બડબડતો પોતાનું દૃષ્ટર વીંટી ચાલતો થયો ફરી કોઈ વાર તેણે ગોવિંદરાવના પૌત્ર પાસે આ વાન કાઢી નહિ માત્ર મારા ઉપર તે બળી ગિડચો

ગોવિંદરાવની બંધી ઉત્તરક્રિયા પૂરી કરી તેમના પૌત્ર (શ્રીયુત મોરેશ્વર વામન પાલેકર) અને પરાડકર પાછા પોતાને ગામ રવાના થયા. આ તરફ મારી જમવાની મગવડ હજી ક્યાયે થઈ નહિ. દા. વાગળેના કાગળની વાટ જોયાં કરવામાં હવે કોઈ સાર નથી એમ મારા મનની ખાતરી થઈ. અતે એક દિવસ હું બાલાજીના છત્રના અધિકારીને જઈ મળ્યો. ‘હું મારસ્વત એટલે ગેણવી છું. તોપણ વિદ્યાર્થી હોવાથી

તમારા અન્નછત્રમાં મને જન્મવાનું મળે તો મારો અભ્યાસ મરખી રીતે ચાલી શકે,' એમ મેં તેમને કહ્યું. તે બોલ્યા 'તમારું' નામ શું?' મેં મારું નામ જણાવ્યું એટલે તે ફરી બોલ્યા, 'અરે, આજ દમ બાર દિવસ થયા તમારી જ વાદ જોઈ છે. ગ્વાલિયરથી તમામ વિશે મારા ઉપર સખાઈને આવ્યું છે. પણ તમારા ઠેકાણાની ખત ખબર ન હોવાથી હું તમને કયા ગોધું? મારું થયું ને આવ્યા ૧૬વે તમે કાલે બપોરે છત્રમાં આવજો, ત્યાંના વ્યવસ્થાપકને તમારે માટે કહી મૂકીશ. માત્ર તમે શેષની ઝાં એટલે તમારે પાછલી પગતમાં બેમથુ પકશે આ બામનમાં હું લાગાર છું. ગેબુરી વગેરે જાતના સોંકાને પાછલી પગને બેગાડવાનો અમારે ત્યાં શિરગો છે.'

ખીજે દિવસે આ અધિકારીએ મારી બધી વ્યવસ્થા કરી દીધી ત્યારથી બાલાછના છત્રમાં બીજી વારની પગતમાં મને જન્મવાનું મળવા લાગ્યું. પણ ગ્વાલિયરથી કાગળ મોકલનાર કાણ હશે તેની અટકળ હું કરી શક્યો નહિ. છેવટે શ્રીમુત માધવના એક કાગળ ઉપરથી બધી ખબર પડી શી. માલપ દ્વારા ગ્વાલિયરના મહારાજાના સાળા સરદાર શિતોળેને ત્યાં રહેતા હતા. તેમણે મારી મુશ્કેલી જાણીને મરદાર શિતોળેના કારભારી મારફત એક ચિઠ્ઠી ઉપર લેવા છત્રના અધિકારી ઉપર મોકલી હતી અને તેને જ પરિણામે છત્રાધિકારીએ મારું આવડું સન્માન કર્યું. સરદાર શિતોળેનો કારભારી એટલે કાઈ બહુ મોટું માણસ તો નહિ જ તેનો પગાર મહિને માત્ર ત્રીસ કે ચાળીસ રૂપિયા હતો. પણ છત્રાધિકારીની દૃષ્ટિએ એમની પદવી બહુ બારે હતી અમ્મ. આમ અંતે જન્મવાની વ્યવસ્થા થઈ ગઈ તેથી મને એક રીતે નિગત વળી.

આ છત્રમાં પાછલી પંગતે જન્મનાર પાંચ સાતેક જણ હતા. અને છત્રાધિકારી પહેલી પંગતમાં આટલાને જમાડવાની સોઈ સહેજે કરી શકત. પણ તેમ કરે તો દક્ષિણી બ્રાહ્મણોનું અપમાન થાય એ બીકે દક્ષિણી બ્રાહ્મણ સિવાય બીજા કોઈને પહેલી પંગતમાં બેસવા દેવામાં આવતા નહિ. જે દિવસે બ્રાહ્મણોની મંખ્યા વધી ગઈ હોય તે દિવસે અમારી દાળ ગંગાજળકપ થઈ જતી. મણે નેના ઉપર યજ્ઞને ગંગાજળનો પ્રવાહ વહી ગયો હોય' શક તો ધણુખડુ પાછલી ધાલમાં હોય જ શાનું? પણ શાકને જદ્દે કોઈ કોઈ વાર પીંડણ મળતુ કાશીમાં જે ચોખ્ખાનુ કોઈ ધરાક ન થાય તે અમારા અન્નછત્રમાં આવતા હશે! ફક્ત રોટલી અમારે ત્યાં સારી બનતી. અને તે જોઈએ તેટલી માગે. પીરસનાર કદી ના કહેતો નહિ લી ફક્ત એક જ પાવણુ મળતું વચમાં વચમાં કોઈ વાર છાશની કદી મળતી. અમારી પાછલી પંગત કોઈ વાર બાર વાગ્યે તો કોઈ વાર ચાગ વાગ્યે એમ બેસતી! પહેલી પંગતના બ્રાહ્મણો ધાર્યા પ્રમાણે જ થવા હોય અને રમોઈ વધી હોય તો બાર એક વાગ્યે જમવા મળતું. પણ જો કદી બ્રાહ્મણો મોટી મંખ્યામાં આવી ચડ્યા તો પછી ફરી પાછાં ખાત અને રોટલી થાય ત્યાં સુધી એટલે ખાસા ત્રણ કલાક અમારે તપ કરવુ પડતુ હું કૌમુદી, બગવદ્ગીતા કે એવું જ એકાદ પુસ્તક સાથે લઈને જતો અને પત્રાવળીમાં ખાત પડે ત્યાં સુધી વાચ્યા કરતો.

• દક્ષિણીઓમાં ચણાના લોટને પાણીમાં ગીંજવી ચીકું, મરચું, વધાર ફરીને દરવામાં આવતી એક ભવની ભડી કદી.

મને કાશી આવ્યો છે તથા મહિના નહિ થયા હોય તેટલામાં નીલકંઠ બટ ગાયતોડે નામના એક વિદ્યાર્થી કાશીમાં આવ્યા. કવળે મહાના આશ્રય હેતુ તેમનું વેદાભ્યાસન થયું હતું. પણ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવાની હિતકટ ઇચ્છા હોવાથી તે કાશી આવ્યા. પહેલાં નો ને અહસ્ત્યાગાર્ભના અજીત્રમાં જન્મતા, પણ બ્રહ્મપાત્રથી આ જીવ ખૂબ આધુ પડતું હોવાથી તે પણ મારી સાથે બાલાજીના જીવમાં આવવા લાગ્યા. અમને પાછળી પંગતે જમાડી જાના વ્યવસ્થાપક અમારું બધું જોઈને અપમાન કરે છે, એ વાતની તેમને ખૂબ ચીડ ચડતી. જ્વાલિયરના મહારાજને અરજ કરી આ વ્યવસ્થાપકની ખો બુલાવી દેવી જોઈએ, એમ તે વખતેવખત મને કહેતા. મને તે કહેતા કે, 'તમારા જેટલું જો મને મરાડી આવડતું હોત તો ક્યારની મેં આ લોકોની ખોડ બુલાવી હોત. પણ તમને તો આનું કાંઈ જ લાગતું નથી! તમે મૂંગા મૂંગા આ બધું અપમાન વેઠી લો છો.' મેં કહ્યું : 'બાઈ, તમારી વાત બધી સાચી છે. તમારે તો બાલાજીનું જીવ બંધ થાય તો અહસ્ત્યા-ગાર્ભનું તૈયાર છે. પણ મારું શુ થાય કે ધારો કે મેં અરજ મોકલી અને ત્યાંથી અધિકારી ઉપર તપાસ સારુ અહીં પાછી આવી, તો સૌ પહેલાં તો આ અધિકારી આપણને જ પાછીયું આપે અને પાછળથી સારો રિપોર્ટ લખી મોકલે. ખીજી બાજુએ સારસ્વતોની વતી હું લડ્યો એની કદર કરી સારસ્વતોમાંના શ્રીમંત લોકો મને મદદ કરવાને બદલે બિલટા મૂર્ખમાં ગણે અને આ બધાનું પરિણામ એ આવે કે મારે અભ્યાસ પડતો મૂકી કાશી છોડી આવતા થવું પડે! આટલા સારુ જ હું આ બાંજગડમાં પડવા નથી માગતો. જ્યાં સુધી

મારે અહીં રહેવું છે ત્યાં સુધી જે કંઈ વેડવું પડે તે બધું ખમી લેવું અપમાન સહેવું પડે તોપણ સહી લેવું, પણ દિવસમાં એક વાર જે જમવાનું મળે છે તે ખોટું નથી એના ઉપર આપણું અધ્યયન ટકી રહ્યું છે.’

છત્રમાં વેઠવાં પડતા કष्टો અને અપમાન બધા ન હોય તેમ તે પૂરાં કરના સારુ જ કેમ જાણે અમારા આગવા બવનાં કર્મે મૃત્યુજયને કાશી મોકલ્યો! મૃત્યુજય કોમ્પીન તરફનો રહીશ કોઈ એક સાગરનાંત આજણુ હતો. નાની ઉંમરમાં તે કાશી આવ્યો. ફેટલાક લોકોએ તેને બણાવવાની તજવીજ કરી, પણ મૃત્યુજયે તેમને જગત દાદ ન દીધી. મારા કાઝીવાસનો હજુ આરંભ થયો ન હતો ત્યાર પહેલાં તો મૃત્યુજયે કાશીમાં પદર વર્ષ પૂરાં કર્યા હતા! આજ સગબગ એક તપ થયાં તે આ અનજનના માલ ઊડાવતો હતો. પણ જીભડીને લગામે નહિ તેથી એક બે વખત બાલાજીનું અર્ચન કરી જોડવા વારો પણ આવેલો. પત્ની બાર્ધ જૂએ મરવા લાગ્યા એટલે અહીંની રાધનારી વિધવા બાર્ધઓ વચમાં પડી અને બાર્ધસાહેબને ફરી જમવાનું મળવા લાગ્યું.

આમ પોતાના વાગ્યાણુ અધિકારીઓ ઉપર છોડવાથી કેવું પરિણામ આવે છે તેનો મૃત્યુજયને પૂરેપૂરો અનુભવ મળી ચૂક્યો હતો. પાઠવી પગતમાં જમનારામાં આજણુ ઝાઝા નહોતા, અને જે હતા તેમને છોડવા જેટલી હિંમત મૃત્યુજયમાં નહોતી. કારણ કેવા અધિકારી પામે ફરિયાદ લઈ જાય તો સાહેબસવારીને વળી પાત્રી રુખસદ મળે એની તેને ખાતરી હતી. આ બધાં કારણોને લઈને મૃત્યુજયની વાણીનો મમત્ર એવો અમારા જેવા નિરુપદ્રવી માણ્યો તરફ વળ્યો એમાં

નવાઈ નથી. તેમણે નીલકંઠ બટ કરતાં પશુ મારા ઉપર તેમની બદ્ધ જ કૃપા હતી પહેલાં તો તે અમારી સાથે બેસતો. પણ તેની વાતમાં જેની તેની કુચલી સિવાય બીજું કશું જ ન હોય એટલે તેની વાતો અમને ગમે નહિ. આથી બાઈસાહેબ અમારા ઉપર જ રક્ષા. અમારી માગે તેનો સૌથી મોટો આક્ષેપ એ હતો કે : અમે છત્રનું અજ બાઈને શાસ્ત્રાધ્યયન કરીએ છીએ, ભરિધ્યમા આ શાસ્ત્રાધ્યયનને પેટ ભરવાના કામમાં વટાવવાના, અર્થાત્ અમે શાસ્ત્રવિક્રય કરવાના, અને તેથી મદાને માટે રૌરવ નરકમાં પડવાના ! આસપાસ જેઠેલ છત્રના એકાદ બાહ્યથી તથા વળાને તે ઉમેરતો, ‘આ હું પોતે આજ પંદર પંદર વર્ષનાં વહાણાં વાયાં કાશીમાં છું પણ મેં કદી શાસ્ત્રની સામું પણ જોયું છે ? અરે, મને શાસ્ત્ર બધાનવાનો અહીંના કેટલાક ડાહ્યાઓનો ધરાદો હતો, પણ મેં તો એખજી મંબળારી દીધું કે, ના રે બાઈ, એ શાસ્ત્ર આપણને ન લેઈએ ! શાસ્ત્ર બેંશુવાં તે પછી વેચવા ને નરકમાં જવું એ બધું કાણે કર્યું ? અને આ બધાં અજછત્રો કંઈ શાસ્ત્ર શીખનારાઓને માટે થોડાં જ છે ? આ તો ભોડો મંગામ્નાન કરે, જામે, અને કાશીવાસ કરે એટલા ખાતર જ વ્યર્થાયો છે.’

બીજે એક બાહ્યથી પાછલી પગતમા જમનારો હતો. તેને પહેલી પગતમા જમવું અનુકૂળ નહોતું, કારણ પોતાના ‘અંગવસ્ત્ર’ના નિર્વાહને સારુ તેને બિક્ષા માગવી પડતી ! સવારે બિક્ષા માગતા જે અન્ન મળે તે પોતે રાખેલી બાઈને પહેંચાડે અને પછી છત્રમાં જમવા આવે આમ તેને પાછની ઘાલમા જેસવું પડતું તેને અને મૃત્યુજયને ઠીક

બનતું છતાં કોઈ કોઈ વાર બેડે વઢી પણ પડતા મૃત્યુનય
અમારી વિરુદ્ધ રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા વગેરેનો પ્રયોગ કરીને જાત
જાતની વાતો આ અને બીજા બ્રાહ્મણોને સમજાવતો, અમે
આ બધું મૂઝા મૂઝા મહન કરતા નીલકંઠ ભટ્ટને મૃત્યુનય
તરફ ભારે તિરસ્કાર હતો છતાં તે કોઈ દિવસ તેની જોડે
વાદમાં બેસતો નહિ.

અજઞ્ઞતા મારા ઉપર થનારા આ અને અન્ય 'સરકાર'નું
નિવારણ જ્ઞાનજ્ઞતા બરપાઈ થતું ગંગાધર શાસ્ત્રીને ગુરુપૂજા
તરીકે મેં એક રૂપિયો ને નાળિયેર એટલું જ આપ્યું હતું
તેમણે મારા શિક્ષણની બરોગર વ્યવસ્થા થાય એટલા સારું
મને તેમના કુખ્ય શિષ્ય નાગેશ્વર પત્ર ધર્માધિકારીને સોંપ્યો.
નાગેશ્વર પત્રને ઘેર હું સવારે સાત વાગ્યે જતો. મને તેઓ
એક કનાર સીંખવતા પણ ત્યાં હું બીજા વિદ્યાર્થીઓના પાઠ
સામગ્રીનો દસ વાગ્યા ચુકી બેસતો. સાંજે ગંગાધર શાસ્ત્રીના
આરમાન બાઈ લક્ષ્મણ શાસ્ત્રી મને અને બીજા બે ત્રણ
વિદ્યાર્થીને સાહિત્ય સીંખવતા. મારા આ બંને ગુરુઓની
મારી ઉપર પૂર્ણ કૃપા હતી. મને જોઈતા પુસ્તકો તે પોતાની
પાસેથી આપતા, અન્ય મારા અભ્યાસની ખૂબ કાળજી
રાખતા.

ગોવિંદરાવ પાત્રેકરના મળ્યું પછી મારી અને ચિદંબર
ગોડબોલે વચ્ચે જરા બોનાચાની થયેલી એ પાઠના કહી ગયો.
હું હું દુર્ગાધાટ ઉપર રહેતો એ તેને ખૂબ તોણે માર્ગ ને
કંઈ બહાનું કાઢીને મારી જોડે વઢવેડ મરવાનો લાગ શોધવા
માડ્યો એક દિવસ મને કહે, 'બસ, બાકુ આપતા હો તો જ
અહીં રહો, નહિ તો ચાલતા થાઓ. હું તમારો સગામાન

ઉપાડીને રસ્તા પર ફેંકી દઈશ.' આ બધા જોડે વાતમાં ઊતરવામાં કંઈ જ સાર નહોતો એ હું જાણતો. પણ જવું ક્યાં? બ્રહ્મપાટ ઉપર કોમીનના મારસ્પત આમીનો બીજો એક ખૂબ મોટો મઠ છે. ત્યાંના બ્યવસ્થાપક માધવાચાર્યને હું મળ્યો પણ તેમણે મને આશ્રય આપવા ના પાડી હવે તો મગાકાઠે પડી રહેવા વારો આવ્યો. શ્રીયુત કૃષ્ણાજી સાહે (જેઓ હાલ આપાશાસ્ત્રી માટે વૈદ્યના નામથી મુમર્શમાં સુપ્રસિદ્ધ છે) તેમની અને મારી વચ્ચે સારી ઓળખાણ હતી મારી જ ઓળખાણને લઈને તે ગંગાધર શાસ્ત્રીને તેમ જ નાગેશ્વર પતને ઘેર આવતા હાલ તેઓ બ્રહ્મપાટ ઉપર સાગવીકરના વાડામાં રહેતા તેમણે મારી મૂઝવણ જાણી કે તરત જ મને પોતાની ઓરડીમાં આવીને રહેવા કહ્યું એમણે શેણીને આશ્રય આપ્યો છે એની જો સાગવીકરના કારભારીને ખબર પડી તો તે જ વખતે મોકલે પોતાની ઓરડી છોડી જવું પડશે એવી મને તો બીક હતી પણ માટેએ ત્યાંના કારભારીને વાત કરીને મહામુશ્કેલીએ મને થોડા દિવસને નારુ પોતાની ઓરડીમાં રહેવા દેવાની રત્ન મેળવી

મહિનો દોઢ મહિનો સાડેની ઓરડીમાં કાઢ્યો એટલામાં એક દિવસ ગંગા પર આન કરવા ગયો હતો ત્યાં માધવાચાર્ય મળ્યા અને મને કહેવા લાગ્યા કે, 'તમે સાગવીકરના વાડામાં શા સારુ રહો છો? અમારા મઠમાં કેટલીયે જગ્યા ખાલી પડી છે' મને તેના આ શબ્દોથી ખારે નવાઈ લાગી દોઢ મહિના પહેલાં આ ગૃહસ્થે યોગ્યતા ના પાડેલી અને હવે સમગ્ર યર્ષ મર્ષ એ કેવું? એ કહ્યું કે, 'હમણા તો હું ત્યાં જ દીક છું' ફરી એક બે વેળા તેમણે આમલ કયો એટલે

હું તેમના મઠમાં રહેવા ગયો. મારે વિષે માધવાયાર્યનો મત આમ એકાએક કેમ પલટાયો હશે એ સમસ્યાનો ઉકેલ હું આજની ધડી સુધી કરી શક્યો નથી. પણ મને લાગે છે કે, કાં તો નીલકંઠ બટે મારે વિષે તેમનો અનુદ્રુણ મત બદલાવે એવું કંઈ કહ્યું હોય કે પછી મારી અભ્યાસી વૃત્તિ જોઈને મારે માટે તેના મનમાં આદરશ્રદ્ધિ પેદા થઈ હોય! ગમે તેમ હો, પણ મને તેમના મઠમાં આશ્રય મળ્યો અને જાગૃતાની અડચણ રહી નહિ. નીલકંઠ ભટ્ટ દુર્ગાધાટ પર શેણવીના મઠમાં રહેતા હતા ત્યાંથી હું બ્રહ્મધાટ પરના મઠમાં રહેવા ગયો. એટલે ત્યાં આબ્યા, અને અમારે બંનેને માટે માધવાયાર્ય પોતાને ખરચે એક જોરડી પણ દુરસ્ત કરાવી આપી!

૧૯૦૧ના માર્ચ આખરે કાશીમાં મરજી આવી. અમારા મઠની આસપાસ કેટલાક મરજીના કેસ થયા. અમારી પાડોશમાં રહેતો એક જોગખીતો જોવાળ ને મરજીમાં મરણ પામ્યો. અમે ગમરાઈ ગયા. પણ કરવું કેમ? બહારગામ જઈએ તો જૂએ મરવા વખત આવે. નાગેશ્વર પંત ધર્મોધિકારી અમને ધીરજ દેતા કે, 'અરે બહારગામ જઈને મરવા કરતાં અહીં મરવું સારું. અહીં મૂઆ તો કોઈ પગે વતી પણ ગંગામાં હડસેલી મૂકશે. અને આપણું શબ ગંગામાં પડે એના કરતાં જિંદગી બીજી કંઈ ગતિ આપણને જોઈએ? કાશીમાં મરણ થાય એટલા સારુ તો લોકો દૂરદેશથી અહીં આવીને વસે છે અને વરસનાં વરસ મરણની વાટ જુએ છે. માટે મરજીના બચથી અહીંથી બાગ્યું તદ્દન અનુચિત છે.' અમારું શબ ગંગામાં પડ્યું એટલે પાવન થયા, એવું માનનારા અમે નહોતા પણ નિરુપાયે કાશીમાં જ રહ્યા. બહારગામ જમવાખાવાની

સગવડ મને એમ હોત તો કાલીમા એક કણુ પણ કિના ન રહેત

એક ફિમ મને લેમલે તાવ બરાથો આ મરખીનો જ તાવ એવી મને સદા યદ્ મે નીલકંઠ બટજીને મારી ઝોરડીમાથી તાગડોળ નીકળી જવા કહ્યું નીલકંઠ બટજી બહુ બીકથુ માણસ, પણ આ પ્રસંગે તેમણે મારે હિમ્મત દેખાડી તેમણે કહ્યું, 'તમે મન ગમે તેટલો આમદ કરશો તોપણ આપારે હું તમને છોડી જવાનો નથી મરનુ સખ્યુ હશે તો આ જગ્યાએ જાને સાથે મરીશ' પોતાનું ગિછાનું સરખુ તેમણે આપુ ખસેડ્યું નહિ વેણને ઘેર જઈ મારે માટે તેમણે દવા આણી અને તે દવાથી એક અદ્વાડિયામા મારી તગિયત સુધરા લાગી પણ પછે વીમ નિવસ સુધી મારા શરીરમા શક્તિ આવી નહિ આ વખતે માધવાચાર્યના પત્નીએ મારી ખૂન સમાજ લીની આ માધવી શ્રી સવારે વહેની ઊઠી મારો પરદેશનો ખોરાક તૈયાર કરી દેતી દોકરાની કે ભાઈની જેટની સમાજ લે તેની મારી સમાજ તેણે લીધી, એમ હું તો જગત અતિશયોક્તિ નથી બે અદ્વાડિયામા હું માજે યદ્ ગયો અને પહેલાની માફક જાનાજના છત્રમા જમરા જવા લાગ્યો

આ બાજુ મરખીનો ચપાટો પૂરજોસમા ચાલુ હતો મડદા બિચકરા માણસો ન મળવાથી ગાડામા નાખી લાવવા પડતા એમ મે સાંભળ્યું હું ઊનાળાના દિવસોમા રાત્રે ઝોરડીમા સુવાય નહિ તેથી હું અગાશીમા રૂતો લાથી મહિર્મહિરકાના ઘાટ પર હારનધ સળગતી ચિતાએ સામે જ દેખાતી આખ મળે ન મળે એટલામા અમારા મહની નીચેના

પગથિયા આગળ એકાદ મડકુ આવે અને મોઢી રડારોગ શરૂ થાય આમ કેટલાક દિવસ ચાલ્યું હશે એ બધાથી પણ ટેવાઈ જવાયું અને તેથી કીધમા ખામ ખતેલ પડતી બધે યઈ. આ દિવસોમા ગગાધરશાસ્ત્રી મહકુડુ ન મહારગામ ગયા હતા પણ ધર્માધિભારી હો જ હતા તેથી અભ્યાસમા પણ ઝાઝી ખતેલ પડેલી નહિ.

ચોમાસુ શરૂ થયા પહેલા જ મરખી બધ પડી અમારો બધો વ્યવહાર મરણપણે ચાલુ થયો પણ માગ ધોતિયા તફન ફાગી મયા હતા હવે એકાદ મહિનો પણ આ ધોતિયા પર કાઢવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો પણ નવો ધોતીભોગ લાવવો ક્યાથી? હા વાગળેને એક કાગળ લખ્યો ધોતિયા દેવા માટે પાચેક રૂપિયા તો મોઢો જ એવી તેમા વિનતી કરી હતી પણ હા વાગળેએ પોતાના હમેશના ગિવાજ મુજબ કાગળનો જવાબ લખ્યો નહિ. શ્રીયુત વિષ્ણુ નાયકન મારી મગીમાઈ જણાવી એાઝામા એાજા પાચ રૂપિયા મોઢલવા વિનતી કરી, પણ ફોગટ' ક મળેનો જવાબ વાગવામા તે ધણેભાગે આગમ ન કરતા, પરંતુ માગ આ કાગળનો જવાબ મરખો તેમણે ન મોઢ્યો. શ્રી બિકુ નાયકને કાગળ લખેલો કે નહિ તેનું આજે જરોમર નમરણુ નથી, પણ લખ્યો હશે એમ લાગે છે હવે કોઈ તરફની મદની આશા મ્હી નહિ તેથી હવે પછી કોઈ પણ જાનતમા જૂના મિત્રો ઉપર મદાર બાધવી નહિ, ગમે તેટલા મકટ આવે, ચાહે તેવડી વિપત્તિઓ પડે, પણ જૂના મિત્રોને તેની ખજર કહી મદની ચાચના કરવી નહિ અને અહીં ને અહીં જ પોતાની અજ્ઞવ-હાશિયારીથી અને પ્રમાણિકપણાથી બધા સકટોમાથી પાર જીતવું, એવો

મેં નિરધાર ક્યો. પણ કાશી જેવા ક્ષેત્રમાં મજૂરી કરીને
પણ એક રૂપિયો કમાતાં આંખો ઓડે જાય એવું હતું. છતાં
નિરાશ ન, યતાં કંઈક ને કંઈક તોડ કાઢવાનો મેં વિચાર ક્યો.

કાશીમાં ગોસાંઈ કરીને ગુજરાતીઓના એક જુવાન ગુરુ
રહેતા. ભારે શ્રીમંત હતા. મંગાધરશાસ્ત્રી પામે તે શાસ્ત્રાધ્યયન
કરતા. તેમને વચમાં શ્લોક અને બાજુ ઉપર મરાઠી અર્થ
છાપેલ એવી અમરકોપની એક નકલ જોઈતી હતી. નિર્ણયમાગર
છાપખાનાની આવી એક નકલ મારી પાસે હતી. મેં તેમને
તે વાંચવા માટે આપી. પણ તેમને તે વેચાતી જ જોઈતી
હતી. તેની મૂળ કિંમત સવા રૂપિયો હતી. મેં તેમને કહ્યું,
'હું તમને આ નકલ મફત જ આપત, પરંતુ હમણાં હું
પૈસાની ભારે તંગીમાં છું, એટલે તમે મને આનો એક રૂપિયો
આપો.' ના ના કહ્યા છતાં ગોસાંઈજીએ મને સવા રૂપિયો
આપ્યો. એક રૂપિયો જે આના આપી મેં એક પંચિમાનો
જોટો લીધો. આ જોટો બહુ બહુ તો જે તથ્ય મહિના નીકળે
એમ હતું, કારણ કે તે બહુ મજબૂત નહોતો. આથી મેં એવો
નિશ્ચય ક્યો કે, છત્રમાંથી રોજ તેલને સારુ મળતો એક પૈસો
તેલમાં ન ખરચતાં બચાવવો અને એમ જે અઢી મહિને
એકાદ રૂપિયો ચાલ એટલે તેનું નવું પંચિયું લેવું. છત્રની
પંગત વેળા રોજ પૈસો દક્ષિણા મળતી, પણ તેનું રોજ ગત્રે
તેલ લાવવું પડતું. ઉપરાંત એકાદશીને દિવસે છત્ર બંધ રહેતું
એટલે તે દિવસે અમારે ચોખા વગેરે વેચાતા લાવવા પડતા.
કોઈ કોઈ વાર એકાદશીને રોજ અમને માધવાચાર્યને ઘેર
જમવા મળતું. ધર્મોધિકારી અઠવાડિયામાં એક વાર નીલકંઠ
ભટ્ટજીને ચિઠ્ઠી આપી કોઈ શાકુદાર પાસેથી સીધું અપાવતા.

અમે આ સીધું માધવાચાર્યને ઘેર આપી તેમાથી એકાદધીને દિવસે અમારા જન્મવાનો જોગ કરી લેતા પણ દીવે શેમાથી બાળવો ? અંતે અમે એવો વિચાર કર્યો કે, દીવે બાળવાને બદલે રાત્રે જોટલું અમને મોઢે આવડતું હોય તેટલાની જ પુનરાવૃત્તિ કરવાનો રિવાજ રાખવો નીલકંઠ બટજી ધણે બાગે અટ્ટાધ્યાયા ગોલી જતા અને તેમની પાછળ પાછળ હું પણ ખોતતો આ પ્રમાણે અંધારામા દિવસો વિતાવી હજારમાથી મળતા પૈમાના મધગ ઉપર અમે બન્નેએ ચાર ચાર આના એકમ કર્યા

પઢરીનાથ વાગદની મે હજુ વાચકોને ઓળખાણ નથી કરાવી મડગાવના લોક આને પઢરીનાથના નામથી ન ઓળખતા 'ગુણો હજમ' એ નામથી જ ઓળખે છે ગુણોને જન્મ માડદોળમા માગસાદેવીના મંદિર નજીક થયો હતો આજ તેની ઉંમર લગભગ મારા જોટલી જ છે ગુણોને જન્મ માડદોળ જેવા ગામમા થયો છે ખરો પણ ત્યાંના વ્યવસાય તેને વળગ્યા નથી બીજા તો શું પણ જોવામા નાના મોટા સહુ કોઈને વળગેલ તમાકુનું વ્યસન પણ તેને નથી જાતે શ્રમ કરીને તેણે જુદી જુદી કળાઓનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે તેને ચિત્રો દોરતા આવડે છે, માગીના પૂતળા બનાવતા આવડે છે, ચોપડીઓ બાધવાનું કામ આવડે છે આ બધા કામ તે કુરસદને વખતે કરતો હાલ પોતે મડગાવમા મિલિકટ બનાવવાનો ધંધો કરે છે મુગઈમા તેણે મિલિકટનો મયો જોયો, અને ઘેર આવી કઈ કઈ જૂનોપુગણો સામાન ભેગો કરી, કોઈ વાર લુહારકામ પણ જાતે જ કરી લઈ પેલા નમૂના પ્રમાણેનો એક સયો તૈયાર કર્યો હાન તે આ

સંચાનો ઉપયોગ કરે છે. તેના અનેક ગુણોનું વર્ણન કરવાનું આ સ્થળ નથી. તેને સારુ તો એક જુદો જ લેખ લખવો જોઈએ. ।

પંડગીનાથ ૧૮૯૨માં પહેલવહેલો અમારે ઘેર આવ્યો. કેટલાક વખત સુધી તો તે માડદોળથી આવીને અમારી હાલમત કરી જતો પણ પાછળથી તે સહકરુંજ અમારા ઘર નજીકમાં જ આવી વસ્યો. પ્રમાણિકપણ, સાસ્ત્રિકતા, ઉદ્યમ, નિર્વ્યસનીપણ અને વિદ્યાની અભિરુચિ વગેરે ગુણોને લઈને તેની જોડે સોનગા મુળગાંવડરને તેમ જ મારે અત્યંત માયા થઈ. મદિરની આસપાસ રામજીણીઓનાં ઘરમાં જુગાર રમવામાં જીવન વિતાડનારા એકાદ ગોવર્ધણાણુ તરફ અમને જોડેલો તિરસ્કાર છૂટતો, તેટલાં જ મદિરની પડોશમાં (અને તે પણ માડદોળમાં) જન્મેલા ઉઘોમી ગુણા વાળંદ પ્રત્યે અમને આદરમાન થતાં. આપને પેસે ત્રીજા માણુનારા અને જુગારમાં તેમ જ દુર્વ્યસનોમાં વખત વિતાડનારા શ્રીમતોનો ગોવામાં તેટલો નથી. આવા લોકો સાથે નાતો રાખવામાં જૂવણુ સમજનારા લોકો હજીયે ગોવામાં હશે એમ માનું છું. પણ આવા શ્રીમતોની ઓળખાણુ મરખી કરવાનો હું કદી પ્રયત્ન ન કરતો. અને કોઈ પ્રમગે જો કદી આવા લોકોની સાથે બોલવા ચાલવાનો વખત આવતો તો ગુણા વાળંદના સહવાસથી જે સુખ થતું તે તો આવા લોકોના મહવાસમાં ક્યાંથી જ મળે. પણ બિલકુલ વડિલોપાર્જિત મિત્રકત ઉપર તાગડધિના કરનારા આ બ્રહ્મદિયાઓને જોઈને મારું મન બહુ ખિન્ન થતું. ગુણા જેવા મહેનતુ માણુમે જો દેશને મળે અને નાની ઉંમરમાં જ તેમની કેળવણીનો ઘટતો બદોયસ્ત

થાય તો આપણા આ દેશનું દળદગ શીખવામા પાર લાગે નહિ અરતુ

અહીં આ જવા મુજબને શાદ મરવાનું કારણ એટલું જ કે, પાત્ર રૂપિયા મોકલવા સારુ જુદા જુદા મધન મિત્રોને મગગ લખી થાકવા પછી નિરુપાયે એક મગગ મે ગુણને પણ લખ્યો તેની પામેથી કશીયે મે મળે એવી અને આશા નરોત્તી કામણ કે બાપડો વના કરીને વિસ આપ્યો ચાર આઠ આના પેદા કરે તેમાથી કુળનું પૂરુ કરતા થુ નમી શકે? છતાં કોઈ પાસેથી એકા મે રૂપિયા લીધાના લઈને પણ એ અને મોકલગે એવો અને જરોસો હતો અને રૂપિયા કોઈના કરને કાઢીને જ મોખલવા પછેબાગે મે એને લખ્યુ હતુ ગોમાઈજીએ આપેલ સવા રૂપિયામાથી એક રૂપિયો મે આનાના પચિસા લીધા પછી અને અધારે બેસી અષ્ટાધ્યાયીને પાઠ ચલાવી ભાવિ નમતા ઢાકવા સારુ ચાર આનાની ખચત પાડ્યા પછી એક દિવસ ગુણ તરફથી એ રજિસ્ટર કરેલ કાગળ આવ્યો તેમા દસ રૂપિયાની અંગ્રેજ ચરકારની નોટ હતી! ગુણાનુ મહેલુ છે કે આ રૂપિયા તેના પોતાના નહિ પણ મારી બહેને આપ્યા હતા ગમે તેમ હો, આ વેળાએ બીજા મિત્રોની પેટે તે અને જૂલ્યો નહિ તેણે મારી બહેન આગળ માગી બીડની વાત કરી, જોકે અને તે પમદ નડોતુ, મારે સારુ હજાર ગડમથલ કરી અને અને દસ રૂપિયા મોખ્યા ૧૮૦૧ના સિયાળામા આ પૈસા અને બહુ ઉપયોગી થયા

શ્રી મોરેશ્વર પાલેશ્વરે કાશી છોડી જતી વેળા પોતાના દાદાની એક સરસ રજાઈ અને આપવા માટેથી પણ ઉત્તર

હિંદુસ્તાનના શિયાળાનો મને કશો જ ખ્યાલ ન હોવાથી તે મેં લીધેલી નહિ. આગળ ઉપર ત્યારે (૧૬૦૦ નો) શિયાળો આવ્યો ત્યારે કાશીગાદીએ મને એક જૂતી ગોદડી દીધી. એ શિયાળો તો મેં આ ગોદડી ઉપર જેમ તેમ કરી કાઢ્યો અને ઉનાળામાં કાશીગાદીને તે પાછી આપી. ઓશીકું તો भारी પાસે મૂળથી જ નહોતું. બ્રહ્મચાટ ઉપર શેષવીના મહામાં રહેવા આવ્યા પછી ત્યાં માધવાચાર્યની ગેતરંજના કેટલાક કારેલા દુકડા અને ચીંચરાં એક ખૂણામાં પડ્યા હતાં, તે ધોઈ ગેતરંજના દુકડાની ખોળામાં ભરી તેનાં મેં બે ઓશીકાં બનાવ્યાં, તેમાંનું એક હું વાપરતો અને બીજું નીતકંઠ ભટ્ટ વાપરતા. આ ઓશીકાં પથરા કરતાં નરમ હતાં અને હવનું અજ કુશળી કરતાં સારું હતું; પણ 'ભૂખ ન જીએ ભાખરો અને ઊંધ ન જીએ સાથરો' એ કહેવતનો સંપૂર્ણ જાતિ-અનુભવ કાશીમાં અમે લઈ રહ્યા હતા એમ કહેવામાં હરકત નથી.

ઓશીકું જેવું હોય તેવું ચામે પણ ગોદડું ક્યાંથી કાઢવું? ઓશીસાવ કાશીગાદીની ગોદડી મળવી મુશ્કેલ હતી અને તે મળી હોત તોયે તેનાથી ટાઢ ખાળી શકાય એમ નહોતું. કારણ, તોપના મારાથી બંગાણ પાડેલ કિલ્લાના જેવી તેની જર્જરિત દશા ધઈ ગઈ હતી. અનેક જગ્યાએ મોટાં મોટાં ખાકાં પડ્યાં હતાં. અંદરનું કે કેમ જાણે ઉપલા પડથી સ્વતંત્રતા મેળવવા મહેનત કરી રહ્યું હતું. ક્યાંક ક્યાંક તો ઉપલું પડ ખાજીએ ખસેડી તેમણે સ્વેચ્છાચાર શરૂ કરી દીધો હતા! આ સ્થિતિમાં ફરી વેળા કાશીગાદી પામે આવી ગોદડીની ચાવના કરવામાં કંઈ જ માર નહોતો. પંદરીનાથ વાળંદનું રજિસ્ટર અણીની

વેળાએ આની પહોચવાથી મને શિયાળાની ચિંતા ન રહી. લગભગ બે રૂપિયા ખરચીને મેં એક સફેદ ધાગળી લીધી પૂનેથી આણેલી એક ધાગળી તો મારી પાંચે હતી જ આ બે ધાગળીઓ અને દાં વાગળેએ આપેલા પેલા ધોંગા કાઠ ઉપર મેં ૧૯૦૧નો શિયાળો કાઢ્યો ગુણાનુ ગર્નિટર આ ધા પછી અધારે બેસવાનું પણ અમે મધ ક્યું અને અમળતો ધેમો પાઠો તેમ લેવામાં અગ્યવા લાગ્યા.

દુર્ગાનાથ નામનો એક નેપાળી યુવક અમારા જ મકામ રહેતો અને અમારા ગુરુ નાગેશ્વરજી તથા ધર્માધિકારીની પાસે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરતો બૌદ્ધધર્મનું જ્ઞાન મેળવવા માટે નેપાળ જવું જોઈએ એ દા બહારકરનું વાક્ય હું જૂથ્યો નહોતો. દુર્ગાનાથની મદદ આ કામમાં મને એમ હોવાથી મેં તેની સાથે દોઝતી બાંધી ૧૯૦૨ના જાન્યુઆરીમાં દુર્ગાનાથે પોતાને ઘેર (નેપાળ) જવા નહીં ક્યું તેણે પોતાનો આ વિચાર મને જણાવ્યો ત્યારે મને પણ સાથે નેપાળ લઈ જવાનો મેં એને આમ્રહ ક્યો પણ નેપાળ જવું એ કંઈ સહેલું કામ નહોતું સૌ પહંલુ તો, નેપાળની સરકારના પનાના વિના કોઈ પણ માણસથી નેપાળની હદમાં દાખલ થવાનું નથી બીજું, રસ્તો ખૂબ મુશ્કેલીઓવાળો મોટા મોટા પર્વતો એળગીને ગયા વગર કામ્મકુ (નેપાળની રાજધાની) સહેરના દર્શન ન થાય ત્રીજું, મારી પાસે માત્ર ત્રણ ચાર રૂપિયા સિલક હતા આટલી પૂણ ઉપર આવડી મુસાફરી કંઈ રીતે કરવી, વગેરે છતાં કોઈ પણ રસ્તે જો એક વાર નેપાળ મરકારનો પરવાનો મળી જાય તો બીજા કોઈ પણ મકટોને ન ગણકારતા દુર્ગાનાથની સાથે નેપાળ જવું જ એવો મેં નિશ્ચય ક્યો.

દુર્ગાનાથના પિતામહ નેપાળના મુખ્ય પ્રધાનની કચેરીમાં એક મોટા અમલદાર હતા. મારા આગ્રહથી દુર્ગાનાથે પોતાના દાદા મારફત મારે માટે એક પરવાનો મેળવ્યો અને તા. ૨૭ ફેબ્રુઆરીને રોજ કાશીથી નીકળવાનો અમે સંકલ્પ કર્યો.

કોલ્હાપુરના રહીશ વેદ્યાસ્વસંપન્ન કલ્યાણુશાસ્ત્રી મારા આવ્યા પછી યાત્રાનિમિત્તે કાશી આવ્યા. રમાર્ત્તવામીના મહર્ષિ મારો અને એમનો બેટો થયો. પોતે વૃદ્ધ અને એક પગે જરા અપંગ હોવાથી હું તેમને ઠીક મદદરૂપ થયો. જતી વખતે તેમણે મને સિદ્ધાંતકૌમુદી અપાવી. આ પુસ્તક મને ખૂબ કામ આવ્યું, એમ કહેવાની જરૂર નથી; કારણુ કાશીમાં રહીને મેં ખાસ કરીને આ જ ગ્રંથનો અભ્યાસ કર્યો. હું નેપાળ ગયો તે પહેલાં ફરી એક વાર કલ્યાણુશાસ્ત્રી કાશી આવ્યા. આ વખતે તે માધવશાસ્ત્રીને ત્યાં ઊતર્યા હતા. તેમણે મારો અભ્યાસ કેટલે સુધી પહોંચ્યો છે વગેરે બાબતની તપાસ કરીને મને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા. તેના તેમને સંતોષકારક જવાબ મળ્યા અને તેમને ખૂબ આનંદ થયો. વરસ સવા વરસમાં હું આટલું બધું બણી ગયો એ વાતની તેમણે પ્રશંસા કરી. તેમણે કહ્યું : ‘બીજાં એક બે વરસ બપ્પા પછી કોલ્હાપુર આવજો. હું તમને પચાસ સાઠ રૂપિયાની નોકરી અપાવવા તજવીજ કરીશ.’ મેં કહ્યું, ‘હાલ તો નેપાળ તરફ જવાનો વિચાર કર્યો છે આ મુસાફરીમાં પાર પડીશ તો આગળ ઉપર જોઈ લઈશું.’ તેમણે વિશેષ ચર્ચામાં ન જિનરતા મુસાફરીના ખર્ચને સારું અને ચાર રૂપિયા આપ્યા.

મારા ચુરને મારો નેપાળ જવાનો વિચાર જણાવ્યો, ત્યારે તેમને જરા ખોટું લાગ્યું પણ થોડા વખત પછી ધર્માધિકારીને તેમ જ લક્ષમણશાસ્ત્રી તેલંગને લાગ્યું હોયું જોઈએ કે હું થોડા દિવસમાં પાછો ફરવાનો; તેથી તેમણે મને ઝાઝો પ્રતિબંધ ન કર્યો. ફક્ત ગોવિંદશાસ્ત્રી મારા જવાની સાવ વિરુદ્ધ હતા. તેમને સહેજસાજ જ્યોતિષ આવડતું તે ઉપરથી તેમણે એવો વર્તારો કાઢ્યો કે આ એક બે મહિનામાં મારા ઉપર બયંકર આક્રમ આવનાર છે. આથી તેટલા દિવસો વીતે નહિ ત્યાં સુધી મારે કાશી છોડી ખીન્ને ક્યાંયે જવું નહિ એવી એમણે હઠ પકડી. તેમને મમળવતાં મને ખૂબ મહેનત પડી. મેં કહ્યું : 'જ્યોતિષશાસ્ત્રના નિયમ મુજબ જો મારા ઉપર બયંકર પ્રસંગો આવવાના હશે તો કાશીમાં રહેવાથી પણ તે કઈ રીતે ટળવાના? અને નેપાળને રસ્તે જો મૃત્યુ આવવાનું હોય તો તેને પણ કોણ ટાળી શકે એમ છે?' ઘણો વાદવિવાદ થયા બાદ તેમણે નાપ્રશ્નપૂર્વક જ મને જવાની રજા આપી.

નેપાળનો પ્રવાસ

તા. ૨૭ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૨ને દિવસે દુર્ગાનાથ, તેનો એક સોબતી અને હું દાશીથી નીકળ્યા. બીજો દિવસે રકસૌલ રોશને પહોંચ્યા. આ રોશન નેપાળની છેક સરહદ પર આવેલું છે. અહીંથી બે જ માઈલ પર ખીરગંજ નામનું નેપાળનું શાલું છે. રોશનની પાસે જ અમે એક જગ્યાએ રાત રહ્યા. આ બે દિવસ મેં કાચુઠાડું ખાઈને જ કાઢ્યા. બીજો દિવસે પરાકિચે ઊડીને અમે નેપાળની સરહદમાં દાખલ થયા. મારા પગમાં માધવાચાર્યે આપેલા જૂના દક્ષિણી જોડા હતી. તે તદ્દન ફાટી ગયા હોવાથી રસ્તામાં ફેંકી દેવા ખાતર પગમાંથી કાઢ્યા. જોઈ હું તો જમણે પગ આપો સોઝીલુહાણુ! સવારના અંધારામાં જોડા પગમાં વાગી વાગીને લોહી નીકળેલું અને તે ત્યાંનું ત્યાં જમી ગયેલું, પણ ટાક એટલી કે મને તેની બાળ મરખી ન લાગી. મામના લોકો જોઈ તે પહેલાં જ અમે ખીરગંજ પહોંચ્યા.

હવે પછીની મુસાફરીની નોંધ મેં જે ચોપટ્ટીમાં લખી રાખી હતી તે ખોવાઈ ગયાનું હું પાછળ લખી મયો છું, તેથી અહીં તો હવે મારે મારી યાદદાસ્ત ઉપર જ આધાર રાખવો પડશે. બંધી જગ્યાઓનાં નામ પણ હવે મને યાદ નથી. બપોરે જમ્યા પછી ખીરગંજથી નીકળ્યા. હું મારા ડંબેલ

મારી સાથે લાવ્યો હતો તે અહીંના એક દુકાનદાર પાસે મૂક્યા. આ સિવાય માધવાચાર્યે આપેલી જૂની ધામળી, મે મારી ધામળીઓ, અને બીજા થોડાક પુસ્તકો એટલો સામાન મારી સાથે હતો. કોઈ મજૂર ન મળવાથી આ બધો સામાન મારે ઉપાડવો પડ્યો. પણ બે ત્રણ માર્હલ ચાનતા જ દુકાન તરફન થાળી ગયો. ત્રણ દિવસથી જે બરીને ખાવા તો નહોતું જ મળ્યું અને તે ઉપર આપતો ભાર લઈને ત્રણ માર્હલ ચાલતા જવું એ મારા જેવા અશક્ત માણસને માટે અશક્ય હતું. અહીંથી જ પાછા ફરવાના વિચાર કેળીયે વાર મનમાં આવ્યો. પણ નેપાળ ન જઈ તો પત્ની બૌદ્ધધર્મનું જ્ઞાન કેમ મેળવી શકાશે, એ વિચારે પાછા ફરવાના વિચાર ઉપર જય મેળવ્યો. આખરે રસ્તામાં એક મુસલમાન મજૂર મળ્યો. તે બીમફેદી સુધી દોઢ રૂપિયામાં આવવા કળૂન થયો. અને તેણે મારી પાસેનો સામાન પોતાને માથે લીધો. બીર ગળથી પાંચ માર્હલ ઉપર એક ગામ (આ ગામનું નામ આજે યાદ નથી) છે ત્યાં અમે પહોંચો મુકામ કર્યો. તે રાત અમે પૌવા અને ગોળ ખાઈને વિતાવી બીજા દિવસ એને ભુધવારે અમે લગભગ ૯૨ માર્હલ ચાલ્યા. અહીંથી નેપાળની તરાઈ પૂરી થઈ હિમાલયની તમેગીમાં આવેના જંગલોની શરૂઆત થઈ.

નેપાળના પહાડી મુલક અને તરાઈનો મુલક એવા બે ભાગ છે. તરાઈ ભાગ નેપાળને અંગ્રેજ સરકાર પાસેથી મળ્યો છે. તરાઈમાંની વસ્તી હિંદી લોકોની છે. ફક્ત સરકારી અમલદારો નેપાળી છે. બીરગંજમાં એક મોટો નેપાળી અમલદાર રહે છે. નેપાળી અગ્રકારને આ તરાઈ મુલકની આવક

પહાડી મુલકના કરતાં વધારે હશે. અહીં ડાંગર ખૂબ પાકે છે. કાનપુરી ચોખા કહેવાય છે તે ઘણુખરું આ જ પ્રાંતમાથી આવે છે. પાક ખૂબ થાય છે પણ મલેરિયાની બીક નેપાળી લોકો આ પ્રદેશમાં વસતાખૂબ ડરે છે. દુર્ગોનાથને તો આ તરાર્ધ પૂરી કરી નેપાળના જિંયા કુંજરો ક્યારે જોઈશ એમ થઈ ગયું હતું તે તીરની માફક જતો હતો. હું ધીમે ધીમે પાછળ ચાલતો, દુર્ગોનાથના દાદાએ સામા મોકલેલા બે માણસ તેને બીરગંજમાં મળ્યા. મારું દુઃખ જોઈ તેઓને બારે રમૂજ પડતી અને તેઓ ખડખડ હસતા. તેમની આ કૂરતા જોઈ મને બહુ નરાઈ લાગી. મારો અસહમાન નોકર મારી દયા ખાતો ખરો. ગુરુવારે બપોરે અમે એક વહેળાને કાઠે રસોઈ કરી દુર્ગોનાથે મને એક નાનીશી લોઢાની કડાઈ આપી. પવન મુસવાટ કરતો ફૂંકતો હોવાથી કડાઈમાં કરેલો ભાત એક બાણુ નરમ થઈ ગયો અને બીજી તરફ તદ્દન ચોખા રહ્યો. તે દિવસથી દુર્ગોનાથ મને પોતાની સાથે જ એક વખત ખવડાવવા લાગ્યો.

નેપાળની તરાર્ધ મૂકીને જેમ જેમ અમે હિમાલયની તળેટીનાં મહારણ્યેનો રસ્તો કાપવા લાગ્યા તેમ તેમ મારું શારીરિક દુઃખ વધવા માડ્યું. સવારે અતિશય ટાઢને લીધે મારા ઉઘાડા પગમાથી લોહી નીકળતું, અને તેના ઉપર રસ્તાની ધૂળ ચોટે એટલે પીડાનો પાર રહે નહિ. રાત્રે અમે રસ્તાની બાણુએ આવેલી દુકાનદારોની એકાદ ઝૂપડીમાં રાત ગાળી પરોઢિયે બેઠીને વણા આગળ જતા બપોરે મગવડ પ્રમાણે રસ્તામાં રાધી જમતા રસોઈમાં બીણુ કાઈ નહિ, ફક્ત જાત અને નેપાળમાં થતાં એક જાતના કેકમ ઉકાળાને

કરેલું પાણી. પણ જૂખની વેળાએ એવું એવું પણ અમને ખૂબ મીઠું લાગતું. રાત્રે રસ્તામાં પાંચ છ માઈલને અંતરે આવતી ઝૂપડીઓવાળાની દુકાને મળતા ગોળ અને પોંવા ખાઈ લેતા. પણ આ નેપાળનો ગોળ એટલો ખરાબ અને મોયો કે મેં તે ખાવાનું છોડી દીધું. અને એકલા પોવા ઉપર જ સંતોષ માનવા લાગ્યો. અમે એક નદીને કાંઠે કાંઠે ચાલતા હતા. હજી તો હું પથારીમાં હોઈ ત્યાં દુર્ગાનાથ મને આવીને કહેતો, 'મેં નાહી લીધું.' આ માણસ ક્યારે ગિડચો, ક્યારે નદીએ ગયો અને આરી કડકડતી ટાઢમાં તે કઈ રીતે નાહ્યો એની મને રોજ નવાઈ લાગતી. હું કહેતો કે, 'તમે નેપાળી લોકો જનરા, ટાઢની કે પવનની તમને કશી પરવા જ ન મળે.' મને તો આવા પરોડિયામાં નદીએ નાહવું એ તદ્દન અમંભવિત લાગે છે.' બીગ્મંજથી નીકળ્યાને ત્રીજે દિવસે અમે નદીને કાંઠે જ એક દુકાનદારની ઝૂપડીમાં રાત રહ્યા હતા. ઝૂપડીમાંથી નદી દેખાતી હતી. પણ પાણી સુધી જવાનો રસ્તો એવો વિકટ હતો કે પહોંચતા ખૂબ વખત લાગે નજીકનો એક રસ્તો હતો પણ તે ઊભી કરાક ગિતરીને નીચે જતો હોવાથી થયો જ જોખમભરેલો હતો. હું સવારે વહેલો જાગ્યો પણ ટાઢ કહે મારું કામ, તેથી હજી પથારીમાં જ પડી રહ્યો હતો. એટલામાં દુર્ગાનાથ ગિડચો અને પોતાની નાહવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. એક નાના પંચપાત્રમાં પાણી લઈ પોતાની વેંત ચોટલીને અડકાડકું, પંડી એ કાન તથા આંખે અને કપાળે પાણી અડકાડી આનંદવિધિ પૂરો કર્યો! પછી મને કહે છે, 'અરે! તમે હજી સૂતા જ છો? મેં તો આનંદ પણ કરી લીધું.' મેં કહ્યું કે 'અરે બાઈ' હું તો ટાઢને

લીધે તમે જોડ્યા તે પહેલાંનો જગતો પડ્યો છું. પણ મેં તમને નદી ઉપર જતાં તો કંઈ બાળ્યા નહિ. ત્યારે તમે સ્નાન શી રીતે કર્યું ?' તેણે કહ્યું, 'તમે જગતો હતા તો પછી હું પંચપાત્ર લઈ સ્નાન કરતો હતો તે શું ન જોયું ?' મારા ભેજમાં એકાએક ઝોકાર અજવાળું પડ્યું અને નેપાળી લોકોનું 'સ્નાન' હું હવે સમજ્યો. મારવાડમાં એક ઘડા પાણીમાં બે ત્રણ માણસો નંદાય છે એમ સાંભળ્યું હતું. પણ નેપાળી લોકોની સ્નાનપદ્ધતિની એમને ખબર હોય તો તો એક ઘડામાં ચોખામાં ચોખા સો મારવાડીઓ આન કરી શકે ! તે દિવસથી નેપાળમાં દુર્ગાનાથની સાથે હોતો ત્યાં સુધી સવારે જડતાંવેત મેં 'નેપાળી' આન કરવા માડ્યું !

ચુકવારે રાતે અમે બીમફેદી આવી પહોંચ્યા. અહીંથી નેપાળનો પહેલો મોટો ઘાટ શરૂ થાય છે. એક દુકાનદારની ઝૂંપડીમાં અમે રાત રહ્યા. મારી પામે કેટલીક નેપાળી મહોરો (અંગ્રેજ રૂપિયામાંથી લગભગ અઢી આવે.) હતી. ખીરગંજમાં અંગ્રેજ નાણું આપી આ મહોરો મેં લીધી હતી. મારા મુસલમાન નોકરને ઠેક કાઠમંડુ સુધી આવવા મેં ખૂબ સમજાવ્યો. પણ શુરખાઓના સ્વભાવની તેને ખબર હોવાથી તે એકનો બે થયો નહિ અને ત્યાંથી જ પાઠા ફરવાની હઠ પકડી. બીમફેદી સુધી જ મારો સામાન પહોંચાડવાની તેની સાથે જોતી હતી તેથી મારે નિરુપાયે તેને છોડી દેવો પડ્યો. દુર્ગાનાથે મારા સામાન માટે બે ભોટિયા મજૂરો શોધ્યા, તેમણે પોતાની મજૂરી અગાઉથી માગી પેલા મુસલમાન મજૂરની અને આ નવા મજૂરની મજૂરી ચુકવતા મારી પામે એક જ નેપાળી મહોર બાકી રહી તે પૌવા લેવા માટે દુકાનદારની સ્ત્રીને

આપતા મારા હાથમાથી સરી પડી દુઃખનની અદરના બાગમા રડી મર્ધ દુકાનવારે અને તેની સ્ત્રીએ થોડી નાજ શોધવાનો કારમ થયો, અને નથી જતી એવું બહાનું કાઢી ન આપી. છેવટે દુર્ગોનાથ પામેથી થોડાક પૈસા ઉઝીના લઈ મેં મામ પતાવ્યું.

બીજો દિવસે મવારે વહેલા જીવે નેપાળનો પહેલો ઘાટ ચડવાની શરૂઆત કરી અને નેપાળી લોક ગડી કહે છે આ ગડીનું નામ ધારૂ શ્રીને ખરીગડી હતું એની ટોચ ઉપર નેપાળ સરખાનું નાકું છે અને કડક બદોબસત રહે છે દરેક માણસની અહીં જતી સેવાય છે અને અપરિચિત માણસોને પરવાના વગર આગળ જવા દેતા નથી દુર્ગોનાથ પામે બધા મળી પાચ પગવાના ફતા એટલે તેમા માગ બે બોગિયા મજૂરોનો મમાવેશ થાય એમ ન હતું આથી અમે એમ દસન્ય કે ચોખી વટાવીને પેલી તરફ થોડેક સુધી મારે મારે સામાન જિયડી જવો અને પેના બોગિયાઓને ખાલી આગળ જવા દેવા તેઓ આ પ્રાતના હાવાથી તેમને પરવાનાની જરૂર નથી હાતી પણ તેઓ જો કાઈ પરદેવી માણસની માથે હોય તો તેમને પગવાનાની જરૂર પડે છે ગડી ચડતા ચડતા હુ શાખીને સોય ચર્ધ ગયો તેમા વળી નામ આગળ આવી પહોંચતા બધો મોઝે પડે જિયમ્વા વખત આચો તોપણ માડ માડ મેં તે નામ સુધી પહોંચાડ્યો ત્યાં અમારા મ્પ લક્તાની ઝડતી સેવાઈ ઝડતી દરમ્યાન નાકાના સિપાઈ-ઓએ મારા મોઝા ચોર્ણ વળી પાડે સામાન જિયખી આગળ ચાલ્યો પણ પેલા બોગિયા મજૂર મ્પાયે નજરે ન પડે એ જે કે તો ખામા આગલે મુકામે પહોંચી નિરાતે આરામ લેતા

હતા. પણ આ મુકામની જગ્યા હું હતો ત્યાંથી હવે લગભગ એક માઈલ હોવાથી મારો મામાન બચકા ત્યાં સુધી જવું મારે મારે કેવળ અશક્ય હતું. નાકું મૂકી ચોડે છેડે ગયો હોઈશ ત્યાં તો એટલો થાક્યો કે સામાનનું પોટલુ એક કોર ફેંટી એક ઝાડ નીચે બોચપોચ થઈને પડ્યો. દુર્ગાનાથ પોતાના મજૂરો સાથે આગળે મુકામે પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાં તેણે પેલા બોટિયા મજૂરોને જોયા તેણે મારી તપાસ કરી, પણ મારો પત્તો લાગે નહિ. આથી તેણે પેલાઓને ધમકાવ્યા, અને છેક નાકા સુધી પાછા જઈ મારી શોધ કરી લાવવા દરમાબુ. તેમણે આવીને મારો મામાન ઉપાડ્યો. પોતાના કામની ઉપેક્ષા કર્યા મારે હું તેમના ઉપર ગુસ્સે થયો. પણ મારી બાપા તેમને જરા પણ સમજાતી ન હોવાથી તેની તેમના ઉપર શી અસર થઈ એ કંઈ સમજાયું નહિ. ઝાડ નીચે અર્ધી પોણી કલાક પડી રહ્યાથી મારા શરીરમાં કાર્ષક શક્તિ આવી હતી તેથી પેલા બોટિયા મજૂરોની સાથે ધીમે ધીમે ચાલતો હું મુકામે પહોંચ્યો.

મુકામ ઉપર દુર્ગાનાથે જમવાનું તૈયાર કરી રાખ્યું હતું. જમવામા ખીજી કંઈ નહિ, ફક્ત ભાત અને કેકમનું પાણી. જે જગ્યાએ અમે બિતર્યા હતા તે જગ્યા એક ઝરણુંને કાઠે આવેલી હતી અહીંથી આસપાસની શોભા સરસ દેખાતી હતી. પણ નેપાળી લોકોએ ચૂલા આગળ જ શીય કરી એટલી તો ગંદકી કરી મૂકી હતી કે, સાધારણ દિવસે તો ભાતનો એક કેળિયો પણ ગળે બિતારતા બિલટી ચાપ પણ તે દિવસે એરી જગ્યામા બેસીને પણ દુર્ગાનાથનો અમ્બોદકયુક્ત ભાત મેં 'ખૂબ રુચિપૂર્વક ખાધો.' દુર્ગાનાથ ઘેર પહોંચવા

અધીરો થયો હતો અહીંથી છૂટ્યો તે જ દિવસે મધરાતે તે પોતાને ઘેર પહોંચ્યો. પણ તેનો નોકર, મારો મજૂર અને હું એટલા પાછા રહ્યા. ગને એક ખુશી ધર્મશાળામાં અમે મુકામ કર્યો. પોતા ખાઈ અમે મુર્તિ ગણા, પણ ટાઢ તો એવી કે મારા બન્ને પગ કેમ જણે તૂટી પડતા હોય એમ જ મને લાગવા માડ્યું. મહાકષ્ટે તે રાત મેં કાઢી બીજો દિવસે એમણે તારીખ હમી ફેણુઆરીને રાજા અને પરાક્રમે જીતી આગળ ચાલના માડ્યું. આખો ગનો દુગી ગયેની જાગ્યાથી છવાયેનો હતો. તેના ઉપર ઉઘાડે પગે ચાલવું એટલે પગી પૂછવું જ શું? મારા ઉપર વીતવામાં મ્હુ બાકી મ્હુ નહિ લાલ તપાવેની લોઢી ઉપર ચર્મને ચાલવા જેવી મારી સ્થિતિ થઈ અને કેમ જણે મારી દયા ખાઈને જ સૂપનારાયણે પોતાના કેમજા કિરણો ક્ષિતિજ ઉપર ફેલાવ્યા અને પા અધી કલાકમાં બધી જાકળ પિંગળાવી નાખી આથી મારુ દુખ તદ્દન મરી ગયું એમ તો નહિ, તોપણ ખૂન એણુ થઈ ગયું.

સાત આઠ વાગ્યાના સુમારે અમે નેપાળનો ખીજો વાટ (ચદગાદી) ચડ્યા આ લાગની ટોચ ઉપરથી સામે જ હિમાલયની સદાકાળ બરફથી ઢકાયેલી રહેનારી હારો એટલી તો સ્પષ્ટ દેખાતી હતી કે કાલુબર હું મારા પગની વેના ખૂતી ગયો.

“મસ્યુતરસ્યા દિશિ દેવતાત્મા

દિમાન્વયો નામ નગાધિરાજ ।

પૂર્વાપરો તોયનિષીવગાહા

સ્થિત પૃથિવ્યા ઇવ માનદણ્ડ ॥”

આવું જેનું મ્હિકુલ્યુરુ કાનિષ્ઠમે પોતાની રસિક વાણીથી વર્ણન કર્યું છે, જે ઋષિમુનિઓનું નિવાસસ્થાન, જે પોતાના

સાત્રિધ્ય વડે જોનારના મનમાં હિન્નત ધર્મવિચાર જાગૃત કરે તે હિમાલયનાં શુભ સ્ફટિકવત્ ચમકતાં શિખરો જોઈને બારતંમાતાના કયા પુત્રને આનંદ થયા વગર રહે? આ પ્રમંગે મારા મનમાં જે વિચારતરંગો ઊઠ્યા તે સર્વાનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. જોવા જેવા પછાત પ્રાંતમાં મારો જન્મ અમારા પ્રાંતના ક્ષોડાને કાશી સુધી પ્રવાસ કરવામાં પણ મારે સાહસ દેખાય. અરે! સહ્યાદ્રિ ઓળંગવો એ પણ અમારે મન કેવડી વાત! પણ તે જ પ્રાંતમાં જિછરેલો હું આજે ક્યાંનો ક્યાં પહોંચ્યો? નેપાળના આ ચંદ્રગદી ઉપર જોભો રહીને નગાધિરાજ હિમાલયનાં સુંદર શિખરો હું નીરખી રહ્યો છું. વળી આ બધું મેં મારે સાહસ ખેડીને કે કોઈ અલૌકિક શરીરસામર્થ્યને લઈને સાધ્ય કર્યું એમ પણ નથી. મારા જેવો મુસાફરીનો ડરકુ ખીજો કોઈ બાળ્યે જ મળી આવત. અને શરીરસામર્થ્યમાં તો આટલા થોડા પ્રવાસથી પણ મારા કેવા કેવા હાલ થયા તે મેં અનુભવ્યા. સારાંશ, આજે હું જે આ નગાધિરાજ હિમાલયનાં દર્શન કરી પાવન થયો તે માત્ર મારા શુદ્ધપ્રેમને જ પ્રતાપે આવા-આવા અનેક વિચારોથી મારું મન પ્રકુલ્લિત થયું. અને શુદ્ધ ઉપરની મારી થકા વધુ દંધર્મ. ચંદ્રગદી ઊતરી જાયોરે તળેટીમાં જમી સાંજે ચાર પાંચ વાગ્યે અમે દુર્ગાનાથને ઘેર પહોંચ્યા.

દુર્ગાનાથના પિતાએ તેમ જ દાદાએ મારો સારો સત્કાર કર્યો. નેપાળના પ્રવાસ દરમ્યાન મારું બોજન મળ્યું હોય તો તે આજે જ પહેલવહેલું મળ્યું. હું ભોંપતળિયે ઉઘાડી જમ્યા હતી ત્યાં સૂતો. ટાઢ સખત હતી પણ દુર્ગાનાથના બાપે એક જખ્ખર નેપાળી ધાત્રજો આપ્યો અને જમીન ઉપર

ધાસ પાથરી પથારી તૈયાર કરી આપી મારી પાસે એક નાની ધાગળી હતી જ. છત્રમા અગોટિયે જમનામા હું તે વાપરતો. તેના બે કકડા કરી મોઝાને બદલે તે પગે વીટાળ્યા આથી ટાઢનું કષ્ટ કઈક ઓછું થયું બીજો દિવસે સવારે વહેલા ઊઠી મેં 'નેપાળી' આન ક્યુ અને નવ વાઘ્યાને સુમારે જમ્યો. નેપાળના બ્રાહ્મણો માસાહારી હોય છે દુર્ગાનાથને, પોતે માસાહારી છે, એમ મને જણાવા નહોતું દેવુ તેથી તેણે પોતાની માને કહીને મારે સારું જમવાની ગોઠવણ જુદી કરાવી જમ્યા પછી દુર્ગાનાથ મને કાઠમકુના મુખ્ય દેવ મદિરાના દર્શન કરવા તેડી ગયો.

કાઠમકુમા નાના મોટા અનેક મદિરા છે, પણ તેમા મુખ્ય બે છે એક પશુપતિનું અને બીજું ગુલેશ્વરીનું પહેલા તો અમે ગુલેશ્વરીના દર્શન ગયા ગુલેશ્વરીમા કે બીજા કોઈ મદિરામા શિષ્યકળાની દિશામા કશું ખાસ મેં જોયું નહિ ગુલેશ્વરીના મદિર ઉપર સોનાના કળશ અને રૂપાના પતરા છે અદરની બાજુએ નાનકડો ચોક છે આ ચોકમા એક બાજુએ એક હાથ પહોળા અને દોઢ હાથ લાંબી સીંચોનિની આકૃતિ છે તે અદરથી પથ્થરની હશે, યજ્ઞ ઉપરથી તેને સેત્તની બોળ ચડાવી છે આસપાસ આપણે ત્યાની મેલડીસિકોનરીના જેવી કેટલીક મૂર્તિઓ છે આ આખો ચોક અને ત્યાની પથ્થરની આકૃતિઓ લોહીથી એવી તો તરબોળ હોય છે કે, તેને ખાટકીખાનાની ઉપમા આપી હોય તો કઈ ખોટું નહિ અમે આ મદિરામા ગયા ત્યારે એક રૂતડું ગુલેશ્વરી આમળ જ લોહી ચાગી રહ્યું હતું ત્યાનો પૂજારી કાઈક મત્ર ગણગણતો ગુલેશ્વરીની પૂજા કરતો હતો એક બાજુએ એક બ્રાહ્મણ

શતચંડીનો પાઠ કરના બેડો હતો. આ ગાયો દેખાત જોઈને મને કમકમાં આગ્યાં. એટલામાં એક પૂર્નરીએ એક જાતની નેપાળી તાડી ચરણામૃત તરીકે આણી અમારી આગળ ધરી ! પહેલાં તો મને આ શી વસ્તુ હશે એની ખબર ન પડી. પણ ખીજી જ પળે તેની બદબો આવવાથી મેં દુર્ગાનાથને ‘આ તે તાડી છે કે શુ’ એવો સવાલ પૂછ્યો. તેણે કહ્યું, ‘તાડી જ છે.’ મેં કહ્યું, ‘આ તાડી પવિત્ર ચરણામૃત તરીકે કેમ પિવાય ?’ તેણે જવાબ વાળ્યો, ‘તમારે જો ન પીવી હોય તો જરા માથે ચોળાને બે આંખે વાંદી દો એટલે થયું.’ આમ કહી તેણે પોતે આ વિધિ કર્યો. પણ તાડી આંખે વાંદતી વખતે જેવી તેણે આંખો બંધ કરી તેવું જ મારા હાથમાંનું તાડીરૂપી ચરણામૃત મેં ફેંકી દીધું.

અમે ગુલેશ્વરીના મંદિરમાંથી બહાર નીકળ્યા તેવું જ થોડેક છોટે કોઈ મોટા જગી ધંટ ઊંધો પાડ્યો હોય એવી આકૃતિવાળું બૌદ્ધ મૂર્તિ મારી નજરે પડ્યું. ત્યાર અગાઉ મેં કહી બૌદ્ધ મંદિર કે સ્તૂપ જોયાં નહોતાં. મેં દુર્ગાનાથને પૂછ્યું, ‘પેલું દેખાય છે તે કોનું મંદિર હશે ?’ તેણે જવાબ આપ્યો, ‘એ તો બૌદ્ધોનું કંઈક છે, પણ તમે તે તરફ રખે નજર કરતા શાસ્ત્રમાં એનો મોટો દોષ ગણ્યો છે શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે, બ્રાહ્મણ એના સામુ જુએ તોપણ તેણે આન કરવું’ દુર્ગાનાથના આ શબ્દો સાંભળી હું ચકિત થઈ ગયો ! ગુલેશ્વરીના મંદિરમાંની પવિત્ર તાડીનું સેવન કરવામાં વાધો નહિ, પણ બૌદ્ધ મંદિરનું તો દૂરથી દર્શન પણ અપવિત્ર ! બૌદ્ધધર્મ મંજવી નેપાળી લોકોમાં આવડો તિરસ્કાર હશે એવું મને સ્વપ્ને પણ નહોતું પણ દુર્ગાનાથ માથે આ બામતમા અત્યારે

વાદ થાય એમ ન હતું હું જોદધર્મોભિમાની છું એવી તેને ખચ પડે, તો તત્કાળ તેને હાથે જ મારા પર હુ ખતી પરપરા શરૂ થાય આવો વિચાર મ્હરી તેને કંગો જવાન ન દેતા, બોદ્ધ સૂપની તરફ પીડ ફેરવી દું નેની માથે પશુપતિનાથના મંદિર તરફ વળ્યો.

પશુપતિનું મંદિર જિંચાણ જગા પર આવેલું છે મંદિર તક્તન નાતુ છે અને અંતર એ મોટું શિવનિગ છે સિંગને ચારે બાજુ ચાર મોટા છે આ મંદિરના પૂજારી દક્ષિણી બ્રાહ્મણો છે આથી આ મંદિરના આગણામા પશુઓનો ભોગ અપાનો નથી પણ પામે જ ને જોગખનાથ વગેરેના નાના નાના મંદિરો છે સા પશુવધ થાય છે નનાઈતી નાત તા એ છે કે, જોગખનાથ જેવા મત્સ્યરૂપની સ્તૂતિ પણ લોકીયી તરબોળ હતી પશુપતિનાથના પૂજારી કૃષ્ણશાસ્ત્રી પિંડ તે અમારા ગુરુ મગાધરશાસ્ત્રી તેવગના ગુરુ હું માગ મહાધ્યાયી નાગેશ્વરપત ધર્મોધિકારી આમની જ પામે કેટલો વખત શાસ્ત્રાભ્યાસ કરતા હું કાશીથી નીકળ્યો ત્યારે નાગેશ્વરપતે આમને મળી પોતાના નમસ્કાર પહોચાડવા અને ખુશીખમર પૂછના મને કહ્યું હતું પણ અમે પશુપતિના મંદિરમા ગયા ત વખતે તેઓ પૂજામા હતા તમની પૂજા બપોરે ત્રણ વાગ્યે પૂરી થતી આથી તે દિવસે તમને મળવાનું બને એમ નહોતું પણ હું કાશીથી આવ્યો છું એવા ખમર તેમને પડતા, બીજે દિવસે માજે આવીને જરૂર મળી જવા તેમણે મને કહેવરાયું પશુપતિના મંદિરમાથી નીકળી અમે સીધા ઘેર આવ્યા.

બીજે દિવસે મવારે શૈવ, મુખ્યમાર્ગન 'નેપાળી' ગ્નાન વગેરે આટોપી છ સાત વાગ્યે દુર્ગાનાથના પિતા અને નેપાળી

કારટમાં અપીલની રીત જેવા સીમસમક્ષર (તે વખતના સેનાધિપતિ)ને જંગલે લઈ ગયા. રસ્તે ઝાકળ ખૂબ પડ્યું હોવાથી અને પગે પીડા થઈ. સેનાપતિ સાહેબનો જંગલો એક નજીક માળનું ઘર હતું. માત્ર તેના ફરતુ ચોમાન વિશાળ હતું. અમે ત્યાં પહોંચ્યા તે વખતે વીસ પચીસ સિપાઈઓ કવાયત કરતા હતા. એટલામાં ત્રીજા માળ પરની એક બારીમાંથી બહાર ભેગા થયેલા ભોંકાને સેનાપતિ સાહેબે દર્શન દીધાં. તેમની જોડે તેમનો કારભારી હતો. માથાના વાળ સુધી તાણેહું કપાળ ઉપરતુ ટીલું જોઈ સેનાપતિ માહેબે (નેપાળી) સ્નાન કર્યાનું દેખાઈ આવતું હતું. તેઓ જોકે પોતાને ક્ષત્રિય કહેવરાવતા, છતાં તેમનો બાંધો મોગોલિયન કળને વધુ મળતો હતો. બારી ઉધાડી નામદારે પોતાનું મોઢું બહાર કાઢ્યું ન કાઢ્યું તેવી જ નીચે અરજદારોના ટોળામાં મુજરા કરવાની ધમાલ મચી ગઈ. દરેક જણે પોતપોતાનું દુઃખ સેનાપતિ સાહેબ આગળ રજવા માંડ્યું. પણ પાંચ દશ મિનિટ સુધી તો એમને ટાણુ શું કહે છે તેની ખબર જ ન પડે. છેવટે કોઈ સિપાઈએ કે અમલદારે ધોંધાટ અટકાવી એક પછી એક સાહેબ આગળ આવવા હુકમ કર્યો. છતાં દરેક વાદી પોતાનું કહેવું ત્રીજે માળે સેનાપતિ સાહેબને કાને બરાબર પહોંચે એટલા મારુ મેટિથી ધાંટા પાડી, વળીવળીને મુજરા કરતા, પોતાની ફરિયાદ સેનાપતિ સાહેબ આગળ રજૂ કરતા હતા. કોઈ પોતાને નાદુકનો નાતબહાર કર્યા સામે ફરિયાદ કરતો હતો, સેનાપતિ સાહેબે તેને રાજ્યરુ આગળ ફરિયાદ લઈ જવા ફરમાવ્યું. બીજા પણ કેટલાય ફરિયાદી હતા. પણ તેમના અટલાઓનો તરત નિકાલ કરવાને બદલે કારભારીને તેની નોંધ

કરવા સેનાપતિ માટેને દુકમ થયો ખીજા કેળ્યાક ફરિયાદી
એના દારા ત્યા ને ત્યા જ માડી નાખી નિકાલ ક્યો ' નાપ
કરવાની આ અજમ રીત નેઈ દુ અગ્તિ થયો એમા નવાઈ
નથી વખીલ, નજ, દાઈ કોઈ કશાની જરૂર ન મળે ' આમ
છતા આવી મીસીમ ઇન્નાદ પદનિથી નેપાળના શોકોને
મનો દોષ એમ લાગ્યુ એાછામા એાછુ દાર્કકોનો નિકાલ
આવે ત્યા મુધીમા મારોની શી, વડીતોની રી, એપ હત્યાદિ
પાછળ હામા હાઈ પાર્ક ખરચી નાખી મુશ્કિલ થરા તારો
તો આ લોકોને નદિ આવનો દોષ એમ મને લાગ્યુ પેના
મુજરાઓ મને કોઈ રીતે ગમ્યા નદિ

કુખ્યુશાસ્ત્રી દ્રવિડે જે વખને મને મળવા બોલાવ્યો હતો
તેનાથી પદ મિનિ વડેલો દુ તેમને ઘેર પહોચ્યો શાસ્ત્રીજીવા
પૂજા પૂરી કરી ઘેર આવી જમવા બેઠા હતા તેમાથી
પરવાળના માત્રલ વાગ્યા પોતાના સદાધ્યાયી ગંગાધર
શાસ્ત્રીની તેમ જ નાગેશ્વરપત ધર્માધિકારી વગેરે પોતાના
શિષ્યોની તેમણે જની ખમરઅતર મને પૂઝી, અને જનારે હુ
તેમની આજ્ઞા માગી જિયો લારે પશુપતિનો પ્રસાદ, વૃષ
તથા રમતાના ખર્ચને માટે ચાર નેપાળી મહોર તેમણે મને
આપ્યા મારી પામેની પૂછ તો ક્યારની ખવામ થઈ ગઈ
હતી નેથી આ અલુધાર્થો દ્રવવામથી મને વિશેષ આત્મ
થયો નેપાળ જોડી જતા પહેલા વખન મળ્યે ફરી એક વાર
મળવાનુ શ્દી મને તેમણે રમ આપી અને તેઓ વામકુક્ષિ
અર્થે ગયા તેમણે આપેલ મહોરોમાથી જે મહોર ખગ્ગી જે
એક નેપાળી જોડાની જોડ લીધી અને તરત જ તે વાપ વા
માડી પણ લાગલા જ બને પમમા જે નલુ દેમણે આગલુ

પડ્યા અને ટાઢને લીધે થતી વેદનામાં આ નવી વેદનાએ વધારો કર્યો.

પણ મને તો એવા બૌદ્ધ સ્તૂપનાં દર્શન કરવાની ચટપટી લાગી હતી. તથાપિ દુર્ગાનાથને મારા વિચારની જાણ થવા દેવી એ કોઈ રીતે ઇચ્છવાનું નહોતું, એમ હું પાછળ કહી ગયો. આથી એક દિવસે જોપોરે કોઈને પણ જાણ થવા ન દેતાં હું આ સ્તૂપ જોવા નીકળી ગયો. અહીંયાં કોઈ ને કોઈ વિદ્વાન બૌદ્ધ સાધુનો અગર તો શખસનો ભેટો થશે એવી મને ભારે આશા હતી, પણ તે નિષ્ફળ નીવડી સ્તૂપની આસપાસ ફેટલાક ટિબેટી સાધુ પાસા નાંખી શુકન કહેતા બેઠા હતા. બીજી જાણ એક મારેહું બહારું આપું ને આપું વેચવા સારુ મૂકેહું હતું આ બધું જોઈને મારું મન આશ્ચર્ય તેમ જ ખેડમાં ડૂબી ગયું. ૨. નેપાળમાં બૌદ્ધધર્મની આ મિતિ. નેપાળની રાજધાનીના શહેર કાઠમંડુમાં પણ આ પવિત્ર સ્તૂપની શી દશા! અને જેમ તેમ કરી મનને શાત કર્યું અને એટલામાં કોઈ વિદ્વાન સાધુસંત રહેતા હતા કે કેમ એની તપાસ કરી પણ પામા નાંખીને શુકન કહેનારા સાધુઓ કરતાં વિશેષ ચોખ્ખતાવાળો કોઈ પુરુષ ત્યાં નહોતો એમ માલૂમ પડ્યું.

નેપાળમાં બૌદ્ધધર્મની આ અત્યંત બેદબ્બક સ્થિતિ જોઈને મારું મન ઉદ્વિગ્ન થઈ ગયું. હવે નેપાળમાં રહેવામાં કશો લાભ રહ્યો નહિ પણ જલુ કયા? બૌદ્ધધર્મની એક ધર્મ શક્તિ નથી, તો પછી દુનિયામાં જીવીને પણ શું કરવું? કેટલોક વખત સુધી તો હું માવ વિચારશૂન્ય બની ગયો. આ તરફ નેપાળનું રાજદ્વારી પાતાવરણ સાથે ન હોવાથી દુર્ગાનાથના

દાદાની ઇચ્છા હતી નેપાળ છોડી જલદી મારે દેસ પાછો જાઉં એવી દેખાતી હતી પણ મને એકતો મોકલવો એ પણ એમને દીક લાગતું નહોતું એટલામા ગદરીકેલરથી મ ગાજળ લાવનાર ટેલકાન કાવડાળા જાત્રાળુ કાઠમડમા આ પા તેમની અને દુર્ગાનાથના દાદાની જૂની ઓળખાણ હોવાથી તેમની મારફત બધી જોડવણ ચર્ચ ચર્ચ દીવાન સાફેનને ઘેર દુર્ગાનાથના દાદાએ તેમનો દીક મલકાવ કગ થો અને પેતાએને બધા મળીને સોએક રૂપિયા મળ્યા આ કાવડવાળા નેપાળથી રકસોલ આવી ત્યાંથી હરનાર સુધી રેલ રત્ને જવાના હતા, કારણ મરફને લીધે નેપાળથી પહોંચીને રસ્તે જવું આ દિવસોમા અશક્ય હતું આથી મારે તેમની સાથે રકસોલ સુધી જવું અને ત્યાં સુધી મને તે લોકો સાચીને લઈ જશે, એમ દુર્ગાનાથના દાદાનું કહેવું હતું પણ રકસોલ પહોંચ્યા પછી કંઈ માણુ જવું એ કંઈ મને સૂઝે નહિ એટલામા ઓચિંતો એક વિચાર આ થો અને તેથી મનની અચળતા ત્યાં ને ત્યાં મગી ગઈ

ગ્વાલિયરમા હતો તે વખતે 'કાશીયાત્રા' નામનું એક પુસ્તક મારા વાચવામા આ પુ હતું તેમા મયાની દક્ષિણે પદર માર્ફલ ઉપર એક જોડ મદિર છે અને એ બાનત કંઈક કળિયો ચાનું છે, એવી મતતમનું લખાણ વાચેલું તે મને માદ આવ્યું નેપાળથી બીજે કયામ ન જતા સીધા આ રથળે જ જઈને રહેવું એવો મે નિશ્ચય કર્યો મને લાગતું કે આ સ્થાન વેરાન પ્રદેશમા હશે તેથી ત્યાં જન્મવાખાનાની કંઈ સગવડ નહિ હોય પણ ઉપવાસ કરી મરણ આવે તોપણ બહેતર એમ મગી છે, મારુ બાકીનું આકુલ્ય આ જગ્યાએ પૂરું

કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. વળી અને એવી પણ આશા હતી કે, છુદ્ધગયામાં દૈવવશાત્ કોઈ બૌદ્ધ સાધુ બ્રાહ્મણાઓ આવી ચડ્યો તો તેની પાસેથી બૌદ્ધધર્મનું જ્ઞાન કઈ રીતે મંપાદન કરવું એ બધી શકાશે. વળી જો એવું કોઈ ન જ મળ્યું અને આ નિર્ગન પ્રદેશમાં મારો દેહ પડ્યો તોયે શું? વૈરાગ્યયુક્ત મનથી મારું મરણ થશે. આ કાઠમંડુમાં બૌદ્ધધર્મની દશા જોઈને થયેલી મારા મનની ઉદ્વિગ્નતા તો શાંત થશે. આવી ગીતે મનનો નિશ્ચય થવાથી મારો ઉદ્વેગ શમ્યો. તરત જ દુર્ગોનાથના દાદાની પાસે જઈને હું કાવડવાળાઓની સાથે જતા તૈયાર છું એમ મેં જણાવ્યું. કાવડવાળાઓને જીવડવાને એ ચાર દિવસની વાર હતી. આથી હું નિરાતે નેપાળી શોકો વિષે ઇતર માહિતી મેળવવામાં તથા અને તો વાદખરચીને સારું થોકું દ્રવ્ય એકઠું કરવામાં ગૂંથાયો.

અધેરીનાથશાસ્ત્રી નામના ગંગાધરશાસ્ત્રી પાસે બણેલા એક નેપાળી પંડિત કાઠમંડુની પાઠશાળામાં મંમૃતના અધ્યાપક હતા. ગંગાધરશાસ્ત્રીના શિષ્ય તરીકે જેમ કૃષ્ણશાસ્ત્રી દ્રવિડે અને મદદ કરી તેમ તેઓ પણ કરશે, એવી આશાએ હું તેમને મળવા પાઠશાળામાં ગયો. આ પાઠશાળા કાશીની પાઠશાળાઓની ધાટી ઉપર ચાલે છે, પણ કાશીની પાઠશાળાના કરતાં નાની છે. અહીં બધા મળી દસ કે અગિયાર શિષ્યો હતા. પણ તેઓ કાશીના પંડિતો જેટલા નામાકિત નહોતા. તેઓ કાશીના પંડિતોની બરોમરી કરે એવા હોય તો દુર્ગોનાથ જેવા નેપાળી નિષ્ઠાર્થી કાશી સુધી બણવા સારું શું કરવા આવે? હું પાઠશાળામાં ગયો તે વખતે અધેરીનાથ અને મળ્યા નહિ, પણ બીજા એક પંડિત મળ્યા. નેમણે મારી સાથે ખૂબ

આદરમાનથી વાત કરી. પરંતુ તેમની વાતચીત ઉપરથી નેપાળી પડિતો નિષ્કાચન હોવા જોઈએ એમ મને લાગ્યું હતું. ગરીબ વિદ્યાર્થી હોઈ મને કંઈ મદદ જોઈએ છે, એ મેં આ છુટ્ટા પડિતને મિલકુવ જણાવવા ન દીધું. અધોરીનાથને મળવામાં હવે જાઝા લાભની આશા રહી નહિ, તથાપિ બંને તો મળી હેતુ એવો વિચાર કરી હું તેમને ઘેર ગયો.

કાઠમંડુ શહેરની એક ગલીમાં અધોરીનાથનું ઘર હતું જે માળનું મકાન પૂનાની હવેલીઓની માફક આ ઘરને મોટો ચોક હતો. ચારે બાજુ સાવ માફકડી ઓગડીઓ હતી. અને તેમાં વસ્તી હતી. હું આ ચોકમાં આવ્યો ત્યારે મદદી કાઠવાનું કામ ચાલુ હતું કેટલાક નેપાળી મજૂરો બધું મેણે કાવડમાં બંધી બંધીને લઈ જતા હતા. નેપાળી-લોકો કચરો પૂડને બહાર ન ફેંકતા વચલા ચોકમાં જ નાખે છે. મજૂરો પણ અહીં જ કરે છે અને ઘેટા બકરાનું માસ ખાઈને તેના હાડકા પણ ત્યાં જ નાખે છે. આ બધી મદદી ભેગી યાવ એટલે વર્ષે છ મહિને કાવડોમાં બંધી બંધી નજીકના ખેતરોમાં લઈ જઈ ખાતર બનાવવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. દુર્ગાનાથનું ઘર શહેરની બહાર હતું છતાં નજીકનો બધો કચરો, છાણ વગેરે ભેગો કરી મૂક્યો હતો. પણ ત્યાં ખુલ્લી હવા હોવાથી મને બહુ ત્રાસ ન થયો.

પણ અધોરીનાથના ઘરની આ બંધી શોભા જોઈને મને અત્યંત સૂગ લીપજ એક તરફના એકાગિયામાં બે નથી છોકરા દિશાએ બેસ હતા, અધૂરામાં પૂરું તે જ વખતે ઉપલે માળેથી કોઈએ બપોરે કે મેઢાના હાડકા ફેંક્યા એકાગિયામાં પણ પગ મૂકવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો અને દુઃખી જ અધોરીનાથ

ધેર છે કે નહિ તેની તપાસ કરી, અને નથી એના ખગર મળતા જ, તે મદદ ચોકમાથી જે દોટ મૂખી તે ફરી નાર એ અધોરીનાથને ધેર જવાનું મેં સાહસ ખેડ્યું નહિ.

નેપાળી લોકો સાધારણ રીતિ ભારે મશયખોર હોય છે પગ્દેશને આશ્રય આપતા એ લોકો ભારે ગભરાય રખેને અંગ્રેજ સરકારનો કેઈ જમસૂસ આની પોતાની મારફત દેશની ખમરો મેળની જાય, અને પરિણામે પોતાને શિક્ષા થાય એમ તેમને લાગતું હોયું જોઈએ વળી આ જ અરમામા નેપાળમા રાજ્યકાંતિ થઈ ગઈ હતી આથી નેપાળી લોકોમા હુ છૂટથી મળી શક્યો નહિ દુર્ગાનાથ પશુ રાજકીય વિષયોમા કશી પશુ વાતચીત કરનાની ઈચ્છા દર્શાવતો ન હતો છતાં કાંઈ મનુષ્યો તે કાળે રહેતા એક બે દક્ષિણી ગૃહસ્થો પાસેથી તેમ જ કૃષ્ણશાસ્ત્રી દ્રવિડ મારફત નેપાળી રાજ્યવ્યવસ્થાને લગતી જે થોડીવણી માહિતી મને મળી તે અહીં સંક્ષેપમા આપવી અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય.

જ ગમહાદુર નામનો એ નામાકિત પુરુષ નેપાળમા થઈ ગયો તે એક સિપાઈના દરજ્જાથી માટીને મુખ્ય પ્રધાનની પત્ની સુધી પહોંચ્યો તે કાળે હાલ જેને પાચસરકાર કહે છે તેના વશ તેના હાથમા બની સત્તા હતી પશુ જ ગમહાદુરે તે વખતના ઉમરાવમંડળની અચાનક કતલ કરી બધી સત્તા પોતાને મંગળે કરી રાજા શક્ત નામનો જ રહ્યો મરાઠા છતિદાસમા શાહ જયપતિની પછી સતારાની ગાદીની જે સ્થિતિ થઈ તેની જ ગિયતિ જ ગમહાદુરની મારકિટમાં નેપાળની ગાદીની થઈ ત્યારથી જ ગમહાદુરના કુટુંબના તાગામા નેપાળની રાજ્યલગામ આવી પોતે મુખ્ય પ્રધાનની (નેપાળમા આને

ત્રણમરકાર કહે છે, અને નામધારી રાજા પાંચમરકાર કહેવાય છે) પંચી ધારણ કરી, જગમદાદુરે પોતાના બાઈએને મેનાપિ પતિ વગેરે હોદ્દાઓ ઉપર ચડાવ્યા અને ૧૮૫૭ના બળવામાં જગમદાદુરે અંગ્રેજ સરકારને મદદ કરી મોગી નામના મેળવી, અને તગર્દ નજીબનો ઘણો મુનક પણ મેળવ્યો. જગમદાદુરના મરણ પછી તેનો દીકરો મુખ્ય પ્રધાનની ગાદીએ આવ્યો. પણ તે રિજેન બાદોશ ન હોવાથી, તેના કાકાના દીકરા વીર સમશેરે તેને તથા માથે માથે તેના એક જે સાથીઓને ઠાર કરી ગાદી ખૂંચવી લીધી. વીંગમમશેરનો નાનો બાઈ ખડગસમશેર વડો મેનાપતિ થયો. તેથી નાનો દેવસમશેર કાકમકુનો સૂર્યો થયો અને એથી નાના ચદ્રમમશેરને તેના કાથ નીચેની જગ્યા મળી.

વીરમમશેરે નેપાળના રાજ્યનત્રમા ખૂબ સુધારા વ્યાપી પણ તેના બાઈ ખડગસમશેરે તેને भारी નાખી પોતે વડા પ્રધાનની જગ્યા ખૂંચવી પાડવા માવતરુ રચ્યું પણ આ કાવતરુ જનદી જૂની જવાથી વીરમમશેરે ખડગસમશેરને એકદમ દેશપાર કર્યો, અને તેનાથી નાના દેવમમશેરને તેની જગ્યાએ વડો સેનાપતિ નામ પેા ૧૯૦૧ના માર્ચ મહિનામાં વીંગસમશેર મરી ગયો, તેથી કાવદા પ્રમાણે દેવમમશેર ત્રણસરકારના પદ ઉપર આવ્યો. દેવસમશેર વિનામી હતો, તથાપિ પોતાના રાજ્યમાં કેળવણીનો પ્રચાર કરવાની તેને ખૂબ ઇચ્છા હતી ઉપરાંત નેપાળમાં ગુલામીની પ્રથા મધ કરાવનાં પણ તેણે વિચાર કરેલો. હિન્દુસ્તાનમાંથી આણીતા ગાયનવાદનવિચાર શ્રીપુરુષોને કાકમકુમાં બોલાવી તેણે એક મોગે જનમો કરાવેા આ કામમાં તેણે હજારો રૂપિયા ખરચ્યા તેમાં કુટુંબીઓને તેના

આ તથા બીજાં કામો સુધાર્યાં નહિ. અને વીરસમશેરના છોકરાએ પોતાના કાકા ચંદ્રસમશેરની સાથે મળીને દેવસમશેરને પદબ્રષ્ટ કરવાનું કાવતરું રચ્યું.

વીરસમશેરની બે દીકરીઓ નેપાળના રાજાને આપી હતી, તેથી વીરસમશેરના દીકરાઓનું આ રાજા આગળ ખૂબ ચલણ હતું. એક દિવસ તેમણે દેવસમશેરને કહ્યું કે, ‘અમે અમારા પિતાની મિલકતની વહેંચણી કરવા માગીએ છીએ, તથી તમે પોતે આવીને અમને વાંજળી સલાહ આપી વહેંચણી કરાવી આપો.’ દેવસમશેર પોતાના મોટા ભાઈને ઘેર મોટા લાવસરકર સાથે ગયો. વડો સેનાપતિ ચંદ્રશેખર પણ સાથે હતો. નેપાળના નામધારી રાજા પાંચસરકાર પણ પોતાના સાળાનો કબજો પતાવવા આવ્યા હતા. આ વખતે દેવસમશેરની સાથે ૫૦૦ સિપાઈ હતા. આ ઉપરાંત રાજાસાહેબનું લશ્કર, સેનાપતિનું લશ્કર વગેરે તમામ લશ્કર બહાર યોગાનમાં બિસ્તું હતું. દેવસમશેરને તેના ભત્રીજાઓ સાથે થોડી વાતચીત થઈ નેટલામાં તેમનો એક બોલ્યો, ‘આપની સાથે ખાનગીમાં વાત કરવી છે, જરા અંદર પધારશો?’ દેવસમશેર પોતાના અંગરક્ષકોને બહાર રાખી અંદર ગયો. અંદર જતાં જ તેના ભત્રીજાઓ તથા તેમના માથીઓએ તેના સામી પિરતોલ ધરીને તેને કેદ કરી લીધો. આ બાજુ તેના અંગરક્ષકોએ જરાતરા મરમક કરી, પણ તેમને ઠંડા પાડતાં ઝાંઝી વાર ન લાગી. પછી દેવસમશેર પાસેથી બળાત્કારે દીવાનગીરીનું રાજનામું લખાવી લેવામાં આવ્યું, અને પાંચસરકારે તે માળની બારીએથી નીચે બિબેલ લશ્કરને વાંચી સંભળાવી બહાર કહ્યું કે, પોતે આ રાજનામું મંજૂર કરે છે, અને આજથી વડા પ્રધાનની જગ્યાએ ચંદ્રસમશેરની નિમણૂક

કરે છે માટે બધો કારભાર તેમણે સભાળવો નીચે લીધેના સંનિકાએ પાચમરખરના હુકમને માથે ચડાવી, ચડશેખર — અત્યાર સુધીના તેમના સેનાપતિ — દીવાન ચલા તે ખાતર આનંદ બતાવવા બદલે ફોડી સલામી આપી. અમ થયું બાપડા દેવમમગેરની કાગકિર્દી પૂરી થઈ અને તે જ રાત્રે તેને નેપાળની તરાઈમાં મોકલી દેવામાં આવ્યો. આ વાત ૧૯૧૧ના જૂનમાં બની.

હાલના મુખ્ય દીવાન ચંદ્રસમશેર કલમ્તા મુનિવર્સિટીની મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ થયેલ છે તેણે મુદ્દકલા ઉપર અનેક સુસ્તકોના નેપાળી ભાષામાં બાપાતર કર્યા છે આથીયે વિગેર કહેવા જેવી વાત તો એ કે તેને એક જ જી હતી ૧૮૦૫માં તેની આ પહેલી ઓના મળ્યું પછી તેણે ફરી લગ્ન કર્યું એમ સભળાય છે પણ એ જ વખતે પાચ છ ઓએ કગવાની જે તેમની વચપરપરાની કદિ તેને તે અપવાદરૂપ હતો દેવમમગેરે ચોજેલા કેટલાક સુધારા તેણે અમનમાં મૂક્યા હતા, પણ તેનું પરિણામ શું આવશે એ પોતે જાણતો હોવાથી તણે પોતાનું કારભાર ખૂબ નરમાશથી ચલાયું દેવમમગેરને જે રીત એમને પસંદ પડવામાં આવ્યો એ મદુ વિવક્ષણ મહેવાય, એવી મતલબની રીતે મલકતાના અમૃતમંજીર પત્રમાં વગેરે અગ્રેજી છાપાઓમાં આવી. પણ નેપાળ દગ્ગાર ઉપર નેની મારી અમર ન ચલા જિવદ આ છાપાઓને નેપાળની હદમાં મના કરવામાં આવી મતલબ કે, ચંદ્રમમનરની કારમિદી દરમ્યાન નેપાળના વહીવટમાં સુધારો ન ચતા વીરમમગે ના વખતમાં જે નિયતિ હતી તે ને તે િયતિ રહી

કાઠમંડુમાં હું લગભગ આઠ દિવસ રહ્યો મેં કયે દિવસ નેપાળ (કાઠમંડુ) છોડ્યું તે આજે સ્મરણમાં નથી. પણ ત્યાં દસ દિવસથી વધુ નહોતો રહ્યો એમ લાગે છે. બાણુ શારદાપ્રસાદ નામના એક બંગાળી ગૃહસ્થ ત્યાં હેડમાસ્ટર હતા. તેમણે મને અંગ્રેજી એક રૂપિયા આપ્યો અને એક બે બીજા ગૃહસ્થોએ થોડીઘણી મદદ કરી. કૃષ્ણશાસ્ત્રી દ્રવિડે મને બીજી બે ત્રણ મહોર (નેપાળી) આપી બધા મળી કુલ પાંચ રૂ. ૭ અંગ્રેજી રૂપિયા મારી પાસે બેગા ચલા. આટલી વાટખરચી સાથે દુર્ગાનાથના દાદાના ઝોળખીતા પેલા કાવડવાળાઓની સાથે હું કાઠમંડુથી નીકળ્યો.

નેપાળથી મિલેન સુધી

કામડુથી રકમીવ સુધી કાવડવાળાઓએ મને ખૂન સંભાળ્યો. દુર્ગોનાયની માથેક તેઓ લાખા લાખા અનરના મુકામ કરતા નહિ હું ઘાકયો છુ એમ જુએ કે તરત મુકામ કરે મારે માટે જમવાની સમગ્ર પહેલી રે, અને દાકથી હુ બચુ એટલા સારુ મારે માટે જનના સુની બંધ જમ્યા ગોધે નેપાળ જતી વખતે ખીરગજમા મારા પાચ રતલ વજનના જે ડબ્બેસ મે એ નેપાળી દુકાનદારને સોંપ્યા હતા, તે પાછા લીધા કાવડવાળાઓ માથે હું હનો એજે મામાન તો મારે જીવકવો જ ન પડ્યો ગ્રસીલ પહોચતા મારી બે ધાજળાઓ એક લોગ વગેરે એ બક્ષા કાવડવાળાએને દર્ધ હું છૂગે પડ્યો હવે રૂપ એક ધાજળો, એક કોગ, થોડા પુતકો, બે ઘોતિયા, ફેટા, એક કળસિયો બે ખાદીની બડી અને એક ડબ્બેસની નોડ એજેનો સામાન મારી પામે બાકી ગ્લો

રકમીલથી બે કે મવા બે રૂપિયા ખર્ચી મે બાકીપુગની ટિકિટ લીધી અને બીજે દિવસે સાંજે બાકીપુર પહોચ્યો. મારી પાસે આડ કે બાર આના રજા હતા પણ તે દિવસે રાત્રે મે ખાવુ કે નહિ તેનું મને અત્યારે અરણ નથી કવે બાગે હું રાતે જૂપ્યો જ રહેતો બાકીપુરમા એક મરમા જિતયો એક એસરીમા મન્યસી, વૈરાગી, થાજણ વગેરે જત્રાગુએના

ખિજાનાં હતાં ત્યાં થોડી વચ્ચા કરાવી ત્યાંના મુખ્ય મંન્યાસીએ મારે માટે મગવડ કરી આપી. મારી બાજુમાં એક દાદીવાળો બાવો હતો. તે મારા આવવાથી ચિડાયો હોવો જોઈએ. તેણે મારા ઉપર પોતાનાં કડુ વાગ્યાણોની ઝડી વરસાવવા માડી તેના સંતાપનું કારણ અને કેમે ક્યું મમજાય નહિ. છેવટે મે તેને કહ્યું કે, 'હું અહીં રાતનીરાત પડી રહેવા માગું છું. એટલા વખતમાં પણ જો આપને મારે લીધે કશી અમગવડ થઈ પડે તો હું આપની ક્ષમા માગું છું.' આટલું ચલા બાહ વૈરાગીને કંઈક શાંતી થઈ. આજની રાત પૂરતી જ આ બધા છે એમ સાગવાથી કદાચ તેમને શાતા વળી હશે.

બાંકીપુરથી ગયા તરફ જનારી માડી સવારે સાતઆઠ વાગ્યે નીકળતી હતી. માડીભાડું બાર આના બેસતું; પણ તેટલા પૈમા મારી પાસે નહોતા હું ક્રિતચો હતો તે મહત્તી પાસે જ મંગળપ્રસાદ નામના એક સુશિક્ષિત કાવચ રહેતા હતા. મારા ડબ્બેસ લઈ તેમની પાસે ગયો અને તે વેચાતા રાખવા મેં તેમને વિનતી કરી. તેમને તે નહોતાં જોઈતા. પણ મારી આજીજીથી તેમણે તે બાર આને લીધા. (આ ડબ્બેસ મેં કાશીમાં એક રૂપિયો બે આને લીધા હતા) બાર આના મળ્યા એટલે હું તરત મેશન ઉપર ગયો, અને ગયા તરફ જનારી સવારની માડી પકડી માડીમાં એક ત્રિપુંડધારી પડિત મળ્યા. હું ગયા જનાર છું એમ તેમને ખબર પડતા જ તેમણે કહ્યું, 'અરે, ગયા એટલે અકાલી શહેર' ત્યાં તમારા જેવા વિદ્યાર્થીને કેઈ દાદ નહિ આપે તમને કેઈ બારણે પણ લીધા નહિ રહેવા દે. છતાં હું તમને મારા એક મિત્રનું ઠેકાણું આપુ છું. તે વૈદુ કરે છે. તે ગયાવાસીઓના જેવા નથી. મારું નામ

દેગો એટલે તરત તે પોતાના ઘરમાં તમને સત્કારશે.' પંડિતજીએ કહેલ બ્રાહ્મણ વૈદનું સરનામું તથા પંડિતજીનું નામ મેં લખી લીધું. પણ પંડિતજીની ગયા વિષેની ટીકા મને બરોબર ગમી નહિ. મારા જેવા વિદ્યાર્થીને બિતરવા બેટલી જગ્યા ગયા જેવા ક્ષેત્રમાં ન મળે એ કેમ સંભવે? પંડિતજીના નામનો કે તેના મિત્રના સરનામાનો ઉપયોગ કરવો પડશે એમ મને લાગ્યું નહિ; ફક્ત વિવેકને ખાતર તેમનું નામ તથા તેમના મિત્રનું ઠેકાણું મેં લખી લીધું. પંડિતજી રસ્તામાં એક ગેશને બિતરી ગયા હું બપોરે અગિયાર વાગ્યે ગયા પહોંચ્યો. ગેશન પહોંચ્યો કે તરત મયાના ગોરદેવતાઓના આડતિયાઓ મને વળગી પડ્યા 'તમારે પિંડદાન કરાવવું છે?' એમ દરેક જણ પૂછે. હું કહેતો: 'હું ગરીબ વિદ્યાર્થી છું. પિંડદાન કરવાની મારી મુજબ નથી. મારે ફક્ત એક રાત અહીં રહેવું છે. એટલી સગવડ આપો તો આભારી થઈશ.' પણ, મારે પિંડદાન નથી કરાવવું, એ વાક્ય કાને પડતાં બીજી વાત સાંભળવા કોઈ બિંબુ રહેતું નહિ. બે કદી કોઈ મારી બંધી વાત સાંભળતું તો ગોરોના એ આડતિયા મને કહેતા કે, 'તમે ગરીબ વિદ્યાર્થી હો. તમા અમે શું કરીએ? તમારે પિંડદાન કરાવવું હોય તો કહો. એટલે તમારી બંધી સગવડ થશે. તમને અમારા શેઠ પાસેથી કરજે રૂપિયા અપાવીશું, તેમથી તમે પિંડ આપો. પણ પિંડદાન કરવું ન હોય તો બિતારાની આશા રાખવી નહિ.' આખું શહેર ફરી વળ્યો. પણ કયાંયે સામાન મૂકવા બેટલી જગ્યા ન મળી. હું દક્ષિણ તરફનો છું એવું જોઈ એક દુકાનદારે મને કહ્યું કે, 'વિષ્ણુપદના મંદિર આગળ કેટલાંક દક્ષિણી બ્રાહ્મણોનાં ઘર છે, ત્યાં તમને આશ્રય મળશે.' ત્યાં જઈ તપાસ કરી તો

દક્ષિણી બ્રાહ્મણોના ઘર જડયાં. તેલંગી બ્રાહ્મણ હશે. પોતે ઘેર નહોતો. ત્રીજા કેટલાક લોકો જમતા હતા. એક બાઈએ બહાર આવી 'શું જોઈએ છે?' એમ મને પૂછ્યું. મેં જવાબ આપ્યો : 'રાતનીરાત બિતરવા દેશે તો તમારો પાડ માનીશ. મારા જમવાના હું પૈસા આપીશ.' બાઈએ કહ્યું, 'તમારે પિંડ દેવા છે?' મેં મનમાં કહ્યું : 'હવે તો કોઈએ મને પિંડ આપવાનો વખત આવી લાગ્યો છે ખરો!' મેં જવાબ આપ્યો, 'મને ફક્ત એક ટંક ખવડાવો; તેના હું પૈસા આપીશ. બે ત્રણ દિવસથી હું કાચાકોરા પર છું.' બાઈએ કહ્યું, 'પૈસા લઈને અમે કોઈને જમાડતાં નથી. પિંડ આપવા હોય તો બોલો એટલે બધી સગવડ થઈ શકશે. નહિ તો અહીં કશું મળે તેમ નથી.' આ દક્ષિણી બાઈને પણ પિંડદાનનો આદર્શો વળગાડ જોઈ ગયાનગરીમાં હવે દહાડે કોળિયો અન્ન કે રાતે પડી રહેવા નેટલી જગ્યા મળવાની આશા રહી નહિ. મારે પિંડદાન કરવું છે એમ જૂઠું કહીને તો હરકોઈ ગોરની પાસેથી હું સહેજે ખાસી મહેમાનગીરી લઈ શકત. બધેકે વાટખરચીને સારુ થોડા પૈસા સુધ્ધાં મેળવી શકત હું એ જાણતો પણ હતો. પણ એ વિચાર સરખો મારા મનમાં આગ્યો નહિ. જૂએ મરી જવું પડે તે બહેતર પણ જૂઠું ન જ બોલવું, એ મારો નિશ્ચય બિલકુલ ડગ્યો નહિ.

દક્ષિણી બ્રાહ્મણને ઘેરથી નીકળી, ગયાની વચ્ચે આવેલા તળાવની પાળ ઉપરની એક દુકાને બેસી મેં ખાવાનું લઈ ખાધું. જરા વાર વિચારી લીધી, એટલામા એકાએક પેલા પંડિતજીના વૈદમિત્રનું મને સ્મરણ થયું. તેમને ઘેર જગ્યા મળવાની બધું આશા રહી નહોતી. તોપણ પ્રયત્ન કરી જોવો

એમ વિચારી, જવો મામાન પીઠ પર લઈ, વૈદરાજના ઘર તરફ વળ્યો. વૈદરાજ દર એક ગલીમા રહેતા હતા રખડતા રખડતા માંજે ચાગ વાગ્યે તેમના ધગ્નો પત્તો લાગ્યો. પણ 'નસીમ જે ડગલા આગળનું આગળ.' વૈદરાજ ઘેર નહોતા. કંઈ કામ નિમિત્તે જહારગામ ગયા હતા તેમનો સોળ વર્ષનો દીકરો ઘેર હતો. તેણે મારો ડીક આદરસત્કાર કર્યો પણ તેના પિતા ઘેર ન હોવાથી, તેમની રજા વગર મને ધગ્મા રાખવાનું નેખમ લેના તે તૈયાર નહોતો હવે તો હું એટલો ચાક્યો હતો કે, હવે શ કરવું એનો વિચાર કરવો પણ મને અકારો થઈ પડ્યો. અતે હું વૈદની ડેલીમા જ એક કાર મામાન નાખી થોડી નાર નિરાત કરી બેઠો થોડી વાર ધધરતિધર વાતા થયા પછી વૈદના દીકરાને મેં જુદગયા વિષે પૂછ્યું તેણે કહ્યું, 'જુદગયા અહીંથી સાત માઈલ છે' મેં પૂછ્યું 'રાત પડેલા ત્યાં પહોચાય ખરું?' તેણે કહ્યું, 'સહેજે પહોચારો' જુદગયા ગયાથી સાત માઈલ છે એ મને ખરું ન લાગ્યું પણ ગયામા જો રહેવાની જગ્યા જ નથી મળતી તો પછી વાતમા જ ગમે ત્યાં રાત રહેવું એવો વિચાર કરી મેં વૈદના દીકરાને પૂછ્યું, 'હું અત્યારે જ જુદગયા જાઉં છું માત્ર મને એક મજૂર ધરી આપો. આ સામાન ઉપાડીને મારાથી એટલે દર જઈ શકાય એમ નથી' તે એક મુમવમાન મજૂર કરી લાવ્યો. પણ તેણે આઠ આના મજૂરી માગી મારી પાસે તો એક પાવલી અને એક પૈસો એટલું જ માગી હતું. અતે તે ચાર આનામા આપવા કળૂલ થયો.

'જુદગયા ગયાથી પદર માઈલ છે' એમ જો કાર્યાયાત્રા નામના પુસ્તકમા લખ્યું છે તે જોઈ છે એમ મેં જોયું વૈદના

દીકરા તથા મુસલમાન મજૂરના કહેવા મુજબ છુદ્દગયા ગયાથી સાત જ માર્ગલ છે. મારો મજૂર ભલો માણસ હતો. પણ તેને જોઈ, હિંદુ વગેરે ભેદની ખજાર નહોતી. તે મને છુદ્દગયાના મહંતના મઠમાં લઈ ગયો. હું ધારતો હતો કે છુદ્દગયા જોડોના તાળામાં છે, પણ અહીં તો જુદું જ જોયું. મઠમાં ફાપલ થતાં જ બહારની બાજુએ બળદ, ઊંટ, ઘોડા વગેરે બાંધ્યાં હતાં. અંદર જઈને જોઈ છું તો એક બાજુ દેવીની મૂર્તિ હતી અને તે વખતે શંખનાદ સાથે તેની પૂજા ચાલી રહી હતી. મહંતનો મુખ્ય શિષ્ય દેવી નજીકની ઓસરીમાં હુલ્હો પીતો ખેડો હતો. સંન્યાસીઓમાં હુલ્હો પીવાનો રિવાજ મેં આજે પહેલી વાર જોયો. (આ મઠને લગતી વધુ હકીકત યૌદ્ધમા પ્રકરણમાં છે તથા અહીં જરૂર નેટલી હકીકત જ આપી છે.) મહંતના આ અગ્રસિષ્યે મને એ ત્રણ સંસ્કૃત વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા તે ઓરડીમાં ઉતારો આપવા હુકમ કર્યો. રસોઈ કરી જમવાનો પણ તેણે મને ખૂબ આમ્રહ કર્યો. પણ હું રાતે નથી જમતો એમ તેને કહેતાં, તેણે બળરમાંથી પેંડા, બરછી વગેરે ખાવાની વસ્તુઓ મંગાવી મારી ઓરડીમાં મોકલી આપી. આ પેંડા એટલે નામે જ પેંડા હતા. તેમાં ખાંડને બદલે ગોળ નાંખ્યો હતો બરછી તો મોઢામાં પણ નખાય એમ નહોતી. મેં તે ઓળખાયા બહુ થોડું ખાઈ બાકી બહુ તે ઓરડીમાં રહેનારા વિદ્યાર્થીઓને વહેંચી આપ્યું. ધધરતિધરની વાતો નીકળતાં પેલા વિદ્યાર્થીઓએ મને કહ્યું કે, 'અહીં ધર્મપાલ નામનો મમ જાતિનો એક સિદ્ધ છે તેણે મહંતની સામે દાવો માગ્યો છે.' 'હાલ તે ક્યાં છે?' એમ મેં પૂછતા એક વિદ્યાર્થીએ કહ્યું, 'અહીં જ છે.'

હોત, પણ પ્રમંથ એવો બારીક છે કે અત્યારે હું કોઈ રીતે તેમ કરી શકું એમ નથી. છતાં મને તમે ત્રણ રૂપિયા આ સામાનની કિંમત તરીકે નહિ પણ દાન ગણીને આપો.' પણ એ ગૃહમથનેય કંઈ મારી દયા આવી નહિ. મારો સામાન વેચવાની વાત મેં બીજા જાત્રાળુઓ પાસે કરી નહિ. કારણ અજાણ્યા પ્રદેશમાં જૂજ કિંમતમાં હું આટલો સામાન વેચું છું એ જોઈને કદાચ પોલીસ મને પકડે કરે, તો વળી એ લશ્કરામાંથી છૂટતાં દિવસો નીકળી જાય. ઉપરાંત નાહકનો ત્રામ વેઠવો પડે તે જુદો.

તે રાત મેં ગયાના નેશન ઉપર જ ગાળી. બીજો દિવસે સવારે મેં વિચાર્યું કે ગોર લોકો અમર તેમના સંબંધમાં આરનારા જાત્રાળુઓની દયા માગવામાં કશું વળવાનું નથી. પણ સુધરેલી ઢંભે કેળવણી પામેલા લોકોમાં ફરવાથી કંઈ મદદ મળ્યા વગર નહિ રહે. મને ઉજ્જનના પ્રેક્ષકોએ કરેલી મદદ યાદ આવી. પણ અહીં કોણેજ નહોતી. તેથી ગયા હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટરને મળી તેની મારફત કંઈ મહેનત કરી જોવી એવો વિચાર કર્યો. પૂછતા પૂછતાં તેમના ઘરનો પત્તો લાગ્યો. માંગુલી બાજુ (હેડમાસ્ટર) ઘરમાં જ હતો. મારી તમામ હકીકત સાંભળી લઈને તેમણે મને 'બીબી ન માગવી જોઈએ' એ વિષય ઉપર એક લાંબુ બાવણ આપ્યું! બમાળી લોક બહુખેલા હોય છે એમ મેં માનવું હતું, તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ આજે પહેલવહેલો થયો. બાવણ પૂરું કર્યા પછી બાજુએ મને અંદર લઈ જઈ એક હાથમાળ બતાવી અને કહ્યું કે, 'આ સાળ ઘરની સ્ત્રીઓ માટે ખાસ-લાગ્યો છું તેમણે પણ નવરાં ન રહેવું જોઈએ એમ હું માનું છું' વળી પાછી બાજુની

વાગ્ધારા ચાલી. મેં નમનતાપ્રથી કહ્યું, ‘બાબુ સાહેબ, હું અંગ્રેજી નથી લખ્યો પણ તમે જે વિચારો દર્શાવો છો તે બધાથી હું વાકેફ છું. પણ મારા ઉપર અત્યારે પ્રસંગ એવો બારીક આવ્યો છે કે મારે કંઈ કામને માટે આ મહિનાની ફસમી તારીખ પહેલાં કલકત્તે પહોંચવું જ જોઈએ. અને તેથી જ મારે આ યાત્રાનાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. જો તમારાથી કશી મદદ બને એમ ન હોય તો તમારા વિદ્યાર્થીઓ અગર બીજા મિત્રો પાસેથી થોડીઘણી મદદ અપાવશો તોયે હું તમારો સદાને માટે આશિર્વાદ રહીશ.’ હેડમાસ્ટર બોલ્યા, ‘હું તમને બીજા કોઈ મારફત કશી મદદ નહિ કરાવી શકું. કંઈ આપવું જ હોય તો હું જ મારી મેજે આપી છું. પણ મારી જૂદા મા હાલમાં જ ગુજરી ગયેલ હોવાથી હમણાં હું દાન કરી શકું એમ નથી. હજી પાંચ છ દિવસ પછી સુતક ઊતર્યા કેડે તમારે વિષે કશું કરવા જેવું હોય તો ચર્ચ શકે. પણ મારા તરફથી જે આનાથી વધુ નહિ મળી શકે એ બરોબર ધ્યાનમાં રાખજો. નહિ તો વળી મારે બરોસે રહી નકામા વાદ જોતા બેસજો!’

ગણિદી બાબુને ઘેરથી તેમનો આભાર માની હું ચાલતો થયો. ગયામાં એકલા ગોરો જ નહિ પણ બીજા કોઈ પણ પૂરા રીઠા છે એવી મારી ખાતરી થઈ. હવે આ શહેરમાં એક ક્ષણ પણ બિના રહેવામાં સાર નથી, એમ વિચારી મેં સ્ટેશનનો રસ્તો પકડ્યો. તે દિવસે કાચુકાંડું લઈ ખાવામાં ચાર આના ખરચ્યા. બાકી સવા રૂપિયો રહ્યો. સ્ટેશન ઉપર બાડના દર લખેલ પાટિયા ઉપરથી ગયાથી કલકત્તા તરફ કયા સ્ટેશન સુધી સવા રૂપિયામાં જઈ શકાય એમ છે એ

નીકળગે તેની માથે તમે જસો તો તમને જરાયે અડચણ પડશે નહિ’

આજ ફેબ્રુઆરીની અગ્રાવીમગ્રી તારીખ હતી દમ દિવસમા કલકત્તા પહોચ્યુ તો મધ્ય મનોરથ પાર પડે એમ મને લાગ્યું ને મારુ મન તો ને જ લાગે કલકત્તાને રસ્તે મિલેન મુધી દોડી ગયું

પણ શરીર જડ તેનું શા યાચ ? કલકત્તા મુધીનું રેલમાડ ચાર ડપિયા ઉપર ચલુ હતું એન્સા પૈસા મળ્યા હોત તો ઝાઝી અડચણ ન રહેત નથી મે પેલા બિશુને જ વિનતી કરી કે, ‘ હાલ આટલી રકમ આપી મને કલકત્તે પહોચતો કરો’ પછી અને મહાભોની સભા મારફત મને સિતેન જરા મદદ ન મળી તો પછી ત્યાં મારા પુસ્તકો વગેરે વેચીને પણ આપની રકમ ! પાછી મોકલી આપીશ તેણે મ્હુ ‘મારી પાસે કંઈ નથી તમે મદદ તને ત્યાં જિતયા છે એટલે મદદ તમને ચાર પાચ ડપિયા સહેળે આપશે એની પાસે ખૂન પૈસો છે’

તે દિવસે હું છુદ્ધગયામા રોમયો મારી પાસે અમરોહાની કાશીમા ખરીદેલી એક નાની નની નમ્સ હતી ત પેની ઓરડીમા રહેનારા ત્રણ વિદ્યાર્થીઓમાના એકે આઠ આને રાખી પરંતુ કૌમદી વગેરે પુસ્તકોની તેમન જરૂર નહોતી બપોરે જમીને હું મદદ પામે ગયો મારે કલકત્તા જવું છે અને ટિમ્પ્ટ પૂરતા પૈસા આપો તો તમારો મોટો ઉપકાર થશે એમ મે તેને વિનતી કરી તણે જવાબ આપ્યો અહીંના માસિક મુખ્ય મદદ અહીં નથી તે હોત તો તમને મદદ કરત હતા તમને ખાલી હાથે પાછા ન વાળવા એટલા ખાતર

આટલી મદદ હો," એમ કહી બટવામાં હાથ નાંખી નેણે એક રૂપિયા મારા હાથમાં મૂક્યો. મેં તે કમને લીધી. આ મદદ તરફથી બીજી કશી મદદ મળવાની હવે આશા ન રહી. તેથી હું વળી પાછો પેલા બિશુ પામે ગયો અને અનેક રીતે તેને વીનવ્યો. પણ તેને મારી દયા ન આવી. તેણે ચિઠ્ઠાઈને કહ્યું : 'તમે હિંદુસ્તાનના લોક મોટા સખાડ. તેમાંય બ્રાહ્મણો તો અતિશય જ સખાડ. હજુ થોડા જ દિવસ પર બે બ્રાહ્મણો મારી પાસે આવ્યા અને તમારી પેઠે જ કસકતે ચર્ચને સિંહોન જવું છે એમ કહી આઠ રૂપિયા લઈ ગયા. પણ તેઓ મદામોદી સબામાં ન જતાં ક્યાં ગયા તેનો પરો સરખો નથી ! હવે તમારો તે હું કઈ રીતે વિશ્વાસ કરું ?' મેં કહ્યું : 'તમને મારો વિશ્વાસ ન આવવો હોય તો મારાં પુસ્તકો, એક માળગો અને ફાટ એટલું હું તમને સોંપું છું. આની કિંમત ઓછામાં ઓછી દસ રૂપિયા થશે. અને ફક્ત કસકતે પહોંચવા બેટલી મદદ કરો, અને હું કસકતા પહોંચ્યા પછી ત્યારે તમારા પૈસા મોકલું ત્યારે જ મારાં પુસ્તકો અને મોકલજો.' બહુ બહુ વાનાં ક્યાં પણ તેને મારી છાંટાબાર દયા ન આવી.

બીજો દિવસે મેં શુદ્ધગયા છોડ્યું અને રાત્રે ગયા સ્ટેશને આવ્યો. ત્યાં એક દક્ષિણી જત્રાળુનો બેટો થયો. તેને મારી મુસ્કેલી જણાવી મેં કહ્યું, 'મારી પામે દોઢ રૂપિયા છે. મારો તમામ મામાન લઈને મને જો તમે ત્રણ રૂપિયા આપો તો તમારો પાડ.' પણ આ મૂલરથ સુધ્યા પેલા ગોરોના સહવાસથી કંઈ કાળજીનો ચર્ચ ગયો હોવો બેઠું. નેણે કહ્યું, 'પૈસા હતા તે જત્રામાં ખર્ચી નાંખ્યા. છતાં બે રૂપિયામાં આપતા હો તો લઉં.' મેં કહ્યું, 'આ સામાન તમને મદદ જ આવશે

તે ગને મન મુદ્ધ થઈ ન આવી ક્યારે સવાર પડે
 ને હું ધર્મપાલના દર્શન કરું એમ મને યર્ષ ગયું મવાર
 પડના જ કોઈને ખબર ક્યાં વગર હું ભુદ્ધમદિરમાં ગયો ત્યાં
 એક મિપાર્શ હતો તેણે મને અદર લઈ જઈ ભુદ્ધની મૂર્તિ
 બતાવી મૂર્તિના કપાળમાં એક મોટું ત્રિપુડ કર્યું હતું અને
 કશો અર્થ હું મમત્ત્યો નહિ (ઓદમાં પ્રકરણમાં ભુદ્ધમયા
 મળતી વિગેઃ દર્શીકા / ત્યાં આ જાનતનુ યાદીકરણ મળ્યું
 છે) પણ હું તો ધર્મપાલના દર્શન માટે ઉત્સુક હોવાથી ત્યાંની
 વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરવામાં અને તેના ઇતિહાસની ખબર
 મેળવવામાં વખત ન ગુમાવતા, મદિરના મિપાર્શને એક પૈમો—
 આ જ છે નો પૈમો મારી પામે બાકી હતો—આપી ધર્મ
 પાનના રહેણાણ તરફ વળ્યો.

મદિરથી પશ્ચિમે દોરા ઉપર મહાદેવના બિંદોમીન રાગએ
 ત્રણ ઓરડીઓ અને તેની લગોનમ એક એકદાળિયું બધાનું
 હતું થીમો રાગને કેદ કરી રત્નાગિરિ લઈ ગયા પછી ત્યાં
 રહેતા બરમી બિંદુઓ પોતાને દેશ ગયા અને તે અગ્રાજ
 સરકારના તાનામાં આનું પછી અગ્રેજ મગકાર તરફથી ફક્ત
 રહેવા માટે ત ધર્મપાલને મળ્યું આ વખતે ત્યાં એક બિંદુ
 હતો તેને જોઈને આ જ ધર્મપાલ હશે એમ મને લાગ્યું
 મેં તેને હિન્દીમાં પૂછ્યું આપ ધર્મપાલ છો ?

તેણે કહ્યું ‘હું એક બિંદુ છું આ છમીમાં છે તે
 ધર્મપાલ હાલ તેઓ અહીં નથી, સિંદોન છે’

આ પ્રમાણે તેણે હિન્દીમાં જ જવાબ આપ્યો પછી
 તેણે મને ત્યાં જપાનથી આવેલી ભુદ્ધની મૂર્તિ અને બીજા
 ચિત્રો બતાવ્યા.

પાવિ ભાષા એ મૂળ સિયામની ભાષા હશે એમ હું માનતો, કારણ પાલિ ભાષાનો ત્રિપિટક નામનો ગ્રંથ સિયામના રાજ્યએ છપાવ્યો છે એમ મેં સાબળ્યું હતું. આ બિશુને તેની કંઈક ખબર હશે એમ માની મેં પૂછ્યું. ‘તમને પાલિ ભાષા આવડે છે?’

તેણે કહ્યું ‘અમાગ ધર્મગ્રંથો પાવિ ભાષામાં છે. અને તે વિહારમાં રહીને અમારે શીખવવા પડે છે.’

તેણે ઝિહલી વિપિમા લખાવેલા કેટલાક પાલિ ગ્રંથ મને બતાવ્યા. અને તેમાંથી કેટલાક વાંચ્યો વાંચી બતાવ્યા. તે સાબળીને હું અતિ આનંદથી બોલ્યો, ‘પાલિ ભાષા તો લગભગ સંસ્કૃત જ છે. તે સીખતા મને વાર નહિ લાગે.’

બિશુએ કહ્યું, ‘તમને સંસ્કૃત આવડે છે?’

‘કૌમુદી, તર્કસમૂહ વગેરે ગ્રંથ મેં વાંચ્યા છે કાવ્યોનો પણ અભ્યાસ થયો છે.’

‘એમ છે, ત્યારે તો તમને પાલિ ભાષા જલદી આવડશે.’

‘તમે મને શીખવશો?’

‘મને બરાબર શીખવતા નહિ આવડે. તમે સિસ્થોન જાઓ તો ત્યાં મોટામોટા પડિતો છે. તે તમારી બધી શકાઓનું અભ્યાસ કરી તમને ધર્મગ્રંથો શીખવશે.’

‘બહુ સારું, હું મિલ્લાન જવા તૈયાર છું. પણ મારી પાસે એક પૈસો પણ રહ્યો નથી તો મિલ્લાન કઈ રીતે પહોંચું?’

‘તમે કલકત્તે જાઓ તો ત્યાં ‘મદાબોધી સભા’ નામની સભા તરફથી તમને સિસ્થોન જવા મદદ મળી શકશે હમણા જ એક સિસ્થોનનો બિશુ આવી ગયો. તે બીજા બૌદ્ધ દેવોના દર્શન કરી માથાની દસમી તારીએ કલકત્તાથી સિસ્થોન જવા

હોત, પણ પ્રથમ એવો બાગીઃ છે કે અત્યારે હું કોઈ રીતે તેમ કરી શકું એમ નથી છતાં મને તમે ત્રણ રૂપિયા આ સામાનની કિંમત તરીકે નહિ પણ દાન ગણીને આપો' પણ એ ગૃહસ્થનેય ઈર્ષ્ય ભારી દયા આવી નહિ. મારો સામાન વેચવાની વાત મેં બીજા જાત્રાળુઓ પાસે કરી નહિ. કારણ અજાણ્યા પ્રદેશમાં જૂજ કિંમતમાં હું આટલો મામાન વેચુ છું એ જોઈને કદાચ પોનીસ મને પકડે કરે, તો વળી એ લશ્કરમાંથી છૂટતા દિવસો નીચી જાય ઉપરાંત નાહમનો ત્રામ વેકવો પડે તે જુદો.

તે રાત મેં મથાના નેશન ઉપર જ ગાળી બીજો દિવસે મવારે મેં વિચાર્યું કે ગેર લોકો અગર તેમના મબધા આવનારા જાત્રાળુઓની દયા માગવામાં કશું વળવાનું નથી પણ મુધરેલી ઢાંચે કેળવણી પામેલા લોકોમાં ફરવાથી કંઈ મદદ મળ્યા વગર નહિ રહે અને ઉજ્જનના પ્રેક્ષકોએ કરેલી મદદ થાક આવી પણ અહીં કોતેજ નહોતી તેથી મથા હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તરને મળી તેની મારફત કંઈ મદદ તરીકે જોવી એવો વિચાર મ્યો પૂછતા પૂછતા તેમના ઘરનો પત્તો લાગ્યો. ગાગુવી બાણુ (હેડમાસ્તર) ઘરમાં જ હતો મારી તમામ હકીકત સામળી લઈને તેમણે મને 'બીજા ન મામવી જોઈએ' એ વિચાર ઉપર એક લાણુ બાણુ આપ્યું. 'જગાળી લોક બહુઓલા હોય છે એમ મેં માનવ્યુ હતું તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ આજે પહોંચવડતો થયો. બાણુ પૂરું કર્યા પછી બાણુએ મને અદર લઈ જઈ એક હાથસાગ જતાવી અને કહ્યું કે 'આ સાળ ઘરની સ્ત્રીઓ માટે ખાસ લાગ્યો છું તેમણે પણ નવરા ન મહેવુ જોઈએ એમ હું માનું છું વળી ખાગી બાણુની

વાગ્ધારા ચાલી. મેં નમનતાઈથી કહ્યું, 'બાણુ સાહેબ, હું અંગ્રેજી નથી લખ્યો પણ તમે જે વિચારો દર્શાવો છો તે બધાથી હું વાકેફ છું. પણ મારા ઉપર અત્યારે પ્રસંગ એવો બારીક આવ્યો છે કે મારે કંઈ કામને માટે આ મહિનાની દસગી તારીખ પહેલાં કલકત્તે પહોંચવું જ જોઈએ. અને તેથી જ મારે આ યાચનાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. જો તમારાથી કશી મદદ બને એમ ન હોય તો તમારા વિદ્યાર્થીઓ અગર ખીન્ન મિત્રો પાસેથી થોડીઘણી મદદ અપાવશો તોયે હું તમારો સદાને માટે ઓર્થિંગલ્સ રહીશ.' હેડમાસ્ટર બોલ્યા, 'હું તમને ખીન્ન ભેટો મારફત કશી મદદ નહિ કરાવી શકું. કંઈ આપણું જ હોય તો હું જ મારી મેજે આપી છું. પણ મારી વૃદ્ધ મા હાલમાં જ ગુજરી ગયેલ હોવાથી હમણાં હું દાન કરી શકું એમ નથી હજી પાંચ છ દિવસ પછી સૂતક જિતયાં કેડે તમારે વિષે કશું કરવા જેવું હોય તો ચર્ચ શકે. પણ મારા તરફથી બે આનાથી વધુ નહિ મળી શકે એ બરોબર ધ્યાનમાં રાખજો. નહિ તો વળી મારે બરોસે રહી નકામા વાટ જોતા બેસશો!'

ગાંગુલી બાણુને ઘેરથી તેમનો આજાર માની હું ચાલતો થયો. ગયામાં એકલા ગોરો જ નહિ પણ ખીન્ન શ્રોકો પણ પૂરા રીઠા છે એવી મારી ખાતરી થઈ. હવે આ શહેરમાં એક ક્ષણ પણ જીબા રહેવામાં સાર નથી, એમ વિચારી મેં સ્ટેશનનો રસ્તો પકડ્યો. તે દિવસે કાન્યુકેરુ લઈ ખાવામાં ચાર આના ખરચ્યા. બાકી સવા રૂપિયો રહ્યો. સ્ટેશન ઉપર બાડના દર લખેલ પાટિયા ઉપરથી ગયાથી કલકત્તા તરફ કયા સ્ટેશન સુધી સવા રૂપિયામાં જઈ શકાય એમ છે એ

મેં ગોધી કાઢ્યું, અને એક રૂપિયો અને હિપ્પો થોડા પૈસા આપી લખીસગર્જની ટિકિટ લઈ તે જ ગત્રે લખીસગર્જ પહોંચ્યો. લખીસગર્જ એક નવું શહેર છે. આગગાડી યથા પહેલાં અહીં કશું નહોતું હું અહીં પહોંચ્યો તે વખતે ત્યાં થોડાં જૂં પડા યથા હતા, જેમાં દુકાનો હતી તે ગત મેં જોયને જ ઠાઠી બીજો દિવસે મારે અહીં ધર્મશાળા છે એમ ખબર પડી અને થોડી મહેનત લીધા પછી તે જડી આ ધર્મશાળા એટલે એ જ મતનું એકઠાણિયું જ હતું ત્યાં મારો સામાન મૂકી નિરાંત બેઠો. એટલામાં એક મારવાડી નોકર ત્યાં આવ્યો, તેણે મારી પૂછપરછ કરી હું એક વિદ્યાર્થી છું અને કલકત્તે જઈ છું એમ જણી થોડી વાર પછી કપાકપી એ મારે માટે મીઠું લઈ આવ્યો. પણ તે ગધું શેમા ? મારી પામે કશું વામણુ તો હતું નહિ. અતે તેણે એક માગીની દાલ્લી આપી આપી અને ખીચડી કેમ જનાવવી તે ગતાવ્યું તે મુજબ દાલનીમાં દાળ, ચોખા, મીઠું વગેરે વસ્તુઓ નાખી મેં ખીચડી જનાવી તે કેવીક સરન ચર્ચ હશે તેની કલ્પના વાચકે જ કરી લેવી. ગમે તેમ હો, પણ મમામાં એકલું કાચું કાટું ખાઈને જ મહેલો તેથી એ ખીચડી મને મીઠી જ લાગી નવ વાએ જમી કરી પગાથો, ને તે જ દિવસે મેં આગળ જવા વિચાર કર્યો.

પેલા મારવાડી નોકરના કહેવાથી ચાલ પાચ દુકાને જઈ મેં ચાચના કરી જોઈ પણ કશું મળ્યું નહિ એક મોગી કાદવાળા વેપારીએ તો દુકાનમાથી માગ દિલ પર એક પૈસો દેક્યો અને કહ્યું 'કલકત્તે જાઓ કે જોઈએ તો તથાથે આગળ જાઓ મારી પામે તમને આપવા આથી વિશેષ કંઈ

નથી.' આ ઉપરથી આખી બગર ફરતાં ચાર પૈસા મળવાની પણ આશા ન રહી. અતે પાસે જ જુવાખીલાલ કરીને કોઈ એક કાયસ્થ વકીલ રહેતા હતા તેમની પાસે ગયો. એ માણસ કંઈક દીક લાગ્યા. તેમણે પોતાની આયપત મુજબ ચાર આના કાઢીને આપ્યા અને કહ્યું : 'મારું આ વેપારીઓ આગળ કરું ચાહે એમ નથી. તેમને વિદ્યાની કંઈ જ કિંમત નથી. ખીજની મૂંઝવણુ તેઓ સમજી શકે એમ નથી.' તેમણે મને સલાહ આપી કે મારે અહીંથી નજીકમાં જ ગિધીર ગામે જઈ ત્યાંના જમીનદાર રાગ રાવજેશ્વરપ્રસાદને મળવું અને મારી મુશ્કેલી જણાવવી. રાવજેશ્વરપ્રસાદ મોટા હાતા છે. તેઓ મને જરૂર મદદ કરશે એમ તેમનું ધારવું હતું. તેથી વધુ વિચાર કરવાં ન બેસતાં ખીજે દિવસે સવારની ગાડીએ હું ગિધીર જવા નીકળ્યો.

વાટમાં ખેરા કરીને ખીજું એક નાનુંમરખું રજવાડું આવતું હતું. હું ઠેક ગિધીર ન જતાં જમુઈ સ્ટેશને ઊતરી પડ્યો અને ત્યાંથી લગભગ ૭ સાત માર્મિલ ચાલતો ત્યાંના મહારાજના મહેલ સુધી ગયો. પણ ત્યાં તો એવી ખગર પડી કે રાગસાહેબ માયકેને ગિમકુલ મળતા જ નથી. પરબાઈ જ પતવે છે. વળી એમ પણ વધુ ખગર મળી કે, આખો દિવસ તપશ્ચર્યા કર્યા પછી પણ એક આનાથી વધુ દક્ષિણની આશા ન રાખવી. આથી નિરાશ થઈ મહેલથી હું પાછો વળ્યો. અને ત્યાંની બગરમાં જઈ એક દુકાનેથી થોડા પૌંવા અને બે ત્રણ પૈસાના પેંડા લઈ ખાધા. પછી પગરસ્તે ગિધીર જવા ચાલી નીકળ્યો. અહીંથી ગિધીર પાંચ માર્મિલ ચલું હતું.

સાજે સાતને સુમારે ગિધ્યા પહોચ્યો મહારાજ રાવણેશ્વર
 પ્રસાદે શિવમંદિર આગળ એક નાની ધર્મશાળા બધારી વટે
 માગ્યો. માટે બિતરનાની મગવડ કરી છે ત્યાં બાવા, વૈગગી
 વગેરે તથા બીજા વટેમાગ્યોની સમગ્ર સાચવવા એક માણસ
 રાખ્યો છે. હું ત્યાં આવ્યો એટલે તેણે મારે રાતે જન્મલુ છે
 કે કેમ એમ પૂછ્યું. પણ હું એટલો યાદી ગયો હતો કે રસોઈ
 કરીને જન્મવા જેટલી મારામા સો રકી નહોતી. મેં પેલા
 'જમાદાર'ને કહ્યું, 'અત્યારે રસોઈ કરવાની મારામા તાકાત
 નથી પણ કંઈ કાચુકારું લાવી આપો તો મોટો ઉપકાર' તેણે
 તરત જ બજારમાંથી પેડા બરફી વગેરે મીઠાઈ આણી આપી
 આ મીઠાઈ શુદ્ધગયાના મહત્તે આપેલી મીઠાઈના જેટલી જ
 નિશ્વાદ હતી છતાં ખૂબ જ ખાગી હતી તેથી જેમ તેમ
 ખાઈ ઉપર પાણી પી સૂઈ રહ્યો.

બીજે દિવસે સવારે રાવણેશ્વરપ્રસાદ રાજના આશ્રિત
 એક પડિતને મળવા ગયો. પડિતજીનું મૂંઝડી જેટું ધર નેતા
 જ લાગ્યું કે રાજનો આશ્રય લીધા છતાંયે પડિતજી ઉપર
 લક્ષ્મીજી પ્રસન્ન જણાતા નથી. પડિતજી બોલવાચાલનામાં તો
 ઠીક જણાયા. તેમણે મારી બધી હકીકત ખૂબ માનપૂર્વક
 સાંભળી લીધી. પછી તેમણે કહ્યું 'તમે આ વિચિત્ર દેશમાં
 આવી ચડ્યા છો. અહીં તમને મદદ કરનાર કોઈ વિરતો જ
 નીકળશે.' છતાં અમારા રાજસાહેબ તમને કંઈક મદદ કરશે
 ખરા. બાકી તેમની પાસેથી પણ આઠ આના કરતા વધુ
 રકમની આશા તો રાખતા જ નહિ.' બે ત્રણ દિવસ જમાડી
 જતી વખતે બે ચાર આના વાટખરચી આપવા, એવો એમનો
 વિનાજ કે પણ તમે કાશીથી આટલે નીકળી આવ્યા છો તેથી

તમને કદાચ ગાર આના મળશે એમ ધારું છું. પણ હાલ તો રાજસાહેબને સૂતક છે તેથી હજુ ચાર દિવસ મુધી તેમની મુલાકાત નહિ થઈ શકે. ત્યાં મુધી તમારા જમવા કરવાના બંદોબસ્ત કરવા હું જમાદારને કહું છું.'

હવે આ રાજસાહેબ હિપર કલકત્તાની વાટખગમી સારુ આધાર રાખી બેસવું એ મને ચોખ્ખી બાધાઈ લાગી. મેં મારા મિત્ર નીલકંઠ બટલને કાશ્મી કાગળ લખ્યો. ને તેમાં મારી તમામ હકીકત સમજાવી અને લખ્યું કે, 'મારે તુરત કલકત્તા જવું છે તેટલા સારુ ત્રણ રૂપિયા ફર્ડ પાસેથી ઉઠીના લઈને પણ મોકલો.' તેમણે કાગળ પહોંચતાંવાર મનીઓર્ડરથી પૈસા મોકલ્યા. તેમણે મોકલેલ મનીઓર્ડર મારા ગિલ્ડીર આવ્યા પછી ત્રીજે કે ચોથે દિવસ મળ્યો. પૈસા મેં ત્યાંના દવાલમાત્રને જ સોંપ્યા. માસ્તર નાતે કાયસ્થ અને ધણે જ મળતાવડા વ્યભાવનો માણુમ હતો. આ બે ત્રણ દિવસમાં જ મારે એમની જોડે ખૂબ ઝોળખાણ થઈ ગઈ હતી.

હવે રાજસાહેબ હિપર આધાર રાખી બેસી રહેવાની મને જરૂર નહોતી. છતાં તેમને મળીને જવું મને યોગ્ય લાગ્યું. ખીજે દિવસે સૂતક ઉતાર્યા પછી પોતે મહાદેવના દર્શને આવ્યા. ત્યાં મારે તેમની મુલાકાત થઈ.

તેમને ઉદ્દેશીને એક કાગળ સંસ્કૃતમાં લખવા પડિતજીએ મને કહી રાખ્યું હતું. તે લખીને મેં તૈયાર રાખ્યો હતો અને રાજસાહેબની મુલાકાત વખતે તે મેં તેમના હાથમાં મૂક્યો. નાંજે રાજસાહેબ તરફથી જમાદાર મારફત એક રૂપિયો મને વિદાયગીરી દાખલ મળ્યો.

પછી રાતની ગાડીએ કલકતા જવાનો વિચાર કરી હું ટપાલમાસ્તરને મળવા ગયો. ટપાલઓફિસ સ્ટેશનને રસ્તે હતી ટપાલમાસ્તર સાથે ઇધરતિધ્વની વાતો કરના હું બેઠો તેમણે મને કહ્યું, 'હિતાવળ શું કામ કરો છો? રસ્તો તફન સીધો છે જરા બેગો તો ખરા, જવાય છે.' મેં જવાબ આપ્યો, 'રસ્તો સીધો છે પણ મારે માટે તો અઝાપ્યો છે એટલે અહીંથી દિવમ છતાં નીકળવું એ જ સારું' આમ છતાં ટપાલમાસ્તરની વાતમા ને વાતમા દિવમ આપ્યો. હવે મને હિતાવળ થવા લાગી માસ્તરે મને ખરા ત્રણ કપિયા આપ્યા મારે એક રૂપિયાનું પરચૂરણ એર્ડર હવું તે પણ તેમણે આપ્યું પણ મહામા મારી પામેથી એક રૂપિયો લેવો જૂની ગધા, અને હિતાવળમા હુએ તેમને તે આપવો ચૂકી ગયો.'

ટપાલમાસ્તરે મને વળોટાવવા આમતો હતો, પણ મેં તેમને ન આવવા દીધા પછી ઓફિસના પટાવાગાને મારી બેઠો મોકલના વિચાર કર્યો પણ તે કચાક ગયો હતો મને પણ ખીજા માણસની જરૂર ન લાગી રસ્તો મોટો હતો અને સ્ટેશનને જનાર કોઈ ને કોઈ રસ્તામા મળી રહેશે એમ હું માનતો હતો પોસ્ટ માસ્તરે કહ્યું 'સીધા ચાલ્યા જાઓ, ડાબા કે જમણા વળતા જ નહિ, એવે થયું' તેમના કહેવા પ્રમાણે ને સામે જ રસ્તો પકડ્યો પણ પદર વીસ મિનિટ ચાલ્યો હોઈશિ એટલામા મેં બે ફાગ પડતા જોયા. ટપાલ માસ્તરના કહેવાનો પૂરો અર્થ નહિ સમજવાથી, તેમ ત્યાં કેઈ માણસ પણ ન મળ્યાથી મેં ડાબો ફાગ ચૂકી જઈને લીધો પણ આઠ વાગ્યા, નવ વાગ્યા છતાં સ્ટેશન આવે નહિ બે ત્રણ માર્મલ પર

આવેલ સ્ટેશન બે ત્રણ કલાક ચાલવા છતાં ન આવ્યું એ જોઈ મને બહુ નવાઈ લાગી. રસ્તામાં જંને બાજુએ માથાપૂર ઘાસ ઊગ્યું હતું. તેમાંથી કયાંક વાઘ બાઘ નીકળી આવશે તો ? એમ પણ ધડી વાર લાગ્યું ! પણ તેથીયે વધુ ખીક તો મને આ જૂખડીખારશ દેશમાં કોઈ લૂંટારુ સામે મળી મારું બધું લૂંટી જવાની લાગી ! ધોર અંધારામાં હું ઝપાટાગંધ ચાલતો હતો, રસ્તો ઊંચોનીચો હોવાથી મને અનેક ટેશો વાગી, છતાં પાછું પગલું ન ભરતાં મેં આત્મ્યાં કીધું.

અંતે આથે આથે આગગાડીના સિગ્નલના દીવા જેવું કંઈક દેખાયું. સિગ્નલના દીવાની માફક તે ઊંચા થાંભલા પર હતો. પણ તે લીલો કે લાલ નહોતો, સફેદ હતો. જો સ્ટેશન નહિ હોય તોપણ આ દીવાની આસપાસ કંઈ ને કંઈ વસ્તી તો હશે જ એ વિચારે મને હિંમત આવી. પણ એટલામાં તો બાજુના આડખારમેથી એક માણસ મારી સામે આવી ઊભો. ધોર અંધારામાં તે છેક મારી લગભગ આવી ઊભો ત્યાં સુધી મને ખચર ન પડી. તેથી તેને જોતાં જ ચોરના હાથમાં હું સપડાયો એવી મને શંકા થઈ. તેણે કહ્યું, ‘મહારાજ, આટલી મોડી રાતે આ રસ્તે કયાં જાઓ છો ?’ મેં જવાબ આપ્યો, ‘તમારે તેનું શું કામ ?’ મારા બોલવાની દળ તે સમજી ગયો અને બોલ્યો, ‘મહારાજ, હું તો મરીજ માણસ છું. હું કોઈ ચોર નથી. આ તરફ આટલી મોડી રાતે માણસનો પગરવ મારો એટલે પૂછ્યું.’ મેં મારા જૂલા પડવાની વાત કહી સંભળાવી. વાતો કરતા કરતા અમે જન્ને પેલા દીવા આગળ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં પહોંચ્યા પછી પેલાએ મને કહ્યું કે, ‘જાગા અને ગિલ્લોર વચ્ચે આ એક નવું સ્ટેશન ઊભું થાય છે. પણ ને હજી

તૈયાર નથી થયું. આજે જ રોશનમાસ્તર અને એક બે સાંધા-વાળા આવ્યા છે. અહીં ગાડી ઊભી રહેવાને હજુ ચાર આઠ દિવસ લાગશે એમ કહે છે. તમને રાતનીરાત રહેવા નોટલી જવ્યા મળી રહેશે. હું તમને ગામમાં લઈ જાત પણ ગામ આધું છે. અને મારા જેવાની સાથે આવતાં કદાચ નમારા મનને શંકા ધાય.' રોશને પહોંચ્યા પછી મેં તે માણસને એક પૈસો આપના માંગ્યો. પણ તે ન લેતાં તેણે કહ્યું: 'મહારાજ, તમારો આગીવાંદ આપો તો જમ. હું ગરીબ છું પણ આપની પાસેથી કંઈ સેવાની મારી ઇચ્છા નથી.' આમ કહી બે હાથ જોડી તેણે મને નમ્રપણે નમસ્કાર કર્યા અને અંધારામાં રેલના પાટાની બાજુના તાર ઓળંગી એતખેતામાં તેની પેલી મેરના અંધારામાં અદક્ય થઈ ગયો.

રોશન પરના મિપાઈએ મને સૂવા માટે જવ્યા આવી. બીજો દિવસે પરોઢિયે ઊડીને મેં જાઝા રોશન તરફનો રસ્તો સીધો. રેલને પાટે પાટે જ હું જાઝા સુધી ગયો. મિલોરના ટપાલમાસ્તરનો એક રૂપિયો જૂલથી મારી પામે રહી ગયો હતો તેની મન ખાતરી થઈ. પણ ને વખતે કશું બની શકે એમ ન હતું. જાઝાથી કલકત્તા તરફ જનારી ગાડી મવારે આઠ નવ વાગ્યે જતી હતી. હું કલાક દોઢ કલાક વહેમો પહોંચ્યો હતો. હાથ 'મોહું' ધોઈ ચોડું ખાવાનું લઈ ખાધું એટલામાં ગાડી આવી તેમાં બેઠો તે આજે સાન કે આઠ વાગ્યે હાવડા રોશને લિનચૌ ને હમલી નદી ઉપરનો યુવ ઓળંગી કલકત્તા શહેરમાં પહોંચ્યો. પણ મલાઓખી મહાના દેશબુના પત્તા કેમે કયો ન લાગે એક જણે દ્રામમાં બેગી અમુક અમુક જગ્યાએ જવું એમ કહ્યું. પણ હું તો જુદે જ દેશબે

જઈ પહોંચ્યો અને ત્યાંથી પાછા દામમા મેસી ધરમતલના મટી
ઉપર આવ્યો. અતે ખૂમ તપામ પછી મહામોષિ મમાન
મકાન (કીક રો ન ૨) જડ્યુ

તે દિવસે મિસ આર્ગર્ન નામની એક અમેરિકન ગાર્ડને
મહામોષિ સભા તરફથી મિજગાની હતી. જાધા જમી જિલ્લા
ને મહામોષિ પહોંચ્યો. તે રખને મહામોષિ સભાના
મકાનમા અધોર્ગચદ્ર ચતરજી નામના એક ગદગ્ય રહેતા હતા.
તેઓ કલકત્તાની હાઈકોર્ટમા કનાક હતા. પણ ધર્મપાવની
માથે તેમને ઝોળખાણુ હોવાથી ધર્મપાથે તેમને મમાના મકાનમા
રહવાની પરવાનગી આપેલી. તેમણે મન આરો આરમ
આપ્યો. મારે માટે પોતાની માથુની એ. ઝોગડીમા જગના
કરી આપી. મિજગાનીમાથી વધી પડેલા રમગુના * અને
થોડી પૂરીઓ મને ખાવા આપી. રસગુલ્યાનો આકાર ઉડાના
જેવો અને ૩૫ પણ મફદ હોય કે, તેથી મને શકા થઈ
પણ અધોરીમાથુમે તે એકવા દૂધમાથી બને છે એવી ખાતરી
આપી. 'પેની અમેરિકન બાઈની પક્ષિમા બેમીને અમે
ખાધુ તેથી તમને કદાચ શકા થઈ હોય, તો ને બાઈ પોને
શાકાહારી છ અને આ મિજગાનીમા અમે ગધા હિન્દુ હમે
ફેળના પાન ઉપર પાટલે બેમીને જમ્યા હીએ, એ તો આ
પાનજો પડી કે તે ઉપરથી જ તમે જોઈ શકશો' આટલુ
થવા બાદ માથુના આગ્રહને વગ થઈ મે તમણે આરેવ
વગ્તુઓ ખાવી પછી તેમણે 'મન્ડિયન મિરર'ન માથ
મ પાક માથુ નરેન્દ્રનાથ મેનની જોડે મને ઝોળખાણુ કરાવી

* ગુલાબજીજીને ચળતી જ માળની એ સુપ્રસિદ્ધ મીઠાઈ

નરેન્દ્રબાણુએ મને કહ્યું: ‘તમારે સિયોન જવું હોય તો તે બાબતનું સર્ટિફિકેટ તમારે બતાવવું પડશે. એ સિવાય અમે તમને કંઈ મદદ નહિ કરીએ.’

બીજે દિવસ સા પહેલાં તો એક રૂપિયાની ટપાલની ટિકિટ લાવી તે સાદા કવરમાં બીડી મેં ગિલ્ડોરના ટપાલ મારતરને મોકલી અને પછી સિયોનની મુમાશરીના વિચારમાં પડ્યો. અધોરીબાણુના કહેવા પ્રમાણે તુતિઢોરીન મુધી રેલ-રસ્તે જઈ ત્યાંથી-આમબોટમાં સિયોન જવું એમ નક્કી થયું. પણ બાડાના પૈસાની જોગવાઈ શી કરવી? તે વખતે મહામોધિ સભાનો કારભાર શ્રી, ચારુચંદ્ર જસુ નામના બગાળી ગૃહસ્થના હાથમાં હતો. તેમના હાથ નીચે બીજા એક કિષ્ટોબાણુ (ગોવામાં જેમ કૃષ્ણનો અપભ્રંશ કુદ થયેલ છે તેમ બંગાળમાં કિષ્ટો થયે છે.) નામના ગૃહસ્થ હતા. ચારુબાણુએ મારા કહેવા પરથી ગયાવાળા બિશુને કાગળ લખ્યો કે, ‘તમે મોકલેલ માણસ અહીં આવી પહોંચ્યો છે, પણ તેને આગળ સિયોન મોકલવાની જોગવાઈ શી રીતે કરવી?’ બિશુનો જવાબ આવતાં મુધી ચારુબાણુએ મારા જમવાની સમવડ મદામોધિ મળા તરફથી કરી. મહાતા મકાનમાં પક્ષો (પક્ષનો અપભ્રંશ) નામે એક નોકર હતો, તે બ્યારે ધર્મપાલ કલકત્તામાં હોય ત્યારે તેમની રસોઈ અને એવું બીજું કામ કરતો, તે ધર્મપાલ ન હોય ત્યારે સભાનું મકાન વાળવા ઝાડવાનું, કાગળો ટપાલમાં નાંખવાનું અને એવું બીજું પરચૂરણ કામ કરતો. ચારુબાણુએ તેની જ મારફત મારા જમવાની સમવડ કરાવી. તે દિવસે અધોરીબાણુ આડ દિવસની રજા લઈ કાઈ કામસર પોતાને ગામ ગયા.

પાંચ છ દિવસે ગયાના બિશુનો જન્મજ આજ્યો. તેમાં તેણે ચારુણાશુ પર ખૂબ રોષ ઠલવ્યો હતો. તેણે લખ્યું હતું કે ધર્મપાલ તરફથી પોતાની જ ખરચી તેને વખતસર નથી મળતી ને જેતુ તેનું કરજ કાઢી ચલાવવું પડે છે. ત્યાં વળી આવા વિદ્યાર્થીને મિત્રોન મોકલવામાં પોતે શી મદદ કરી શકે? ચારુણાશુએ મને કહ્યું: ‘મયાવાળા બિશુ તમને મદદ કરવા માગતા નથી. અહીં અમારી પાસે પણ કંઈ જાણું ફંડ નથી. અમે તમને ત્રણ રૂપિયા આપીશું; એટલામાંથી જો કંઈ ખરીદી શકે તે કરો.’ ત્રણ રૂપિયામાં જગન્નાથપુરી સુધી જઈ શકાય એમ હતું. ત્યાંથી બિશુ માગતાં માગતાં મદ્રાસ સુધી જવું, અને ત્યાંની મહાબોધિ સભા મદદ કરે તો રેલમાં અને નહિ તો પગરસ્તે ટ્રનિકોરીન પહોંચવું, અને આમબોટના બાડા પૂરતા પૈસા કોઈ ને કોઈ રીતે મેળવી સિંચોન જવું એવા વિચાર કયો. ચારુણાશુને આ વાત ગમી અને તેમણે મદ્રાસની મહાબોધિ સભાના મંત્રી એમ. સિંગરવેલ્ ઉપર અને ધર્મપાલ ઉપર એમ બે કાગળ મને લખી આપ્યા. મારો કોટ વગેરે સામાન મેં પહેંને દઈ દીધો. ફક્ત એક લોટો, બે ધોતિયાં, બે બંડી, એક ધાળજો અને ફેટે એટલે સામાન માથે રાખ્યો. પુસ્તકો ચારુણાશુને મોંઘ્યાં અને કહ્યું કે, ‘હું બેમકુશળ સિંચોન પહોંચું’ તો પુસ્તકો ટપાલમાં મોકલી દેજો; નહિ તો પછી મહાબોધિ સભાના વાચનાલયમાં દાખલ કરી દેજો’ ચારુણાશુ સભાના મકાનમાં સાંજના છથી આઠ વાગ્યા સુધી રહેતા પછી પોતાને ઘેર જતા. જગન્નાથપુરીની ઝાડી સવારે સાત કે આઠ વાગ્યે ઊપડતી તેથી આગલી સાંજે જ મેં ચારુણાશુની વિદાય લીધી. તેમણે મને હાવડા સ્ટેશન સુધી પહોંચાડી આવવા પહેંને હુકમ કયો.

આ બધું નક્કી કરી ચારુબાણુ ઘેર ગયા પછી અધોરી બાણુ ગામથી પાઠા આ-ચા. મારુ સિલોન જવાનું શું થયું એમ પૂછતાં મેં તેમને અત્યાગ્ર સુધીની બધી હકીકત કહી સમજાવી એ મામળા પછી નેમણે કહ્યું, 'આવા હિનાબાના દિવસમાં મદ્રાસ સુધી પગરગતે જવા નીકળણુ એ નરી બાવાઈ છે ચારુબાણુ જેવાએ આવા વિચારમાં તમને કંઈ રીતે અનુભવિ આપી એ જ નવાઈની વાત છે કલકત્તા જેવા આનંદા ધનવાન શહેરમાં તમાગ જેવા વિદ્યાર્થીને મદ્રાસ પહોંચના જેવો પૈસા ન મળે એ તો ભારે શરમની વાત કહેવાય.' તે નખતે નરેન્દ્રનાથ એન અભાગૃહમાં મિમ અલ્મસ સાથે વાતો કરતા બેઠા હતા. અધોરીબાણુએ તેમને મારી બધી હકીકત સમજાવી કલકત્તાથી મદ્રાસ જવાના સગબત્ત દસ રૂપિયા થાય એમ અધોરીબાણુનું માનવું હતું નરેન્દ્રબાણુએ ત્યારે મદ્રાસ જનાનું કેટલું ખર્ચ થાય એમ તેમને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું, 'નગબગ દગે રૂપિયા થાય એમથી ત્રણ રૂપિયા તો મદાબોધિ સખા તરફથી તેને મળ્યા છ બાળી ફક્ત માત્ર રૂપિયા ખૂટે છે' નરેન્દ્રબાણુ કહ્યું 'એમ જ હોય તો સાત રૂપિયા હું આપુ છું માત્ર એટલું જ નહીં તમારે જાતે ટિકિટ કઢાવી તેને માઠીમાં મેસાડવાનું માથું લેવું જોઈએ' અધોરી બાણુએ જવા ન આપ્યો, 'કાલે નરેન્દ્રને જઈ મદ્રાસનું કેટલું બાકું પડે છે તેની ચોક્કસ તપાસ કરી આવીશ ન પછી નખી રકમ હું તમને જણાવીશ'

બીજો દિવસે ઓફિસથી વળતા અધોરીબાણુ બધી ખબર કાઢી આ વા મદ્રાસનું બાકું તરૂં રૂપિયા અને અમુક આના હતું અને ઠેક કોલબો સુધીનું જાતીમ રૂપિયામાં અમુક

આના ઓછુ થતુ હતુ આથી અધેરીયાણુએ ગને કહ્યું,
 'નરેન્દ્રનાથ સાત રૂપિયા આપે તોપણ મદ્રાસ જવા માટે
 બીજા ત્રણ ચાર રૂપિયા તો જોઈએ જ તે કરતા અહીં જ
 પચીસ રૂપિયા બેગા પાંચ હાથ તો તમે સીધા કાલબો જઈ
 શકા અહીંના બીજા ડેટલાક પેમાદાર ગૃહસ્થો મહાબોધિ
 સભાના સભામંદ્ર છે તેમને મળી જોઈએ તેમના તરફથી જો
 મદ્રાસ ન મળી તો છેવટ ૫ તમને માગ જોળખીતા ડેટલાક
 ગૃહસ્થો પાસે લઈ જઈશ તેઓ તમને જરૂર મદદ કરશે પણ
 ફરી પાછો મદ્રાસમા યાચના કરવાનો નખત ન આવે અને તમે
 કાલબો પહાંચો એ જ હિતમ રહેતા છે' આ પછી અધેરી
 યાણુએ પોતાની સહીથી અગ્રેજીમા એક વિનતીપત્ર ધડી કાઢ્યુ
 તેમા તેમણે મારે કાલબો જવા સારુ કુલ ૨૫ રૂપિયાની
 જરૂર છે એવી મતલબનું લખ્યુ હતુ નીચે મહાબોધિ મહા
 તરફથી ત્રણ રૂપિયા મળ્યા છે એમ જણાવ્યુ હતુ, અને
 નરેન્દ્રનાથ સેનના નામ આગળ સાત રૂપિયાનો આકડો ભર્યો
 હતો આ વિનતિપત્ર લઈ ૬ દા અમૃતવાય સરકાર પાસે
 ગયો તેમણે જો રૂપિયા બરી તે જ વખતે તે રોકડા આપ્યા
 બીજા બે સિલોનના વેપારી જે મહાબોધિ સભાના મકાનમા
 રહેતા હતા તેમણે એક રૂપિયો આપ્યો નીલકમલ મુકરજી
 કરીને એક ગૃહસ્થ મહાબોધિ સભાના ખજાનચી હતા,
 તેમને ઘેર પહોંની સાથે ગયો તેમણે તરત જ આ
 રૂપિયાનો આકડો ભર્યો, પણ રૂપિયા મન ન આપતા બીજો
 દિવસે સાંજે પોતાના કારકુનની માથે મહાબોધિ મહામા
 મોકલ્યા. આથી કવચતા છાંડનામા મને એક દિવસ મોડુ
 થયુ

પચીસ રૂપિયા એકઠા થયા પછી અધોરીખાણુએ મારે મારુ રસ્તામાં બાત્તા માટે એક મિગિકટનો ડબો આપ્યો. મહામેાધિ મબાના પુસ્તકાલયમાં ગએલ મારા પુત્રો તથા આ ડબો સાથે બાધી એક પોટકુ તૈયાર થયું ઉપરાત, ચારુબાણુ પાસેથી એક ધર્મપાલ ઉપર અને બીજો મદ્રાસના એમ સિંગારવેલુ ઉપર એમ બે કાગળો લખાવી લીધા. મદ્રામ જીતરનાનું કંઈ નહીં નડાતુ, છતાં કાગળ સાથે દોપ તો સાદું એટલા ખાતર ચારુબાણુએ અગાઉ લખી આપેલ કાગળ તેમને પાછો આપી નવો કાગળ લખાવી લીધો. આ કાગળમાં પૈમાની વાત ન લખી. ૧૮૩૨ ૪૩ે તો રસ્તાની અડચણો વગેરેની માહિતી આપીને મદ્રાસ કરવી એમ લખ્યું હતું. આ ઉપરાત અધોરીખાણુએ પણ ધર્મપાલ ઉપર એક જુદો કાગળ આપ્યો. બીજો દિવસે એટલે તારીખ ૧૫મી માર્ચ ૧૮૦૦ને રોજ અધોરીખાણુની સાથે હું દારડા સ્ટેશને આવ્યો. અધોરીખાણુએ ઠેક કોચબોની ટિકિટ કઢાવી આપી અને મને માડીમાં બેસાડી પોતે પાછા ગયા.

રવિવાર તા ૧૬મી માર્ચ ૧૮૦૨ન રોજ અગિયાર બારન સુમારે હું મદ્રાસ પહોંચ્યો. અહીં પહોંચ્યા પહેલાં જ, તુનિકોરીનમાં કસકતેથી આવનાર ઉતારુઓને ક્યોરેન્ડીનમાં ગમે છે, એવી ખજા માડીમાના એક ઉતારુએ અને કહી હતી મારી પામે હમ દોડ રૂપિયો જ જાણી હતો નેમા જો દમ દિવમ ક્યોરેન્ડીનમાં રહેવું ૫૩૫ તોજીએ મરવા વખત આવવાનો એમ મને સાગ્યું. આથી મેં એવો વિચાર કયો કે, સીધા મદ્રામ વટાવી જવાને બદલે મદ્રામમાં એક દિવસ જીતરી ૫૩૫ અને એમ મિંગારવેલુને મળી ક્યોરેન્ડીનમાંથી બચવાનો કંઈ રસ્તો

ચાય તો જોવું. આ કારણથી હું મદ્રાસ ગિતરો, અને મહામહેનને સિંગારવેલું ધર ગોધી કાઢ્યું. તેમણે મારી જોડેનો કાગળ વાંચી મારો કીક સત્કાર કર્યો. સ્નાન વગેરે આટોપી તેમને ઘેર જાઓ; પણ અમારું બધું કામ હાથના ઇશારાઓથી ચાલતું હતું. કારણ મને અંગ્રેજી ન આવડે અને સિંગારવેલને હિન્દી નહોતું આવડતું. મારા જમી લીધા પછી થોડી વારે તેમનો બાર્થ કંઈ કામે ગયો હતા તે ઘેર આવ્યો. તેને હિંદી બોલતા આવડતું હતું. તેણે સિંગારવેલને મારું કહેલું સમજાવ્યું. એક તો મારે ક્વોરેન્ડીનમાં પડ્યા સિવાય સિલ્લેન પહોંચતું હતું. અને જો ક્વોરેન્ડીનમાં રોકાણ થવા વખત આવે જ તો મારે તેટલા દિવસની ખરખીની જોગવાઈ કરવી જોઈએ. તુતિકોરીનમાં મુશ્કિયાર કરીને સિંગારવેલના એક મિત્ર તે વખતે હેલ્થઓફિસર હતા. તેમની ઉપર ક્વોરેન્ડીનમાંથી મને જલદી છૂટો કરવા બાબત તેમણે કાગળ લખી આપ્યો. અને પોતાના બાર્થ દ્વારા મને સમજાવ્યું કે, તેમ છતાં જો કદાચ ક્વોરેન્ડીનમાં રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો જ તો તુતિકોરીનથી મારે તાર કરવો, એટલે મારા ખાધાખરચ જોટલા પૈસા પોને મોકલી આપશે.

સાંજે પાંચ છ વાગ્યે તુતિકોરીન મેલ ગિપડતી. પણ મારી ટિકિટ તો ઉતારુ-ગાડીની હતી. છતાં સાંજી મુસાફરીવાળા મેલમાં મુસાફરી કરી શકે એવો એક કામદો હોય છે, એમ સિંગારવેલના બાર્થને ખબર હતી. તેથી તેણે મને કહ્યું : 'તમને મેલમાં જવું વધુ અનુકૂળ થશે. હું હાલને હાલ સ્ટેશને જઈ તપાસ કરું છું અને તમારાથી મેલમાં જઈ શકાય તો આજની જ ગાડીમાં જાઓ.' અમે બંને એક ટાગો બાડે કરી ચાર વાગ્યાને સમારે સ્ટેશને ગયા. મેલને ઘણી વાર હતી. સિંગારવેલના

પચીમ રૂપિયા એકદા થયા પછી અધોરીબાણુએ મારે મારુ રસ્તામા બાતા માટે એક જિમ્કિટનો ડબો આપ્યો. મહામેાધિ મબાના પુન્તપાલકમા ગએલ મારા પુત્રે તથા આ ડબો સાથે માધી એક પોટકુ તૈયાર કર્યું ઉપરાત, ચારુબાણુ પાસેથી એક ધર્મપાલ ઉપર અને મીત્રે મદ્રાસના એમ સિમારવેનુ ઉપર એમ બે કાગળો લખાવી લીધા મદ્રામ જિતરનાનુ કર્મ નક્કી નહોતુ, છતા કાગળ સાથે લેખ તેા સારું એવલા ખાતર ચારુબાણુએ અગાઉ લખી આપેલ કાગળ તેમને પાછા આપી નવો નાગળ લખાવી લીધો આ કાગળમા પેમાની વાત ન લખી જરૂર પડે તા રસ્તાની અડચણો વગેરેની માહિતી આપીને મદ્ર કરવી એમ લખ્યુ હતુ આ ઉપરાત અધોરીબાણુએ પણ ધર્મપાલ ઉપર એક જુદો કાગળ આપ્યો બીજે દિવસે એટલે તારીખ ૧૫મી માર્ચ ૧૯૦૨ને રોજ અધોરીબાણુની સાથે હું હાવડા ગેશને આવ્યો. અધોરીબાણુએ ઠેક ઠાલબોની ટિમ્કિટ કઢાવી આપી અને મને માડીમા બેસાડી પોતે પાછા ગયા.

રવિનાર તા ૧૬મી માર્ચ ૧૯૦૨ના રોજ અગિયાર બારન મુમારે હું મદ્રાસ પહોચ્યો. અહીં પહોચ્યા પહેલા જ, તુલિકોરીનમા કલપ્તેથી આવનાર ઉનારુએને ક્યોરેન્ડીનમા રાખે છે, એવી ખબર માડીમાના એક ઉનારુએ અને કહી હતી મારી પામે હક્ત દોઢ રૂપિયા જ નાખી હતો નેમા બે દમ દિવસ ક્યોરેન્ડીનમા ગ્લેવુ પડ્યુ તાન્જૂએ મરવા વખત આવવાનો એમ મને લાગ્યુ આથી મે એવો વિચાર કર્યો કે, સીધા મદ્રામ વટારી જવાને બદલે મદ્રામમા એક દિવસ જિતરી પડ્યુ અને એમ સિમારવેલૂને મળા ક્યોરેન્ડીનમાથી બચવાનો કર્મ કરે.

ચાલ તો જોવું. આ કારણથી હું મદ્રાસ જિત્યો, અને મહામહેનતે સિંગારવેલૂનું ઘર શોધી કાઢ્યું. તેમણે મારી જોડેના કાગળ વાંચી મારો ટીક સત્કાર કર્યો. સ્નાન વગેરે આટોપી તેમને ઘેર જમ્યો; પણ અમારું બધું કામ હાથના ઇશારાઓથી ચાલતું હતું. કારણ મને અંગ્રેજી ન આવડે અને સિંગારવેલૂને હિન્દી નહોતું આવડતું. મારા જમી લીધા પછી થોડી વારે તેમનો બાર્થ કંઈ કામે ગયો હતો તે ઘેર આવ્યો. તેને હિન્દી બોલતાં આવડતું હતું. તેણે સિંગારવેલૂને મારું કહેવું મમળવ્યું. એક તો મારે ક્વોરેન્ટીનમાં પડ્યા સિવાય ગિસોન પહોંચવું હતું. અને જો ક્વોરેન્ટીનમાં રોકાણ થવા વખત આવે જ તો મારે તેટલા દિવસની ખરચીની જોગવાઈ કરવી જોઈએ. તુતિકોરીનમાં મુદસિયાર કરીને સિંગારવેલૂના એક મિત્ર તે વખતે હેલ્થઓફિસર હતા. તેમની ઉપર ક્વોરેન્ટીનમાંથી મને જલદી છૂટો કરવા બાબત તેમણે કાગળ લખી આપ્યો. અને પોતાના બાર્થ દ્વારા મને સમજાવ્યું કે, તેમ છતાં જો કદાચ ક્વોરેન્ટીનમાં રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો જ તો તુતિકોરીનથી મારે તાર કરવો, એટલે મારા ખાધાખરચ જેટલા પૈસા પોને મોકલી આપશે.

સાંજે પાંચ ■ વાગ્યે તુતિકોરીન મેલ ગિપડતી. પણ મારી ટિકિટ તો હિતારુ-ગાડીની હતી. છતાં હાંચી મુસાફરીવાળા મેલમાં મુસાફરી કરી શકે એવો એક કાયદો હોય છે, એમ સિંગારવેલૂના બાર્થને ખબર હતી. તેથી તેણે મને કહ્યું: ‘તમને મેલમાં જવું વધુ અનુકૂળ થશે. હું હાલને હાલ રોશને જઈ તપાસ કરું છું અને તમારાથી મેલમાં જઈ શકાય તો આજની જ ગાડીમાં જાઓ.’ અમે જાને એક ટાગો ભાડે કરી ચાર વાગ્યાને સુમારે ગેરોને ગયા. મેલને ધણી વાર હતી. સિંગારવેલૂના

બાઈએ ખૂબ મહેનત કરી શોધી કાઢ્યું કે, કલકત્તાથી સીધી કોલમોતી ટિકિટ કઢાવી હોય તો ગમે તે ટ્રેનમાં મુમાશરી કરી ચકાવ છે. એ પ્રમાણે અને મેલમાં બેમાઠી પોતાના એક ઓળખીતા ગૃહસ્થને મારી સંભાળ લેવાનું કહી મારી રંગ લીધી, અને મેં તેમનો ખૂબ હિંકાર માન્યો.

ગાડી સો સવામો માર્કસ નહિ ગઈ હોય એટલામાં મારી પાછળ ટિકિટકલેક્ટરનો તગાદો ચલા સામ્યો. એકાદો ટિકિટકલેક્ટર આવે, મારી ટિકિટ જુએ, અને મને નીચે ઝીનરવા કહે. પછી મને તામિલ કે અંગ્રેજીમાં થોડા મત્રાઓ પૂછે, અને મને આ બેઉ બાપાનો એક શબ્દ પણ નમજતો નથી એમ જુએ એટલે ગાડી ઊપડવા વખતે ‘પો, પો, પો,’ (‘પો’નો અર્થ તામિલ ભાષામાં ‘મ.’ પણ આ અર્થ મને તે વખતે નહોતો આવડતો.) એમ કહે ને છોડી દે પરંતુ આ ‘પો’ ‘પો’નો અર્થ શો હશે તે ન સમજવાથી પહેલાં પહેલાં તો હું આશ્ચર્યચકિત ચહેરે ઝીમો ધર્મ રહેતો! એક જગ્યાએ તો રોશનમાસ્તરે કે એવા કોઈ અમલદારે મને ‘પો’ ‘પો’ કહતાં ગાડીના ડગા સુધી ખેંચી આણી ડબાનું બારણું ઉઘાડી અંદર પણ ધકેલ્યો અને બારણું બંધ કર્યું; એટલામાં ગાડી ઊપડી બીજે દવસે મારે માગ દાયમાંથી ટિકિટ મઈ લેવામાં આવી તે કેહ તુતિફાગીન જીત્યો ત્યારે મળી. ત્યાંના ટિકિટકલેક્ટરે મારી પામે એ અઢી રૂપિયા વધારે માગવા માંડ્યા પણ મને તેની બાપા ન મમજાય અને તેને મારી બાપા ન મમજાય. છેવટે ત્યાં એક વાંજો તરફનો કોઈ દેશસ્થ બ્રાહ્મણ મળ્યો. તેને બાગ્યુટરું મરાઈ બોવતાં આવડતું હતું મે તેને જનેલી દર્શાવત કહી. મદ્રાસમાં ખુદ રોશનમાસ્તરે આ

ગાડીમાં બેસવા રજા આપેલી હતી આ માણસ ખારી પારોથી
ગેના ૧૫૫ પૈસા માગે છે, એમ મેં તેને પૂછ્યું તેણે રેલવેના
નિયમ ગતાવી ટિકિટકલેક્ટરને મળજાઓ અને મને કહ્યું કે,
'આ ટિકિટને રેલવેના નિયમોની પણ પૂરી ખબર નથી હોતી
મારું થયું કે આવી ચડ્યો, નહિ તો તમને નાહક નામ
થાત.' આમ અતે ઝગનનાળાઓના હાથથી તો છૂટ્યો પણ
હજી બહાર નીકળ્યો છું ત્યાં જ હે'યઆફિમર દા મુદલિયાર
મને રોક્યો તુલિકેરીનમાં ૫૦ પા રહેવાનો છું નગેરે પૂછ
તપાસ તેમણે કરી પણ ૫૦ કપા રહીશ એની મને પોતાને
જ ખબર નહોતી ત્યાં એને હું શો જવામ હઉં ? મેં તો તેમને
સિગારવેનું કાગળ આપ્યો તે ઉપરથી તેમને માગી બધી
હમીકત મમજાઈ હોય એમ લાગ્યું તમણે પોતાના કારકુન
માથે મને એક વીલીમાં મોકલ્યો, અને 'બનતા લગી કાતે જ
તમને અહીંથી છૂટા કરીશ,' એમ પોતાના કારકુન (એને હિન્દી
આવડતું હતું) માગ્યું હતું

દા મુદલિયારની નિમણૂક મદ્રાસ નરકાગ તરફથી થઈ હતી
પણ સિતાન જવા સારું પરવાના આપવાનું તેમના હાથમાં
નહોતું મિત્રોના સરકાર તરફથી એક સુરેજિયન હાકનર
તુલિકેરીનમાં મુલાકાત આપ્યો હતો અને તે દા મુદલિયાર
જેમને રજા આપે તેમને તપાસીને પરવાના આપતો બીજો
દિવસે ૫૦ દા મુદલિયારના કારકુનને મળ્યો અને પરવાનાની
રાત પૂરી પણ ત ખારી પાસે આઈ આના 'મલ્લિસ' માગવા
લાગ્યો હું તો એક આનો પણ આવી લાગ્યો આપના રાત
નહોતો તેથી તે દિવસ ખારે તુલિકેરીનમાં જ કાઢવો પડ્યો
બીજો દિવસે ૫૦ કરીથી દા મુદલિયારને મળ્યો મને જોઈ

તેમને બહુ નસાઈ લાગી અમેજીમા તેઓ યુ બોલ્યા ત મન મમળયુ નહિ તેમનો કારકુન મારી પાસે આડ આના મગે છે અને તે લીધા સિવાય મને જવા દેતો નથી એમ મે તેમને હિન્દીમા મ્હુ જેમ તેમ કરીને 'એટ આનામ' એટલા અમેજી શબ્દો પણ મે ઉચ્ચાર્યા તેમને મારા મ્હોવાની મતલબ મમળર્થ અને બીજા એક ઠાગડુ ને મારે જદો મસ્ત કરાડ હતું પણ તે દિવસ પગવાનો મગવો અશક્ય હતો હવટે તારીખ રંગી માર્ય ૧૯૦૦ને રોજ મન પરસાનો મળ્યો અને તે જ દિવસે સાંજે હું કોલમો જરા નીમ્બ્યો આગમોટમા તામિન મગૂરોની બારે બીડ હતી પણ દર્શિયો શાત હોવાથી અને હુ રાતનો જૂખ્યો હોવાથી મો જાગે નાસ થયો નહિ બીજો દિવસે મવારે દસ વાગ્યાને સુમારે મહવામા થઈને અમને ઉનારુઓને કોલમો જદરે ઉતારવામા આન્યા

કોન મોમા બિતરી ધર્મપાનના કામળ ઉપર મરનામું મતાનનો બતાનનો ખૂન મળીઓ હયો એક બે વખત દામમા બેરો અ તે ધર્મપાનના ધરો પત્તો લાગ્યો તે વખતે ધર્મ સાપ પોત ના પિતાન ધેર રહેતા નહોતા પિતા ની કુકાન નજીક એક ઓગડીમા રહેતા હતા શિરોવેલ્નાથી તે બેભર હતા તેમન મગી મે ચારુઆણુ તેમ જ અપોરી નાણુના બને કામનો આપ્યા અંદે હિન્દીમા મારું સિમેલ આવવાનું પ્રયોજન દુકમા જાણાનુ પણ મોટો કંદેસ કરના કામળના લખાણ ઉપરથી જ મારા આવવાના પ્રયોજન ની તેમને વધુ ખજર પડી હતી તેમજે ઇશારાથી મને સ્નાન વમેરે આરોપવા હતું તમના નોકરની માથે પણ મારે જુધુ ઇશારેથી જ કામ ચાલતું

ધર્મપાલના નોકરે મારે સારુ પાંઉરોટી અને એક તાંબે
જ ઉપાડેલ વિલાયતી માખણનો ડબ્બો ટેબલ ઉપર મૂક્યો.
બપોરના બે વાગી ગયા હોવાથી તે વખતે બીજું કશું મળી
શકે એમ નહોતું. પાઉ તો હું બાથનો હનો પણ માખણનો
ડબ્બો અને અંદરનું પીજા રગનું માખણ મેં અગાઉ કદી
જોયું નહોતું અને લાગ્યું કે આ કેઈ જાતની વિલાયતી
મીઠાઈ હશે. મેં સગમગ અર્ધો ડબ્બો ખલાસ કર્યો. ધર્મપાલ-
ના નોકરને મારા અનાડીપણાનું ખારે આશ્ચર્ય લાગ્યું હોતું
જોઈએ. પણ તેણે કેઈ રીતે મારું અપમાન ન કર્યું. માત્ર
સાંજે ફરી પાંઉ મૂકતી વેળાએ તેણે એક કાચના સુંદર
વાસણમાં થોડું માખણ જુકું મૂકી મને પીરસ્યું. ત્યારે મને
મારા અજ્ઞાનની ખબર પડી. આ કેઈ મીઠાઈ જેવી ખાવાની
ચીજ નથી પણ તેનો ઉપયોગ ધીની જમાએ થતો હશે એમ
મેં અનુમાન કર્યું. અને પેલા નોકરને આ પદાર્થનો પાઉ
ઉપર કઈ રીતે ઉપયોગ કરવો એ ઇશારે પૂછ્યું તેણે બે
અમચા માખણ લઈ છરીથી પાંઉના બધા કકડાઓ ઉપર ચોપડી
અતાવ્યું. તે દિવસથી પાઉ અને માખણ એ બેનું પ્રમાણ
કેટલું જોઈએ તેની મને ખબર પડી

નિધોદય વિદ્યાલય

ઈ. સ. ૧૫૦૫માં જ્યારે પોર્ટુગીઝ મરદાંગ ક્રામિક ધી આશ્મે નિસોનને મિનારે ઝીતયો ત્યારે ત મેદની રાજ્યસત્તા નાત જુદા જુદા રાજ્યોમાં રહેવાયેલી હતી અને ૧૫૨૭માં ગોવાના મુલુક રાજ્યને કોનાના મુલુકની પરવાનગીથી કાય મોખા એક મિલેતો માધ્યે તાગથી પોર્ટુગીઝ સોફોએ ધીરે ધીરે પગપેમારો કરી રમીસ તીસ વડમાં સમુદ્દિનારાનો પ્રદેશ પોતાના તાલમાં ખરી લીધો. પોર્ટુગીઝો મુસલમાનાની પેઢે ધનધેના હતા એ નો મ કોઈ જાણે છે તેમણે પોતાની રાજ્યસત્તા કાયમ કરવાની પેરતીમાં ન પડતા નરમાયથી તેમ જ નેરજીતમથી બન્ને માર્ગે પોતાના તાલના મુલકમાં રોમન કેથલિક ધર્મનો પ્રચાર કરવાના માર્ગે ચલાયો. સિસોનમાં નમની હુમન નીચેના પ્રદેશમાં તેમણે એવો કાયદો કર્યો હતો કે જેના નમ્ર કેથલિક ધર્મસિંધ પ્રમાણે ન ચલાયો તેની મતલિને કાયદેનું સાગમ તરીકે લીકારવામાં નહિ આવે. સિસોનના બોર્ડ સોફોમાં જાતિભેદની માન્યતા હિન્દુઓના જોડણી દ્વં ન હોનાથી આ કાયદાનું પરિણામ એવું આવ્યું કે, પોતાનાં હોકરા વારમાંના હકમાંથી જાતન ન ચાય એવા મારુ સોફો રોમન કેથલિક પાદરી મારફત પોતાની લક્ષ્મિનિધિ ખરાવતા અને પોતાના લક્ષ્મિ ખ્રિસ્તી દેવળના રમિન્ટરમાં નોધાવતા આમ

આસપાસના મુલકમાં રોમન કેથલિક પંથનાં મૂળ ને કે છોડાં
તો ન ગયાં, છતાં કેલેબ્રે નેવા પોર્ટુગીઝ વસ્તીના સંદેશમાં
ઓદ્ધ બિશ્પનાં દર્શન પણ યથા દુર્લભ થઈ પડ્યાં.

પોર્ટુગીઝ કારકિર્દી દરમ્યાન સિલોનમાં રોમન કેથલિક
ધર્મના પ્રચાર કરવાની સેંટ ક્રાન્સિસક ઝેવિયરની પછી નેથે-
તનતોડ મહેનત કરી હતી તે કાપર જુને વાઝ, ને ગામમાં
જન્મ્યો હતો, તે જ ગામમાં જન્મ્યા હતા. ગોવામાં રોમન
કેથલિક ધર્મનો સરસ અભ્યાસ કરી ધર્મપ્રચાર માટે તે સિલોન
ગયા. પણ ને ધર્મનો નાશ કરવા તેમણે આટલી મહેનત કરી
મહાન સંકટો વેઠ્યાં, તે જ ધર્મનો અભ્યાસ કરવા માટે
વીસમી સદીના આરંભમાં તેના જ ગામનો એક તરુણ યુવક
આત્યંત દુઃખ સહન કરી સિલોન આવશે, એવો તે વખતે
તેમને સ્વપ્નેય અભાસ હશે ખરો? પણ કાળચક્રની ગતિ બદ-
લે ગહન છે. સેંટ ઝેવિયર અને કાપર જુને વાઝ નેવા મહાન
પુરુષોએ ને ધર્મનો ઉચ્છેદ કરવા આગા પ્રયાસ કર્યો ને જ
ધર્મને અનુસરનારા અઢાણુ લોકો ખુદ યુરોપમાં પાકવા લાગ્યા
છે; અને ને ધર્મના પ્રચાર માટે ઉપર જણાવેલા સાધુપુરુષોએ
છવતર સોંધ્યાં કર્યાં તે ધર્મ છટાલી નેવા તેના આવતરમાં પણ
આને લોપ પામતો જાય છે. આજે ક્રાન્સ અને પોર્ટુગીઝમાં
રોમન કેથલિક પંથનો કેટલો ભાવ પુઝાય છે, એ કહેવાની
પણ અહીં જરૂર છે શું ?

૧

ઈ. સ. ૧૬૫૮માં સિલોનમાં પોર્ટુગીઝ લોકોના તાબાનો
તમામ દેશ વલંદા લોકોના હાથમાં આવ્યો. વલંદાએ
પોર્ટુગીઝો નેવા ધર્મધિક્ષા નહોતા. તેઓ તો કાંડીના સિંહલ
રાજા સાથે તેમ જ બીજા સરદારો સાથે સુલેહ કરી વેપાર

વધારવાની પેરવીમા જ મૂચાયા તેમના તરફથી કોઈ પણ ખિસ્તી પથને ઉત્તેજન ન મળ્યું, તથાપિ કોલબો જેવા રથજમા રોમન કંથલિકોનું ચાલુ કાવમ રહ્યું. ઈ સ ૧૭૮૫ના વર્ષમા વલદા અને અંગ્રેજો વચ્ચે યુરોપમા અલ્પમનાર થયો. એને પરિણામે અંગ્રેજોએ મિલોનમાના વલદાઓના મુલક ઉપર ચડાઈ કરી તે બધો મુલક ઈ સ ૧૭૯૬મા કમળે કયો પાછળથી કાઢીના શ્રીવિક્રમરાજસિંહ અને અંગ્રેજો વચ્ચે કડાસ થઈ ૧૮૦૩ની સાલમા અંગ્રેજોએ કાઢી ઉપર ચડાઈ કરી પણ કુમરાળ મુલકમાથી પસાગ થવું પડ્યાથી તેમના લશ્કરની ભારે ખુવાગી થઈ અને ચડાઈમા જીત ન થઈ અને ૧૮૧૫મા વિક્રમરાજસિંહને તેના એક પ્રધાન જોડે ફજિયો થયો. વિક્રમરાજે તેને કાઈ કામમર જીજો મોકલી તેના બાપડીઠોકરને મારી નાખ્યા. વિક્રમરાજસિંહ ઠેત્તો બાજીરાવ જેવો જ મૂખ અને નિર્દય હતો. તેપણ માઠી ઉપર બેમાડેલો તેથી પ્રજાએ તેના અનેક કુબીરો મદન કયાં પણ તેના આ હે ના ફેલ્યાથી તેના બધા સામતો ખૂમ ધુરમે થયા. તેમણે એકત્ર થઈને પેના પ્રધાન મારફત અંગ્રેજોની જોડે છૂપી મધિ કરી અને ૧૮૧૫ની માલમા અંગ્રેજોને કાઢીમા નોતરી પોતાના નિર્દય રાગને પકડીને તેમને હવામે કયો. અંગ્રેજોએ વિક્રમરાજસિંહને મદાસ છલાકામા કંચાક મોકલી દીધો અને તેનો તમામ મુલક ખાનસા કયો.

આમ વગર મહેનતે આખા સિલોન બેટની રાજ્યસત્તા અંગ્રેજોને મળી ગઈ અને બે હજાર વર્ષથી ચાલી આવતી સિલોનની સિંહલ રાજ્યપરપરા નાસ પામી કુખમા સુખ એટલું જ કે, ઈ સ. ૧૮૧૫ની માલમા માર્ચ મહિનાની

બીજી તારીખે વિક્રમરાજમિંદના મરદારો સાથે અંગ્રેજ મરકારે જે સંધિ કરી તેમાં એક કલમ એવી હતી કે, જોદ્ધધર્મને અંગ્રેજો તરફથી કરી શકે તેમ ન પહોંચે તેમ જોઈએ. આ કલમ વેપારી સ્વભાવના અંગ્રેજોને નહીં નહિ. તેમણે જોદ્ધ વિદ્યારોને અગાઉના રાજાએ આપેલાં ધનામે કાયમ કર્યાં અને તેના આચરણે વગેરેમાં કોઈ અંતરાય નાખ્યો નહિ. પણ જોદ્ધધર્મ નામિક હોવાથી તે નકામે છે, એવો જ ખ્યાલ ધણાખરા બ્રિટિશ અમલદારોના મગજમાં ચડી જવાથી જોદ્ધધર્મનું જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા કોઈને થઈ નહિ.

પણ જ્યોર્જ ટરનર જેવા અંગ્રેજ પંડિતોએ પોતાના દેશવાસીઓનું જોદ્ધધર્મ વિષેનું અજ્ઞાન યાંત્રે વખત સુધી ટકવા દીધું નહિ સિંધોનની તમામ ગત્યસત્તા અંગ્રેજ મરકારના હાથમાં આવી ત્યારથી પચાસ વર્ષની અંદર તે પાસિખાવાના કેટલાય અંગ્રેજોમાં ભાષાંતર થયાં. અને તે સાથે જ જોદ્ધધર્મ નકામે છે એ ખ્યાલ પણ નાબૂદ થતો ગયો. ગૌતમજીવના ઉપદેશમાં અનેક વસ્તુઓ મહત્ત્વ કરવા યોગ્ય છે એમ તે વખતના કેટલાક હિંદુ બ્રિટિશ અમલદારો માનવા લાગ્યા અને તેમણે જોદ્ધ અંગ્રેજોના અભ્યાસને યથાશક્તિ ઉત્તેજન આપ્યું. સર મથુકુમાર મ્યામી, જેમ્સ હા આર્લિસ, રેવરંડ ગોર્જલે વગેરે પંડિતોએ ઓગણીસમી સદીના પાછલા ભાગમાં અંગ્રેજ ભાષાતરો દ્વારા જોદ્ધધર્મની જે બધી માહિતી પ્રસિદ્ધ કરી, તે સિંધોનના બ્રિટિશ મુલ્કદારોની ઉદાર નીતિનું જ ફળ માનવું જોઈએ.

આ બધી બાબતોનું જોદ્ધ ભોક્ષા ઉપર મારું પરિણામ આગ્યુ. કાલે જો જેવા સ્થળમાં, પેતે જોદ્ધ છે, એમ કહેવાની

કોઈનામા હિંમત નહોતી ત્યાં હવે બૌદ્ધ વિહાર સ્થપાવા સામ્યા વળી જે કે ફેનીદ, સિલ્વા વગેરે પોર્ટુગીઝ નામે કાયમ રહ્યા, છતાં અનેક કેળાવેલા આમરદાર માણસો પોતે બૌદ્ધ છે એમ છડેયોઁ કહેવામા ખયાતા અડક્યા કાલબોમા જે નવા વિહાર સ્થપાયા તે મધામા માતિગાકદમા શ્રી સુમગલાચાર્યે સ્થાપન કરેલ વિહાર શ્રેષ્ઠ છે આને જ લોકો આજે વિદ્યોદય વિદ્યાલય કહે છે બીજા વિહારોની પેઠે કેવળ શુદ્ધમૂર્તિની તેમ જ જે ઝાડ નીચે શુદ્ધ ભગવાન બેસા હતા તેની ડાળોના બીમાથી * પીપળાની પૂજા કરના સારુ અને ગૃહસ્થાશ્રમીઓને આશીર્વાદ દેવા સારુ આ વિદ્યોદય વિદ્યાલયની સ્થાપના નહોતી અહીં બિશ્નુઓને અને ગૃહસ્થોને પાલિ તેમ જ સંસ્કૃત ભાષાનું શિક્ષણ અપાય છે આથી મિતોનમા આજસુ થઈ પડેલા બિશ્નુઓમા જેતજેતામા જ ધર્મજ્ઞાનનો સારો પ્રચાર થયો ॥

વિદ્યોદય વિદ્યાલયના સંસ્થાપક શ્રી સુમગલાચાર્ય જાતે શહેર આગળના હિંદુકુલે ગામમા જન્મ્યા હતા બધા બા'ઓમા તે શહેરે નિર્જા હોવાથી તેમના વાનીઓએ તેમને સસાર વહેવારની જિંદગીને સારુ અયોગ્ય માની નાની ઉમરમા જ બૌદ્ધ વિહારમા મોકની શ્રામણેરની દીક્ષા અપાવી તે કાળે જે ઠાકરાના અવિધ્ય વિષે બહુ આશા ન લાગે તેવાને તેના મામાય વિહારમા એમદ બિશ્નુને સોપતા, ત્યાં તે બિશ્નુ તરીકે વિહારની શિપજ ઉપર સુખ જિંદગી ગાળે એવી પ્રથા પડી

* શુદ્ધગયામાથી પીપળાના ઝાડની ડાળી અરોહપુત્ર મહેન્દ્રે સિયોનમા અનુરાધપુરમા રાખી અને ત્યાં ઠાકરા ઝાડમાથી નીચે ખરતા બી લાવીને બૌદ્ધ વિહારમા રાખવામા આવે છે

ગઈ હતી' થી. સુમંગલ આ નિયમને અપવાદરૂપ નીવડ્યા. પોતાની શરીર-સ્થિતિ અત્યંત નાજુક અને વિદારમાં પણ કાઈ વિદ્વાન બિંશુ મળે નહિ, એવી સ્થિતિ છતાં તેમણે નરી આપહિમ્મતથી પાલિ તેમ જ સંસ્કૃત બાળાનો અભ્યાસ કર્યો. હિન્દુસ્તાનમાંથી કાઈ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ આત્માના ખગર માંબળે કે તરત જ તેની પાસે દોડી જાય અને અનેક વિનય-અનુનયથી તેને રીઝરી તેની પામેની વિદ્યા ગ્રહણ કરવાનો ક્રમ તેમણે રાખ્યો હતો. વિનયપિટક વગેરે પાલિ ગ્રંથોનો તેમણે પોતાની મેળે અભ્યાસ કર્યો. આ ગ્રંથ તેમને એવો તો સરસ આવડેનો કે ગમે તે મવાલ તેમને પૂછો, તેનો જવાબ તેમની પાસે તૈયાર જ હોય. હું ત્યાં હતો તે દિવસોમાં એક વખત તેમના એક આગેવાન સિદ્ધ અને વિદ્યોદય મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય ત્યાં આવ્યા અને તેમણે તેમને વિનયમાંનો એક વિકટ ગ્રંથ કર્યો. સુમંગલાચાર્યે તત્કાળ તેનો હિતર આપ્યો, અને બાજુના ટેબલ ઉપર પડેલા તાકપત્ર પર લખાયેલ એક ચોટા ભારે ગ્રંથ તરફ આંગળી કરી કહ્યું : 'આ પુસ્તકના દલાણા અક્ષરે સુધી (તાકપત્ર-પુસ્તક ઉપર પાનાંનો ક્રમ એક ને એમ આકડાથી ન લખતાં કે, કા, કિ, કી, એમ બારાખડીના ગણા અક્ષરો દ્વારા પાનાની ગણતરી ગણવાનો તેમનો રિવાજ હતો) નાં પાનાં ઉઘલાવો.' પેલા સિદ્ધે તેટલા પાનાં ફેરવ્યાં, પછી સુમંગલાચાર્ય બોલ્યા 'હવે આગરે આટલામી લીટી વાચો તેમા હું કહું છું તે ખુલાસો આપ્યો છે.' વિનયગ્રંથ સાથેનો તેમનો આવડો પરિચય જોઈને હું તો દગ થઈ ગયો.'

વિદ્યોદય વિદ્યાલયની સ્થાપના પછી થોડેક વર્ષે કર્નલ આલ્ફોર્ડ અને મેડમ બ્યેવેટ્ટમ્બી પોતાના વિદ્યોસૌથી પથનો

પ્રચાર કરવા સિલોન આગ્યા ત્યા કર્નલ આન્કોટે શ્રી સુમગલાચાર્ય પામેથી બહેરપણે બૌદ્ધધર્મની દીક્ષા લીધી એટલું જ નહિ, પણ સિંહલી બૌદ્ધોની ઉન્નતિ માટે તેમણે અથાગ મહેનત લેવા માડી આને સિલોનમાં જે સેકડો પ્રાથમિક કેળવણીની નિશાળો બૌદ્ધ લોકો ચલાવી રહ્યા છે તે કર્નલ આન્કોટેની મહેનતનું ફળ છે કર્નલ આન્કોટે સિલોનથી મદ્રાસ આવી ત્યા જ પોતાનું મુખ્ય મથક કર્યું અને ૧૮૯૧માં તેમની જ સુચનાથી જન કેરોલીમ નામે મિતોનના એક પ્રમિદ્ધ વેપારીના દીકરા શ્રી ધર્મપાલ હિંદુસ્તાનમાં આગ્યા અને છુદ્ધગયાના બૌદ્ધ મંદિરની દુર્દશા જોઈને તે સુધારવા માટે તેમણે એક મંભા સ્થાપી કલકત્તામાં જે સભાએ અને આશ્રય આપ્યો હતો તે જ આ મહામોષિ મંભા આ સભાના પ્રમુખ શ્રી સુમગલાચાર્ય હતા અને શ્રી ધર્મપાલ તેના મંત્રી હતા મહામોષિ સભાએ ૨ કામ કર્યું અને મંભાના કામની લોકો ઉપર શી અસર થઈ તે વર્ણવવાનું આ સ્થળ નથી વિદ્યોદય વિદ્યાનય અને તેના સસ્થાપકની ઉપર આપેલી હકીકત જ અત્યારે તો વાચકને મારું પૂતી છે હવે ! મુખ્ય વિષય ઉપર આવીશ

ધર્મપાલ શિરોવ્યાધિથી પીડાતા હતા એમ આગલા પ્રકરણમાં હું કહી ગયો છું તેથી મારી સાથે વિદ્યોદય વિદ્યાલયમાં તેમનાથી આવી શકાય તેમ નહોતું તેમણે અનવરત નામના એક જીવાન સાથે અને તે દિવસે સાંજે શ્રી સુમગલાચાર્યને મળવા મોકલ્યો કલકત્તાથી ધર્મપાલ ઉપર મેં આજેલા બે બહામણપત્રો અનવરતને આપ્યાંને વાચી સંભળાવ્યા પછી આચાર્યે સંકૃત ભાષામાં અને કેટલાં

સવાસો પૂછ્યા. મારા જવાબોથી તેમને સંતોષ થયો. હોય એમ સાચું. તેમણે તેમના વિદારમાં આવી રહેલા દ્રવ્ય તથા ત્યાં જન્મવાખાવાની મગવડ પોતે કરી આપમે એવું આશ્વાસન આપ્યું. બીજે દિવસે હું વિદોહ વિલાસમાં રહેવા ગયો. ત્યાં બૌદ્ધ મંદિરના પાછલા ભાગમાં એક ઓરડી હતી તે દુરસ્ત કરાવી મને રહેવા માટે આપવામાં આવી.

તે દિવસે અમારા આચાર્યના પરિવેષ્ટુ (રહેવાની જગ્યા)ની પાછળની ઓસરીમાં મને એક ચિનાઈ રામપાત્રમાં જન્મવાનું આપવામાં આવ્યું. ઠીકરાના વાસણમાં જન્મવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હોવાથી તે બોજન તરફ જોતાં જ મને કમકમાટી છૂટી. છુદ્દે રાજગૃહ નગરીમાંથી પહેલે જ દિવસે માગી આવેલું જુદી જુદી જાતનું બિશાનું અજ ખાતી વેળા તેણે પોતાના મનને જે બોધ આપ્યો હતો તે આ વખતે મને યાદ આવ્યો. હું મારા મનને કહેવા લાગ્યો, 'રાજકુળમાં જન્મેલા સિદ્ધાર્થકુમારથી ટેડબંગીના ધરતું અજ ખાતી વખતે મનનું દમન કરવું બની શક્યું, અને નેના જ ધર્મનો અવધાસ કરવા સારું હું આટલે આવ્યો છું ત્યાં મને આશરો આપનારે પીરસેલા આ અજની મને સૂઝ આવે એ સારું ન કહેવાય.' આમ ખૂબ આત્મસંયમ કરી મેં તે અજ ખાધું. ધીમે ધીમે આવું અન્ન ખાવાનો મને મહાવરો થયો અને બીજી તરફ મારે માટે દિવસ જતો કઈક વિશેષ કાળજી પણ રખાવા લાગી.

સિદ્ધલી ભોડો પણ ગોવાના વતનીઓની માફક જ સવારે ચોખાની ઘેંસ પીએ છે, અને શાકભાજીમાં નાળિયેર ખૂબ વાપરે છે. પણ તેમનામાં એક ખાસ પ્રયા છે તે એ કે, માત,

થેંસ અને 'ગળ્યા પદાર્થો સિવાય જાણીની ગંધી ચીજોમાં તેઓ સુકવણી કરેલ મચ્છીના કટકા નાંખે છે. આને 'અંબલકાડા' કહે છે. મિશ્રુઓને આપવા સારુ લોકો જે જલું લાવ્યા હોય તેમાંથી દાલ વગેરે માંસમચ્છી વગરની ચીજો મારે માટે જુદી કાઢી રાખવામાં આવતી. પણ આ જાધામાં 'અંબલકાડા' તો હોય જ; તેથી તેનું પૃથક્કરણ મારે જાને પ્રથમ કરવું પડતું અને ત્યાર પછી જ મારાથી ખવાતું. આમ છતાં કેઈ વાર ભૂલમાં અંબલકાડાનો એકાદ કટકો મોઢામાં ચાલ્યો. જમ અને સાર્દે ક્યંચિદુચિતૈઃ પિતુમંદપત્રૈરાસ્વાન્તરાત્માત્માદલં સ્તરીયઃ ।

દાસેરકઃ સપદિ મંચલિર્ન નિગદૈર્વિંયં પુરા પનગરાદિવ નિર્મગાર ॥*
આ મોઢ કવિનો 'લોક માદ આવે અને મારે મોઢામાંનો કોળિયો ધૂંટી નાંખવો પડે! અને એમાં પણ ધીરે ધીરે ટું ટેવાયો અને આખો કોળિયો બહાર ન કાઢી નાંખતાં ફક્ત અંબલ-કાડાનો કટકો જ કાઢી નાંખવાની મને ટેવ પડી!

બીજે દિવસે એટલે તા. ૨૩મી માર્ચ ૧૯૦૨ને દિવસે શામલ્ય સુદ પૂનમનો ઉપોસથ હતો. ખ્રિસ્તી લોકોમાં જેમ રવિવારનો દિવસ પવિત્ર મનાય છે, અથવા તો હિંદુ લોકોમાં જેમ અગિયારસ પવિત્ર ગણાય છે, તેવી જ રીતે બૌદ્ધ લોકો ઉપોસથના દિવસને પવિત્ર માને છે. અને પક્ષની આઠમ, વદ ચૌદસ અને પૂનમ, એમ મહિનામાં ચાર ઉપોસથના દિવસો

* પૂર્વના કાળમાં ઋતુને નિશ્ચય લોકોનું ભક્તજ્ઞ કરવા માંડયું. તેમાં દેવજ્ઞે એક બાણજ્ઞ આવી ગયો અને તેથી ઋતુને બાણેનું એકાદ નાંખવું પડયું. તે જ પ્રમાણે જીવ જોતાને પ્રિય એવો લીમડાનો પાણો ખાતો હતો તેમાં બોયજ્ઞે એક આંખાનું કુમળું પાન આવી ગયું. તેથી તેણે પણ બાણેનું જપુ એકાદ કાઢયું.

હોય છે. પણ એ બધામાં પૂનમનું માહાત્મ્ય સૌથી વિશેષ ગણાય છે. આનું કારણ એ જ હશે કે શુદ્ધભગવાન એ જ દિવસે શુદ્ધ થયા, એ જ દિવસે તેમણે કાશીમાં નવા ધર્મનો પદેવવહેતો ઉપદેશ કર્યો અને કુશિનારામાં તેમનું મહાપરિનિર્વાણ (દિશાવસાન) પણ તે જ દિવસે ચલુ હતું. ગમે તે હો, પણ પૂનમને દિવસે વિહારમાં અનેક જોઈ ઉપામકો એવા ધર્મ ધર્મચિંતનમાં વખત ગાજે છે. મને આ બાજતની ખજાર નહોતી. મને ઉપર કહેલ દિવસે સવારે એક અરધુપરધુ સંસ્કૃત બોલનાર વિદ્યાર્થી મારફત એવી ખજાર મળ્યા કે સિયામના રાજાનો કેઈ ભાઈ બિશુ હોઈ નજીકના જ એક વિહારમાં રહે છે. તેમને મળવાનું બની શકે કે કેમ એમ પૂછતાં જવાબમાં 'હા' કહી તેણે મને માંજે ત્યાં લઈ જવા વચન આપ્યું.

સિયામના રાજકુમાર રહેતા હતા તે વિહાર વિષોદય વિદ્યાલયથી ખડુ દૂર નહોતો. લગભગ ત્રણ ચાર મિનિટમાં અમે ત્યાં પહોંચી ગયા. પહેલાં તો અમે તે વિહારના મુખ્ય ગથવિર વારકડુવે સુભૂતિને મળ્યા. પાલિ ભાષાના અમર્ય પંડિત તરીકે તેમની ખ્યાતિ હતી. પણ તેમને સંસ્કૃત બોલતાં નહોતું આવડતું છતાં હું જે કાંઈ બોલ્યો તે તેમને સમજાયુ હશે. છેવટે તેમણે મને સુધારીને છાપેલી 'અભિધાનપ્રદીપિકા'ની એક નકલ આપી અને જ્યાં સિયામના રાજકુમાર રહેતા હતા તે પરિવેશ તરફ અમને મોકલ્યા. રાજકુમાર બિશુને પાસે કે સંસ્કૃત બોલનાર એકે બાપામા બોલતા નહોતું આવડતું તેમ ગમજતા પણ નહિ. તેમને અંગ્રેજી તેમ જ ફ્રેન્ચ એ બે ભાષાઓ સરસ આવડતી સિંથોનમા તેમનો અધી વ્યવહાર અંગ્રેજીમાં ચાલતો. મારી માથે આવેલા વિદ્યાર્થીને ચોકું અંગ્રેજી બોલતાં આવડતું

હતું દુ જો કાઈ મનુષ્યતમા બોલું તે એ વધારાશક્તિ અગ્રેજીમાં બાપાતર કરી રાજકુમારને મમળવે અને રાજકુમારના કહેવાનો સાર મને બાગ્યાતૂંચા સમુદ્ધતમા કહે તેણે મને નમળન્યુ કે રાજકુમાર મને મળી ખૂન રાજી થયા છે પણ નમુદ્ધત ન સમજતા હોવાને લીધે તેમને જુ. દુખ થાય છે આવતા જન્મમાં હિન્દુસ્તાનમાં કાશી જેવા યજમા જન્મ લઈ સરકુતમાં પ્રવીણતા મેળવી મારી સાથે વાત કરવા પોતે શક્તિવાન થશે એવી તમને આશા છે

રાજકુમારની અને મારી વાત પૂરી થઈ તે વખતે સૂર્યાસ્તનો વખત થયો હતો વિદ્યોદય વિદ્યાલયમાં આવીને જોઈ છુ તો એમને લોકોની બારે બીડ મે પેના વિદ્યાર્થીની પૂછ્યું, 'આ બધા અહી કેમ ભેગા થયા છે ? તેણે જવાબ આપ્યો 'આજે પૂનમનો ઉપોસથ છે શ્રી ધર્મપાલનુ વ્યાખ્યાન થનાર છે એમને સાબળ્યુ હતું પણ હવે તો તે પૂરુ થઈ ગયું હશે ' વિદ્યોદય વિદ્યાલયની ધર્મશાળા (ધર્મોપદેશ પ્રવાની જગ્યા)માં હું પેના વિદ્યાર્થીની સાથે હજુ દાખલ થાઈ છુ તેટલામાં તો પેલા લોકોની મારા ઉપર નજર પડી 'હિન્દુ પડિત' 'હિન્દુસ્તાનમાંથી આવેલ આજ્ઞાલુ,' એમ સૌ કાઈ ગણુગણુવા લાગ્યા ધર્મપાલે મારી પાસે આવી કહ્યું, આ અમારી સભામાં તમે સરકુતમાં મે બોલ કહો ' તમનું કહેવું હું બરોબર સમજી ન શક્યો પણ વિદ્યાલય વિદ્યાલયના બીજા આચાર્ય શ્રી દેવમિત્ર રચવિરે મને બરાબર સમજાવ્યું મે મ્યુ કે, વ્યાખ્યાન આપવા જેવી મારી તૈયારી નથી ' પણ મધાનો ખૂબ આગ્રહ થવાથી અતે નિરુપાયે હું તૈયાર થયો દેવમિત્ર રચવિરની માથે વ્યાસપીઠ ઉપર જિભા રહી મે મનુદ્ધતમાં એ

‘આ પૈસા તમારે માટે બેગા થયા છે અહીં બેગા થયેલા લોકોએ તમારે માટે આ કિયારાણ મ્યુ ડે તેથી જો તમે તે નહિ સ્વીકારો તો તેમને બોદુ લાગશે’ હું તે પૈસા લઈને શ્રી મુમગલાચાર્ય પાસે ગયો તેમની આમળ પૈમાનું પડીકું મુઠ્ઠી મે કહ્યું ‘મને માલણ જાણીતો આપના લોકોએ આ દક્ષિણા આપી છે, પણ મે કોઈ દિવસ બિશ્વાટ્તિ કરી નથી તેથી આનો સ્વીકાર કરવો કે નહિ એ મૂઝવણુમાં પડ્યો છું’ તેમણે જવાબ આપ્યો, ‘તું ગરીબ વિદ્યાર્થી છે નથી આ પૈસા સેતા અચકાવાનું કારણ નથી તને તે પુસ્તકો લેવામાં ખપ લાગશે’ ઘેર જઈ મે ખુરદો ગણી જોયો તો લગભગ અઢીથી ત્રણ રૂપિયા જેટલો થયો.

વિદ્યોદય વિદ્યાલયમાં રહવા ગયા પછી બીજો જ દિવસથી મે સિંહવી બાપા રીખવાની શરૂઆત કરી અહીંના બધા પાસે મે થોડા મિલવી બાપામાં લખેલા કે છાપેલા હોવાથી તે બાપા મને આવડવી જરૂરી હતી એક અવાડિયામાં તો બધા અક્ષરો મને વાચતા આપડી ગયા, અને ધીરે ધીરે એ બાપામાં લખાયેલા પાસિ પુસ્તકો પણ હું વાચવા લાગ્યો. માર્ય આખરે કે એપ્રિલની શરૂઆતમાં શ્રી મુમગલાચાર્ય ગાદતે શરૂઆત કરી કામમ જતા હતા તમણે મારી જોડે જવાની મરજી છે કે કેમ એમ મને પૂછ્યું સિંદોનની સૃષ્ટિશોભા જોવાની મને ખૂબ ઇચ્છા હોવાથી મે તાત્કાલ આચાર્યની સાથે જવા હા કહી.

કોલબોથી ગાત્રે સુધી મમુદ્રને કિનારે કિનારે જ આમ ગાડીનો રસ્તો છે અને આ મુસાફરી દિવસે જ કરી આગ ગાડીમાં બેઠા બેઠા ગોવાથી મુરગાવ અને રામની શુદ્ધિ

વચ્ચેનો સાસટ્ર પ્રાંતનો સમુદ્રકિનારો મને યાદ આવ્યો. ગાદ્દેમાં અમે બે કે ત્રણ દિવસ રહ્યા. અહીં મેં એક ચમત્કાર જોયો. ગોરામાં જેમ કાજુનાં ઝાડ ફૂંમર ઉપર જોગે છે તેમ અહીં મોપારીનાં ઝાડ વગર પાણી પાચે જોગતાં મેં જોયાં. તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે, આ દેશમાં બારે માસ વરમાદ પડતો હોવાથી કેળ, મોપારી અને એવાં જ બીજાં ઝાડોને પાણી પાવાની કશી જ જરૂર નથી રહેતી. ગાદ્દેથી અમે આચાર્યના હિક્કકુવે ગામે ગયા અને ત્યાં એક દિવસ રહી પાછા કાલબે આવ્યા. આ મુસાફરીમાં મને અનેક વિદ્વાન બિશુઓનાં સમાગમ થયો. અને કટલાકે તો પોતે સુધારીને છપાવેલ પાલિત્રથી મને આદરપૂર્વક ભેટ આપ્યા.

તા ૨૨મી મે ૧૯૦૨ને રોજ વૈશાખી પૂનમ હતી. આ દિવસને બૌદ્ધ લોકો બુદ્ધ પવિત્ર માને છે. કેમકે આ જ દિવસે રાજકુમાર સિદ્ધાર્થને ગયા આગળ નૈરંજરા નદીને કાંઠે એક પીપળાના ઝાડ નીચે ખરા ધર્મમાર્ગનું જ્ઞાન થયું અને તેઓ છુદ્ધ થયા. પૂનમ પહેલાં બે ચાર દિવસ અગાઉથી વિદ્યોદય વિદ્યારને સણગારવા માટે બૌદ્ધ ઉપાસકો મારફત બારે તૈયારીઓ ચાલી. સભામંડપ, મંથસંમહાલય વગેરે સ્થાનો ધ્વજપતાકાઓથી શણગારવામાં આવ્યા. આ દિવસે બેલયા સારુ મેં એક મંગ્ગુન કાવ્ય* લખીને શ્રી. સુમંગલાચાર્યને

* આ કાવ્ય ફરીથી મેં, ૧૯૨૬ના 'વિદ્યાદય' ગાસિકના અંકમાં વૈશાખી પૂનમ નિમિત્તે પ્રસિદ્ધ થયું છે. એ કાવ્ય તેમાથી ઉદ્દ્યુત કરી પાછળ પરિશિષ્ટરૂપે આપ્યું છે. આજે પણ આ કાવ્ય ખૂબ પ્રેમપૂર્વક સિયોનમાં ગવાય છે.

ખતાચું. તેમને તે ઘણું જ ગમ્યું. 'સિંહલ સમય'ના તંત્રીએ તે સિંહલી ભાષામાં ઉતારી લઈ પોતાના પત્રમાં પ્રગટ કર્યું. આથી અનેક લોકોને મારી જાણ થઈ અને સંસ્કૃત ભાષા થોડીવણી જાણનારા મૃહરથો અને મિશ્રુઓએ મારી ખૂબ તારીફ કરી.

આમ સિંહલી લોકોએ મારું જે ગૌરવ કર્યું તેની તેમ જ મારી એકંદર પરિસ્થિતિની મારા મન ઉપર સારી અસર ન થઈ. મારું મન દુનિયાદારી તરફ ખેંચાવા લાગ્યું. સંસ્કૃત ભાષા શીખવવાનો ધંધો કર્યો હોય તો સહેજે મને દર મહિને સાઠ સિત્તેર રૂપિયા મળે એમ હતું. અને તેટલા પર સિંક્ષેનના એકાદ ગામમાં રહીને મારા કુટુંબનો નિર્વાહ મારાથી બલીબાતે થઈ શકત; પણ તેમ કરવામાં પાસિ ભાષાનો અભ્યાસ મેલી દેવો પડત અને ફરી સ્વદેશ પાછા જઈ વસવાનો વિચાર પણ હંમેશને માટે છોડી દેવો પડત.

પૂનાથી નીકળતી વખતે મેં જે સંકલ્પ કર્યો હતા. એક તો, દેહમાં પ્રાણ હોય ત્યાં સુધી જીવધર્મનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાના પ્રયત્નમાં પાછા હાલુ નહિ, અને જીજ્ઞે, જો એ ધર્મનું જ્ઞાન સંપાદન કરી શકાય તો મારા મહારાષ્ટ્રજંધુઓને તેની લહાણી કરવી. પણ સિંક્ષેનમાં જ ધરસંસાર માંડી રહેવાના વિચારે મારા આ બેઉ સંકલ્પો ઉપર એકાએક છાપો માર્યો. અને મારી અંતઃકરણરૂપી રણજૂમિ ઉપર જીપણુ યુદ્ધ ચાલ્યું. આ લડાઈની વિગતો દરમ્ય લડાઈઓના જેવી રમ્ય ન હોવાથી તે જાંધી અહીં વર્ણવીતે હું વાચકોને કંટાળો નહિ આપું. એટલું જ કહેવું જસ થયો કે, અંતે પૂનામાં કરેલા નિશ્ચયને જમ થયો અને દુનિયાદારીના વિચારો માત થયા.

પોતાના માવળાઓ સાથે સિંહગઢ ઉપર ચઢી ગયા પછી સૂર્યાષ્ટમે કિલ્લાની રાગમા બેરવેલી દોરનિસરણીઓ કાપી નાખી, અને લડાઈમાંથી પાછા ભાગવા માગનાર કોઈ રડયાખડવાને સારુ પણ ઔરંગઝેબના માણસો સાથે લડીને માર્યા કે મર્યા સિવાય બીજો કશો ગતો રહેવા દીધો નહોતો એ વાત મરાઠા ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધ છે કરેલા નિશ્ચયથી ચળવા માગનારી મનોવૃત્તિઓને પણ આવી જ કઈ ને કઈ વુક્તિથી ઠેકાણે આપ્યા વગર ઉપાય નહોતો દીક્ષા લઈ બિશ્નુ યર્ષ જાણે તો આ પ્રશ્નનો નિકાલ યર્ષ જાય એમ હતું દુનિયાવારી તરફ વળતી મનોવૃત્તિઓની નિસરણી કાપી નાખવાને આ સિવાય બીજો એક ઉપાય નહોતો બિશ્નુ શ્વાયી વિહારમા પણ છૂટથી રહેવું મની શકે એમ હતું અને વિનયાદિ ત્રયે શીખવાનું પણ સહેલું યર્ષ પડતું પણ આ કામમા અનેક મુશ્કેલીઓ હતી બૌદ્ધ પ્રથા મુજબ દીક્ષા લેનારે પ્રથમ માની રત્ન મેળવવી જોઈએ તે મળે એમ નહોતું જેણે મને સિનોન મોકલ્યો તેની પણ મજૂરી જોઈએ છેવટે શ્રી મુખગલાયાર્યે જાણુ નરેન્દ્રનાથ મેનને કાગળ લખી આ નામત તેમની મજૂરી માગી નરેન્દ્રજાણુએ પોતાના કાગળમા મારી ખૂબ સિદ્ધારસ કરી પોતાની સમતિ આપી માની રત્ન વ્યાપ્તમા પણ બીજા એક શાસ્ત્રનો આધાર જોણી કાઢવામા આવ્યો અને શ્રી મુખગલાયાર્યે મને શ્રામણોરની દીક્ષા આપી

બૌદ્ધધર્મમા એક વાર દીક્ષા લીધેલા બિશ્નુએ આખી જિંદગી સન્યાસી રહેવું જ જોઈએ એવો નિયમ નથી માત્ર જરા સુધી બિશ્નુ તરીકે રહે ત્યાં સુધી તેણે મઘના તમામ નિયમ

પાળવા જોઈએ તેમા રખણ ત્યારે નહિ શ્રામણેને માત્ર દસ નિયમ પાળવા પડે છ * અને જોકે સધને લગતા કામોમા દ્વંતક્ષેપ કરાવો અધિકાર તેને નથી હોતો, તથાપિ વિહારમા બીજી અનેક સગવડો મળી શકે છે અધ્યયનની ખામ મગવડ મળે છે શ્રામણેર યથા પત્રી બીજી કશી ભાજનગણમા ન પડતા હું બધો વખત પાસિત્ર થો વાચવામા ગાળવા લાગ્યો થોડા જ દિવસમા કેટલાયે ભિક્ષુઓ મસ્કૃત શીખવા માટે મારી પાછળ લાગ્યા તેમને રાત્રે એક કે બે કલાક હું 'કૌમુદી' અને 'તર્કસમુદ્ર' શીખવતો ને બાખીનો મધો વખત પાસિ બાપાના અભ્યાસમા ગાળતો .

જન્મવાખાવાની વ્યવસ્થા આશ્રમમા થતી હતી એટલું જ નહિ પણ મારે જરૂરના પુસ્તકો પણ ચૂકરથો અને ભિક્ષુઓ પાસેથી મળી રહેતા પણ આમા અત્યાનક વિદ્ય આપ્યું ત આ પ્રમાણે મદ્રાસની મહાભોધિ સભાના મત્રા શ્રી સિંગારવેલુ હર્ષ કામસર વિલાપત ગયા હતા તે જતી રખન કે આવતી વખતે એક દિવસ કોલ મો રોકાયા અને અમારા આચાર્યને મળવા વિદ્યોદય આશ્રમમા આ-ચાર્ય શ્રી સુમનનાચાર્યને તો તેઓ ન મળ્યા શક્યા પણ બીજા આચાર્ય દેવમિત્ર ગ્યવિગ્ની તમણે મુલાકાત લીધી તમની સાથે કોઈ અગ્રેજી જાણનાર

* ૧ અહિસા ૨ અસ્તેય ૩ બ્રહ્મચર્ય ૪ સત્ય ૫ માદ્-ચાલેતુ સેવન ન કરણ ૬ મધ્યાહ્ન પછી ન જમણ ૭ મનોવિકારજગાડનાર નૃત્ય ગીત તેમ જ વાદ્યથી દૂર રહેણ ૮ માવા ગધ અન્યાર ઇબો હપથોગ ન કરવો ૯ જાત્યા અને કામની બિછાનાઓ પર ન સૂણ અને ૧૦ સોણ રૂપ મહણ ન ધરણ

સિલોની ગૃહસ્થ આવ્યા હોવા બેઈએ કારણ તે વગર તેમની એકબીજા નએ વાતચીત થઈ શકી ન હોત ઇશ્વરતિથરની વાતો થયા પછી દેવમિત્ર સ્થવિરે તેમની આગળ મારા વખાણુ કર્યા હશે આ સાબળી સિંગારવેલૂએ એની મતલબની સલાહ આપી કે, 'હિંદુસ્તાનના ધાણણો મહાજૂદા અને લગાડ હોય છે તેમનો કંઈ વિશ્વાસ નહિ આ માણુમ સાવ બાળો-બોળો દેખાતો હોય તોપણ તેનો વિશ્વાસ નહિ કરતા એ ધાણણુ છે એટલુ હમેશા યાદ રાખજો ' તે જ દિવસે દેવમિત્ર સ્થવિરે સિંગારવેલૂના—મહામોધિ મખાના મરીના—આ મતથી સૌ કોઈને વાંકિફ કરી દીધા શ્રી શુભગલાચાર્ય ઉપર તો તેની કશી અસર ન થઈ, પણ કેટલાક લોકોનો વિશ્વાસ મારા ઉપરથી જીટી ગયો ખરો.

મારે કાને જ્યારે આ વાત આવી ત્યારે મને તરત જ લાગ્યુ કે હવે મને અહીં નિતનવી મુશ્કેલીઓ આરનાની મુશ્કેલીઓની તો મને જરાય ફિકર ન લાગી, પણ સિંગારવેલૂ જેવો કેળવાયેલો હિંદી આતુ આત્મધાતી વર્તન ચલાવે એ વાતનું મને અતિ દુખ થયુ જે ગૃહસ્થે મને આહરપૂર્વક પોતાને ઘેર સતકારેલો, જમાડેલો, જેણે શુભિકારીનતા દા મુશ્કિલાત ઉપર મગળ આપી મને ક્યારેન્ડીનમથી બચાવેલો, તે જ માણસ, કેવળ હું બાહ્યણુ છું, એટલા જ સારુ મારે વિશે સિલોની લોકોમા ખોળી છાપ પાડે એનું મને સખેદાશ્ચર્ય થયુ આ જ અગસામા બીજો એક બનાવ બન્યો જનરલ પોકુશિમા કરીન એક અખ્યાત જાપાની યોદ્ધા જર્મનીથી સ્વદેશ જતા ડાહ્ય મો જિતયા અમારા આશ્રમમા કેટલાક ગરીબ જાપાની વિદ્યાર્થી પાવિ બાપાને અભ્યાસ કરે છે એવી તેને ખબર

મળતાં તે ખાસ શ્રી. સુમંગલાચાર્યને મળવા આવ્યા. આ વખતે વિશોદય વિદ્યાલયમાં કોન્ડિન્ગ નામનો એક જ જાપાની વિદ્યાર્થી હતો. બીજા ચાર પશ્ચિમ કિનારે શુદ્ધ શુદ્ધ ગામોમાં રહેતા હતા. પોકુશિમાએ આચાર્યને મળી ગરીબ જાપાની વિદ્યાર્થીઓની આવડી મહામ ક્યાં માટે શ્રી. સુમંગલાચાર્યને ભારે ઉપકાર માન્યો. અને પોતે ખાસ એટલા જ ખાતર આશ્રમમાં આવ્યા છે એમ કહ્યું. આમ એક બાજુ એક સુશિક્ષિત હિંદી શૃદ્ધ્ય ભારા જેવા વિદ્યાર્થીને વિશે વગર શ્રેવેદેવે ખાસ ગેરસમજ ઉત્પન્ન કરાવે, અને બીજી બાજુ એક મોટો જાપાની લશ્કરી, પોતે જેનું કાર્ડ કાળે મેં પણ જોયું નથી એવા ગરીબ જાપાની વિદ્યાર્થી ઉત્તેજન પામે એટલા ખાતર, વિદ્યાલયની ખામ મુલાકાત લઈ આચાર્યનો અનેક રીતે આભાર માની પોતાના દેશના વિદ્યાર્થીઓ માટે બહામણો કરે, આ બે વસ્તુઓની તુલના કરીએ ત્યારે જ આપણને સમજાય છે કે આપણા કેળવણેલા વર્ગમાં પણ જાતિભેદ કેવાં અવદેશપ્રેમની આડે આવે છે.

શ્રી. સિંગારવેલૂની મુલાકાત પછી થોડા જ દિવસમાં વિહારના ભોજન ઉપર આધાર ન રાખતાં મેં બિશ્વા ઉપર મારો નિર્વોહ ચલાવવા માંડ્યો. બિશ્વનો એ ધર્મ હોવાથી આચાર્યે કસો વાધો ન લીધો. બિશ્વામાં સંધિયું અન્ન — ખાસ કરીને — ખાત જ મળતો. શાકભાજી વગેરે વિહારમાંથી અપાતું. ઉપરાંત સત્તારે દૂધ, ચોખ્ખાની રોટલી (આને 'આપ' કહે છે, ગોવામાં પોળા કરીને જે વસ્તુ બનાવે છે તેના જેવી આ હોય છે.) અને એક બે કેળાં વિહારમાંથી જ આપવામાં આવતાં. પણ સિંધોની ભોંકોનો મુખ્ય ખોરાક જે બેવડો

સંધિએ જાત, * તે મને બિલકુલ પચતો નહિ. આ ખોરાકથી મારો સંધિવા ખૂબ વધી પડ્યો અને ફરી વેળા અગ્ર ઉપરથી રુચિ બિડી મઈ. હું તદ્દન કંટાળી ગયો. આ દિવસોમાં વાચન એ જ મારો એકમાત્ર આરામ હતો. વિહારમાં વ્યાયામની કશીયે સગવડ નહોતી તેને લીધે પણ મારી તબિયતને ઘણો લાગ્યો.

આવી સ્થિતિમાં જ મેં અગ્રેજી શીખવાની શરૂઆત કરી. મુંબઈથી 'સેલ્ફ ટીચર' નામનું પુસ્તક મંગાવી તેમાંથી કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દો મોટે ક્યાં. પછી આગળ અભ્યાસ વધારવાના ઉદ્દેશથી સૂર્યજીડ સુમંગલ નામના બિશુના શ્રીવર્ધનારામમાં રહેવા ગયો. સૂર્યજીડ બિશુ મને અંગ્રેજી શીખવતા અને પોતે મારી પાસેથી સંસ્કૃત શીખતા. પણ આ કામ એક અઠવાડિયાથી વધુ ન ચાલ્યો. તેમને વ્યવસાય બદલ, તેથી મને શીખવવાની પ્રસદ તેમને નહોતી. બીજા એક અંગ્રેજી જાણનાર વિદ્યાર્થીની મદદથી થોડા દિવસ અભ્યાસ ચલાવ્યો. પણ તે સુધ્યાં બીજા એક અઠવાડિયાથી વધુ આગળ ન ચાલ્યો. હું એ કે ત્રણ મહિના શ્રીવર્ધનારામમાં રહ્યો. સાંધી દરિયો નજીક જ છે. એટલે થોડા દિવસ દરિયામાં નાહવાનું કરી જોયું. પણ તેથી નો તબિયત બિલકુલ વધુ બગડી. પાસે જ એક દેશી 'વૈદ્ય' જાણનાર બિશુ રહેતા. તેમણે અરિષ્ટ કે આસ્ત્ર જોવું કંઈક તૈયાર કરી આપ્યું. પણ તેથીયે મારો રોગ વધ્યો જ. છેવટે સિલોન છોડી કલકત્તે ચાલ્યા જવું એવો મેં નિશ્ચય કર્યો.

• સિલોનમાં લોકો ડાગર સંધીને સૂકવી નાંખે છે અને તેનાં છોડાં કાઢી નાખ્યા એ ગ્રાખા નીકળે તે સંધીને ખાય છે.

મદ્રાસ અને બ્રહ્મદેશ

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં બોમ્બેપુરનો રહીશ કેઈ મહાવીર નામનો ક્ષત્રિય ગૃહસ્થ મહારાજ ગાયકવાડની પાસે હતો તેને કુળી વગેરે મદાની ખેતો સરસ આવડતા, અને તેથી જ મહારાજાની મહેરમાની તેના ઉપર ચપેલી આગળ જતા મહારાજાને મદ્રાસ લઈ ગયા જ્યાં મહાવીરે વડોદરા છોડ્યું અને જીન એક સોજતી સાથે ને ફરતો ફરતો સિંધોન આવ્યો મહાવીર મિયોનમાં માન આપ વર્ષથી રહેતો હતો ત્યાં તેને કેટલાક બિશુઓનો મમાગમ થયો પરિણામે મહાવીરે બિશુની દીક્ષા લીધી અને પોને ગ્રંથેશ પાડો ફર્યો કલકત્તામાં તેની એક મઠી હતી કલકત્તામાં રહેતા એક સિંહવી સદ્ગૃહસ્થે, આ કુળીમાં રહેનારા બિશુના ખગ્ગ માટે દર મહિને વીમ રૂપિયા આપવા, એવું પોતાના મૃત્યુપત્રમાં લખ્યું હતું આ રકમ કેટલાય વર્ષ સુધી મરમરી તિજેરીમાં બેગી ચલી રહી, અને મૃત્યુપત્રનો ફેસલો થયો ત્યારે મામળી મહાવીર બિશુના હાથમાં આવી બિશુ વિભાસણમાં પડ્યો કે હવે આ પૈસાનું શું કરવું ? અતે તેણે મોદોના ઉપયોગ સારુ તેનો ત્રિનિયોગ કરવાનું ફગવી શુદ્ધગયા અચરા કાશી જેવા ધામમાં જોઈ મત્રાણુઓને ઊતરવા મારુ એકાદ ધર્મશાળા બાંધવાનો ત્રિયાર કર્યો પણ આ જન રથાનોમાં જોદોના રથાનની આસપાસ કપાયે તેને

જમીન ન મળી. છેવટે જ્યાં શુદ્ધભગવાન પરિનિર્વાણ પામ્યા (આ સ્થાન ઝારખપુર જિલ્લામાં કસ્યા નામે તાલુકાના ગામ નજીક છે.) તે સ્થાને એક ખેતર ખરીદી ત્યાં ધર્મશાળા બાંધવાની શરૂઆત કરી. પણ મહાવીરને મળેલા પૈસા ધર્મશાળા માટે પૂરતા નહોતા. એટલામાં સદ્ભાગ્યે કલકત્તાના ખેતરી નામના એક ખરબી વેપારીએ આ પરમાર્થના કામમાં મન પરોવ્યું અને પોતાના પદરના બાર તેર હજાર રૂપિયા ખરચી આ ધર્મશાળા પૂરી કરાવી આપી. સ્વાસ્થી મહાવીર ભિક્ષુએ ત્યાં જ રહેવા માંડ્યું.

યોગસૂત્રો હું કાશીમાં હતો ત્યારે જ બણ્યો હતો. બૌદ્ધ વાદ્યમાં એવું યોગશાસ્ત્રને લગતું કોઈ પુસ્તક છે કે નહિ એ જાણવા મને તીવ્ર ઇચ્છા હતી. વિલોદ્ય વિલાસધના પ્રિયરત્ન ભિક્ષુએ વિશુદ્ધિમાર્ગની એક પ્રત આપી અને કહ્યું હતું કે આમાં યોગશાસ્ત્રનું સરસ વિવેચન છે. પણ તે વખતે પાસિ બાવા સાથે મારો ઝાઝો પરિચય ન હોવાથી એ ગ્રંથ હું મુદ્દલ સમજી શક્યો નહિ. આ પછી ચાર મહિને આ ગ્રંથની ખરબી બાણમાં છાપેલી એક પ્રત મારા હાથમાં આવી. મેં આ ગ્રંથ માત્ર ખરબી લિપિ શીખવાના હિદેશથી વાંચ્યો. પણ તે મને એટલો નો ગમી ગયો કે તેના શરૂઆતના કેટલાક ભાગ હું એ વાર વાંચી ગયો અને તેમાંના ધ્યાનભાવનાદિ પ્રકાર જાણે કરી જોવા એવી મને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. પણ તેમાં લખ્યા મુજબનું અનુકૂળ નિવાસસ્થાન સિંધોનમાં મળવું મુશ્કેલ હતું સિંધોનમાં અનેક રમણીય વિહારો છે. સૃષ્ટિસૌંદર્યની અનુપમ શોભા જોવી હોય તો તે સિંધોનમાં જ, પણ આવા રમ્ય વિહારોમાં હું રહેવા ગયો હોત તો ત્યાં હિંદીઓને અનુકૂળ ખોરાક મળત

નહિ, તેમ પાલિ બાપામાં બોલનારા બિશુઓ સુધ્ધાં જડવા મુરકેલ, તેથી બોલવાચાલવાની જ મોટી મુરકેલી થઈ પડત

ઉપર કહેલા મહાવીર બિશુનો ધર્મદાસ નામે એક પંજાબી શિષ્ય બૌદ્ધધર્મનો અભ્યાસ કરવા સિંધોનમાં આવ્યો. આવતાં વેંત તે સિંહલી લોકોના ખાણાથી કંટાળી ગયો. તેણે મને મહાવીર બિશુની અને કુશિનારાની ધર્મશાળાની માહિતી આપી. હું ત્યાં જઈ તો મારી બધી સગવડ યજે એટલું જ નહિ, પણ ધ્યાનભાવનાદિને માટે મને પૂરતો વખત પણ મળજે એમ તેનું કહેવું હતું. તેથી પહેલાં ક્વકતે જઈ ત્યાંથી કુશિનારા જવાનો મેં મનસૂનો કર્યો.

પણ મારા દેવની મહેરનજર હજી મારા પગ ફરી નહોતી તેથી મારે નવે જ ડોકણે કેમ જવું પડ્યું, તે આ પ્રકરણમાં કહેવાનું છે.

શ્રી. સુમંગલાચાર્યને મેં મારો વિચાર જણાવ્યો. મારી વાત સાંભળી તેમને બહુ દુઃખ થયું અને નાખુશીપૂર્વક જ તેમણે મને રજા આપી. પાસે પૈસા ન રાખવા એવો મારો નિશ્ચય હતો. તે મુજબ સાથે કંઈ પણ ન લેતાં ફક્ત ત્રણ ચીવરો (બિશુનાં વસ્ત્રો) અને બિહ્વાપાત્ર લઈ તા. ૨૬મી માર્ચ ૧૯૦૩ને રોજ હું નીકળ્યો. ધર્મપાલના પિતાએ મને મદ્રાસ સુધીની બીજા વર્ગની ટિકિટ ક્રદાવી આપી બીજા એક મિત્રે રસ્તામાં બાતા માટે જિમ્ફૂટ વગેરે ચીજો આપી મદ્રાસના એગ્રોર રોડનથી શ્રી મિંગારવેલૂના ઘર સુધી હું ચાલતો ગયો. થોડું થોડું અંચેજ સમજતો થયો હોવાથી મિંગારવેલૂનું કહેવું સમજવામાં મને બહુ અડચણ ન પડી. તેમણે મને જમાડચો તો ખરો, પણ કલકત્તાની ટિકિટ આપવાની

સાફ ના કહી. તેમણે કહ્યું : ‘અહીંની સભા તદ્દન મુશ્કેલી છે તે તેમને મદદ કરી શકશે નહિ.’ માત્ર સિંધોનથી પૈસા આવે ત્યાં સુધી મને પોતાને લાં રહેવા દેવાની તેમણે હા કહી. પણ ખીજે કે ત્રીજે દિવસે તેમનો આ વિચાર પણ બદલાયો અને મદ્રાસમાં એક નવી સંસ્થા ઉઘાડી મને ત્યાં જ રાખવાની નવી જ કલ્પના તેમણે કાઢી.

મેં તે સિંધોનના અનેક મિત્રોને કલકત્તે જવાની ખરચી સારુ કાગળો લખ્યા, પણ કોઈના તરફથી કાગળનો જવાબ સરખો ન મળ્યો. અગર તે જવાબ આવ્યો તેમના તરફથી પણ પૈસા સંબંધી કશી જ મદદ ન મળી. હવે સિંગારવેલ્લીના વાત કબૂલ ક્યો સિવાય છૂટકો રહ્યો નહિ. તે વખતે તેના ઘરની પડખે જ એક કાનડી આઠણનું ઘર ખાલી હતું. લાં તેણે મારા રહેવાની વ્યવસ્થા કરી. જમવાનું તે તેમને જ ઘેર થતું. પણ આ મદ્રાસી ખોરાકથી મારી તબિયત સિંધોનના કરતાં પણ વધુ બગડી. મારા શરીરમાંથી શક્તિ દિવસે દિવસે ઘટવા માંડી. છતાં મેં અહીં મહેનત કરીને અગ્રિજનો અભ્યાસ ચલાવ્યો. કોઈ શીખવનાર નહોતું, મેં જાતે જ શબ્દકોશની મદદથી પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યો.

મદ્રાસમાં તે વખતે ‘મદ્રાસ મહાભોધિ સભા’ નામની એક બૌદ્ધ સંસ્થા હતી. મ્રો. લક્ષ્મીનરસુ નામક તેના પ્રમુખ અને સિંગારવેલ્લી મંત્રી હતા. વૈશાખી પૂનમને દિવસે બુદ્ધને બુદ્ધપદ પ્રાપ્ત થયું, તેથી તે દિવસે બિજવવા ઉપરાંત ખીજું કંઈ પણ કામ આ સભા કરતી નહિ. આ ઉત્સવનો ખરચ બ્રહ્મદેશના પ્રસિદ્ધ વેપારી મોંગચે આપતા. મદ્રાસમાં પારિયા (અંગ્રેજ) જાતના અનેક લોકોએ બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. તેમના આગેવાન

પડિત અયોધિનામ હતા. પણ મહામોધિ સભાના મહાસદોને
 અને પડિત અયોધિદાસને જનતુ નહિ હું મદ્રામ આ યો
 પત્રી દોઢ મે મહિને આ બધા બૌદ્ધો વચ્ચે સમાધાની થઈ
 અને તેમણે ગાયપેદમા એક નાનકડું ઘર ભાડે લઈ તેને
 'બૌદ્ધાશ્રમ' નામ આપ્યું અને મને ત્યાં ગોઠવ્યો. ત્યારથી
 દર રવિવાર માર્ગે શુદ્ધધર્મ ઉપર પ્રવચન કે બાપણે થતા
 ખામ શ્રીને પાતિ ભાગનું એકાદ સુત્ર વાંચી તેનો અર્થ હું
 મારા બાગપાત્રુયા અગ્રેજીમાં સમજાવતો. અને મિત્રારવેલ
 તેના ઉપર તામિનમાં પ્રવચન કરતા. પ્રે. લક્ષ્મીનરસુ પણ
 કોઈ વાર બાપણે આપતા અને વચ્ચે વચ્ચે બહારના કોઈ
 વક્તાને નોતરનામાં આવના.

કોઈ પણ શુદ્ધ ધર્મોપદેશકન જ્ઞાન-ધામ એવી ગીત આ
 સરથાડુ કામ ચાનવા લાગ્યું. દર રવિવારે અનેક હિન્દુ તેમ જ
 ખ્રિસ્તી ત્રોડો અમારા પ્રવચનો અને વ્યાખ્યાનો સાંભળવા
 આવતા. એટલું જ નહિ પણ મહાસી બ્રાહ્મણોની પણ
 અમારી સરથાને સહાનુશ્રુતિ મળવા લાગી. છતાં મારું મન
 આ બધામાં મિનકુલ રમતું નહિ. તે તો અરણ્યવાસ તરફ
 જ હોડયા. કંતુ અવૂરામાં પૂરું મદ્રાસી બોરાકથી મારી
 તમિલત હવે છેક જ લથડી અને બૌદ્ધાશ્રમમાં જમીન ઉપર
 સૂનાથી મારો સધિવા પણ વધી ગયો. એક વાર સમાસદોએ
 મારે સારું એક ખામ્લો લઈ આપવાનો વિચાર કરેલો. પણ
 તે અમનમાં ન આવ્યો. બેજ હોય તોપણ બેઠકમાંની ગેતરજી
 પાથરીને હું સૂતા. આ સ્થિતિમાં અતે હું મદ્રાસથી કટાળ્યો.
 સિતારવેલનો સ્વભાવ પણ મૂળથી જ વિચિત્ર. માલે સવારી
 ચિડાય ત્યારે પછી પોતે શુ બોલે કે એનું પણ પૂરું જ્ઞાન ન

રહે એક નખત કંઈ વાત ઉપરથી વાત નીકળતા બાઈસાહેબ બિશ્નુઓ ઉપર ઊતરી પડ્યા બિશ્નુ માત્ર નકામા, નર્મી ઈજિપ્તના મમી, (ઈજિપ્તમા મસાલો ભરીને રાખી મૂકેલ મડા-ઓને 'મમી' કહે છે) એવ કંઈ કંઈ બોલ્યા હું પણ તેણે મને કેદીની માફક રાખ્યાને સારુ તેની સાથે વઢી પડ્યો. આ બોલાચાલીને લીધે અમારી મૈત્રી તો ન તૂટી, પણ મેં મદ્રાસ છોડવાનો નિશ્ચય કરી નાખ્યો.

મદ્રાસી લોકો તરફથી બીજે જવા સારુ મદદ મળી મુશ્કેલ હતી કારણ મિત્રારવેલૂ આડા આવે તેથી બીજે કંઈ ને કંઈ ઉપામ શોધવો જરૂરનો હતો મદ્રાસમા કેટલાક બગી વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા તેઓ એક બે નખત મને મળના આવેલા તેમનું કહેવું એમ હતું કે, 'બીજ કાઈ બિશ્નુઓ નહિ એની ગિથિતિમા હું એકમો મદ્રાસમા રહું એ જરોગર નથી બ્રહ્મદેશમા અમખ્ય નિદારો છે ત્યાં જનાથી માગ અખ્યાસને પણ મદદ થશે ' આ વિદ્યાર્થીઓ મને કલકત્તા જવામા મદદ નહિ કરે એની મને ખાતરી હતી પણ બ્રહ્મદેશ જના સારુ મદદ કરે ખરા એમ લાગ્યું, આથી પડિત અયોધિદાસના છોકરાને મોકલી આ બાગત તપાસ કરાવી તેમણે ફાળો કરી આગમોટનું બાકુ કરી આપવા વચન આપ્યું એટલે તરત જ મેં બ્રહ્મદેશ જવાની તૈયારી કરી.

મદ્રાસમા એકાદ દેશનિકાલ ચયેલા કેદીની માફક મારા દિવસો ગયા હું ખમા સુખ એટલું જ કે પ્રેા લક્ષ્મીનરસુના સદ્વાસથી મને કંઈક લાભ થયો પ્રેા તરસુ દર શુક્રવારે સાંજે પાચ વાગ્યે જ્યોદાશ્રમમા આવતા અને મને વાચવા આપવા મારુ થોડા પુસ્તકો સાથે લાવતા તુલનાત્મક અભ્યાસ

કેમ કરવે તે હું પડેલી જ વાર તેમની પાસેથી શીખ્યે।
 સગવેદ વગેરે પુસ્તકો તેમણે મો પોતાની કોતેજના પુસ્તકાલય
 માથી વાચના સારી આપ્યા અને સાતમીત દ્વારા પોતાના
 વાચનનો અને મારો સામ આપ્યો। આ ઉપરાંત તેમનું વર્તન
 બહુ સરસ, પોતાને કોઈ પણ જાતનું વ્યસન નહિ અને તદ્દન
 નિષ્કાસલ દિલનો માણુમ ચાવવાના એક દેખાડવાના શુદ્ધ,
 એવા વર્તન પ્રત્યે તેમો મારે તિરંગર હતો। અગ્રેમ
 મદ્રાસી સુધારકોના તેઓ મળવાના આવા શુદ્ધ પ્રત્યે
 હરકોઈને માન જીવળે

મારા મિત્રોનના મિત્રોએ મો પૈસાની મદદ મુદ્દલ
 ન મરી એ અગાઉ કહ્યું છે પણ પ્રેમાનંદ અધિરે મારા
 તમામ પુસ્તકો પાર્મલ કરી અને મદ્રાસ મોખી આપ્યા ફક્ત
 આ પુસ્તકો જ મદ્રાસમા મારા ખાસ મિત્ર હતા તેથી
 મદ્રાસમા અને તેનો વીક ઉપયોગ થયો। પણ અક્ષરેશ જતી
 વખતે તે કયા સાચવવા એ સવાલ થઈ પડ્યો સાથે લઈ
 જવા મુશ્કેલ હતા તથાપિ મે તે સાથે લઈ જવાનું હરાબ્યું

ઓક્ટોબર (૧૯૦૩) મહિનાની અધવચમા (૧૨મી
 તારીખ હશે) ૫ અક્ષરેશ જવા જીપડ્યો પડિત અયોધિદાસ
 વગેરે અને બહારે વળાવવા આ યા તેમના ઓળખીતા કોઈ
 મદ્રાસી શુદ્ધ એ જ આગબોટમા જતા હતા પડિત
 અયોધિદાસે તેમની જોડે મારી ઓળખાણ કરાવી દીધી, અને
 તે મને મજાણીને લઈ જશે એમ કહ્યું અમારી આગબોટ
 બપોરે બે વાગ્યાને સુમારે જીપડી બોટમા અક્ષરેશ જનારા
 મજૂરોની એટલી તો બીડ હતી કે ત્રીજા મુર્ગમા એક તરુ પણ
 જગ્યા ખાલી નહોતી હવા મળવી પણ મુશ્કેલ હતી મદ્રાસી

મળૂરો તો ખાસા આતંદથી ગાતા હતા અને એકબીજાની દહામરકરી કરતા હતા. પણ આગબોટ જિપડયાને એકાદ કલાક થયો હશે એટલામાં તો મારી સાથે આવેલા મદ્રાસી ગૃહસ્થને ઊલટી થવા માંડી ને બિચારાની મહાદરા થઈ પડી. તેમનું દુઃખ મારાથી જોયું જાય તેમ ન હતું. મેં આગબોટના મેનેજરને મળી અમારે જાનેને માટે ઉપરની કેક પર બેસવાની પરવાનગી મેળવી. ત્યાં ગયા પછી પેલા ગૃહસ્થને કાર્મિક આરામ જણાયો. પછીની સફરમાં અમને ઝાઝું વેઠવું ન પડ્યું.

ચોથે કે પાંચમે દિવસે અમે રંગૂન પહોંચ્યા. ધરાવતીના મુખ આગળ આવતાં અમને સ્વેદામૂળ (સ્વર્ણચૈત્ય) સ્તૂપનો ચળકતો કળશ દેખાવા લાગ્યો. આ સ્તૂપનાં વર્ણન મેં ખૂબ સાંભળ્યાં હતાં. અને તે જોવા માટે હું ઉત્સુક બન્યો હતો. પણ સૌ પહેલાં તો ઉતારાનો જોમ કરવાનો હતો, તેથી બારોબાર આ ચૈત્ય જોવા જવાય એમ નહોતું.

બંદરે ઊતરીને પ્રથમ હું ક્યા વિહારમાં ગયો તે અત્યાદે માદ નથી, પણ ગોર્ધવિનરોડ ઉપર આવેલ વિચિત્ર રથવિરના 'અમ્મરુકખારામ' નામના વિહારમાં ગયેલો એમ લાગે છે.

જે દિવસે હું રંગૂન પહોંચ્યો તે જ દિવસે કે તેને બીજે દિવસે હું શ્રીમતી લાઝોંગ નામની જરમી વિદુષીને મળવા ગયો. આ બાર્ડ મરહૂમ લાઝોંગ એકાઉન્ટન્ટ જનરલનાં પત્ની હતાં. જરમી પુરુષોમાં સૌથી પહેલા અંગ્રેજી બણી આગળ આવનારા શ્રી. લાઝોંગ હતા. તેમ તેમનાં પત્ની પણ અંગ્રેજી સરસ જાણુવાવાળાં પહેલાં જ જરમી બાનુ હતાં. આ બાર્ડને બૌદ્ધધર્મ ઉપર ખૂબ અદા હતી. અંગ્રેજી

બહુવાયી તેની શ્રદ્ધા કનુષિત થવાને બદલે ઊવગી ઉત્તરવળ
 થઈ હતી શ્રી લાઓગને ધર્મજિજ્ઞાસા નિશેષ નહોતી
 છતાં તેઓ પોતાની પત્નીને ધર્મના કામમાં છૂટે હાથે પેસો
 વાપરતા વારતા નહિ શ્રીમતી લાઓગે એ જાકરીઓની
 નિશાળ કાઢી અને તેમાં બૌદ્ધ છોકરીઓને મારુ ધાર્મિક
 શિક્ષણની પણ વ્યવસ્થા કરી હતી બિશુઓને તે પુષ્કળ
 દાન આપતી તેમણે પરદેશી બિશુ હાથ તેને નિશિષ મદદ
 કરતી આનંદમૈત્રેય નામના ઝોકોલેન્ડના એક વિદ્વાન બિશુ
 રંગૂનમાં રહેતો હતો તેને શ્રીમતી લાઓગ તરફની ઘણી
 મદદ હતી બીજા એન્ટની ઝુગે નામના એ જર્મન ગૃહસ્થ
 ખાસ બૌદ્ધધર્મના અભ્યાસ કરવા આવ્યા હતા તેને પણ
 આ બાઈએ ખૂબ મદદ આપી પાછાથી એ ગૃહસ્થ
 શ્રામણો ધર્મ રંગૂન પાસે ચિમિડાર્જન ગામ છ ત્યાં યુડાયાઉન
 નામના વિહારમાં રહેતા હતા શ્રીમતી લાઓગે મને પણ
 તે જ વિહારમાં વિદાય કર્યો કાગ્લુ કે જર્મન શ્રામણો
 શાનત્રિતોક (પાલિ નાણુતિરો) ને વખતે શાકાહારી હતા
 તેથી મને તેમની માથે કીક ફાવશે એમ તેને લાગ્યું

એમાંથી લગભગ પૂરું થવા આ યુ હતું તોય વચ્ચે
 વચ્ચે એકાદ ઝાપટ પડતું આ તત્તુમાં બ્રહ્મદેશના સૃષ્ટિ
 સૌંદર્યની શોભા અલૌકિક હોય છે જના જુઓ ત્યાં
 લીનાઝમ ડાગરના ક્યારડાઓ દેખાય એકાદ ટેકરી ઉપર ચડી
 આસપાસનો રમ્ય પ્રદેશ જોઈને કયા પરદેશી માણસનું મન
 આનંદમાં લીન ન થાય? ઉપરાંત ગરમી લોડોની બૌદ્ધધર્મ
 ઉપરની શ્રદ્ધા જોવી હોય તો તે આ જ દિવસોમાં સરદ
 પૂનમથી દેવદિવાળીની પૂનમ સુધી જુદે જુદે ટેકાણે બિશુઓને

ખંતપૂર્વક દાન દેવાય છે. જે રસ્તે યઈને બિશુઓ ભક્ષા કરવો નીકળનાર હોય છે તે રસ્તાને ધન્યપતાકાથી શણગારવામાં આવે છે અને ઠેકઠેકાણે ખરમી મંગીત, વાદ્ય ઇત્યાદિના સૂર કાને પડે છે. સ્તૂપ, ચૈત્ય, ગૌદ મંદિરો, વિહાર વગેરે આ દિવસોમાં ધોળાય છે, મરામત થાય છે, અને દરેક ધાર્મિક બાબતમાં એક જાતની નવીનતા નજારે પડે છે, કહેવાની જરૂર નથી કે આ બધું જોઈને મારામાં ભારે પ્રસન્નતા આવી.

પરંતુ મારા આનંદને સીમા હતી. કુશિનારા જવા ન મળતાં બ્રહ્મદેશ આવવું પડ્યું તેનો મને મુદ્દલ ખેદ નહોતો. પણ રંગૂનમાં પગ મૂક્યો ત્યારથી અનુકૂળ જોરાક મળવાની પંચાત પડવા લાગી. ગૃહસ્થ શું, બિશુ શું, તમામ ખરમી લોકો ખાસા માંસાહારી હોય છે. અમારો તો ખરમી રાત્ર્યમા ગોમાંસની મનાઈ હતી. પણ અંગ્રેજી અમલ દરમ્યાન આ પ્રતિબંધ ન રહ્યાથી ધણીખરા લોકો ગોમાંસ પણ ખાય છે. ત્યાં જાડે ત્યાં માંસ સિવાય બીજી કંઈ પણ વસ્તુ એટલે ભાત જ મળે. આથી કમ્યાનું જમાવેલું દૂધ (કન્ડેન્ડ મિલ્ક) અને ભાત ઉપર જ બોળન ચલાવવું પડતું ચુંડાચાઉન વિહારમાં મારી અને જ્ઞાનત્રિલોકની બંનેની એકસામટા બે મહિના સુધી સરખી જ દયા હતી. અમારા વિહારમાં બિશુઓને ગામમાંથી ઉપાસકજન જે અજ મોકલતા તેમાંથી ભાત સિવાય અમને બીજી એક પણ વસ્તુ ખાવાલાયક ન મળતી. આથી અમારે વિહારના ઝાડનો પાલો કાઢી, તેને કુંગળી સાથે સીકવી, તેનો ઉકાળો અને ભાત ખાવાનો ક્રમ રાખવો પડ્યો.

સુડાયાઉનના આચાર્ય કુમારચરિત્રની મારા ઉપર હીક
મહેરબાની હતી બન્નામા આમણેરની કઈ મહત્તરી નથી નાના
છોડાઓ આમણેર થાય અને બે ચાર દિવસમા પાછા ફરે
આવી ગે હે વળી પાછા મનમા આવે તો આઃ હમ દિવસમા
આમણેર થાય મારુ પાવિનુ જ્ઞાન જોઈ કુમારચરિત્રને મને
આમણેર રહેવા દેવો એ રીક ન લાગ્યુ મોગસે નામના બરમી
ગૃહસ્થને કહી તેણે મારી ઉપમપદાની તૈયારી કરી અને
મને બિંધુ બનાવેા બિંધુ થયા પછી બે જ મહિના દુ
બરમામા રહ્યો

હવે મારા મિત્ર જ્ઞાનત્રિલોક (જર્મન આમણેર) વિષે બે
શબ્દ કહી આ પ્રકરણ પૂરુ કરુ. આ ગૃહસ્થ એક ગિયા કુળમા
જન્મ્યા હતા નાની ઉંમરમા તેનુ વયજુ ધર્મ તરફ વળ્યાથી
એક વખત પોતે કેથલિક પાદરીના મુખમા બાગી મયા હતા
પછી જીવાનીમા બીતિકસાઅના અભ્યાસથી તે તદ્દન નાગ્નિક
બની મયા તેને મગીનસાઅનો બારે ગોખ દતો, અને
નિશાળનુ બજાર પૂરુ થયા પછી તેણે આ સાઅમા પ્રવીણતા
મેળવી ખામ કરીને મારમી (વાયોસિન) તેને બદલે જ સરમ
વગાડના આવડતી બરમામા પ્રવાસ દરમ્યાન તેને આ રીત
ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડી. કોન્ટ્રિનોપન, પોર્ટુગેસ, મુખર્ષ
વગેરે જગ્યાએ વાયોસિન બજારી તે પગ પૈસા મેળવી બે
અને આગળ જાય એક વખત મુખર્ષમા બેન્ડાટેન્ડ ઉપર
તેણે અરથો કલાક વાયોસિન બજારી ત્યારે ત્યા આમજવા બેમા
થયેલ ગોરાઓએ તેના ઉપર નોટો વગાડી. અમ્ધા કલાક
તેણે ૪૦ રૂપિયા મેળવી લીધા ઉત્તર દિ-ફુગ્ગાનમા તો
ધાર્મ થયે આમોએક રૂપિયાના હમવાની નોટરી મળી

હતી, પણ તેનું બધું લક્ષ્ય બૌદ્ધધર્મ તરફ લાગેલું હોવાથી તેણે તેની દરકાર ન કરી. જ્ઞાનત્રિલોકનું ચિત્ત બૌદ્ધધર્મ તરફ કેવી રીતે વળ્યું તેનો ઇતિહાસ તેણે મને ન કહ્યો, પણ ગોપેનહાર વગેરે ધર્મનું તત્ત્વવેત્તાઓના પુસ્તકો વાંચી બૌદ્ધધર્મ વિષે તેના મનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હોવા નોંધ એ એમ લાગે છે.

રમૂન પહોંચતા વેત એન્ટની ગ્યુટેને (જ્ઞાનત્રિલોક) પોતાની પાંચોલિન અને એક પેગી ભરીને ગીતો ફેંકી દીધા, અને ગુડાચાઉનમાં આમણેર ધર્મને રહ્યો તેની શુદ્ધિ સતેજ હોવાથી ફક્ત શબ્દકોશ અને વ્યાકરણની મદદથી તેણે ધીમે ધીમે પાંચ ભાષાનું જ્ઞાન મેળવી લીધું. આ કામમાં તેને મારી પણ થોડી મદદ મળી. પણ તેના પોતાના પ્રયત્ન આગળ મારી મદદ કંઈ વિસાતની નહોતી. ધણી વાર તે મારો પક્ષ લેતો. જરમી શ્રેષ્ઠ હિન્દીઓને ક્યા * (પરદેશી) કહે છે અને કાંઈ એમ કહેતું તો તે તપી જઈતો. જે શુદ્ધતા તમે હિંમતક છો તે પણ કહા હતો એમ તે કહેતો. એક દિવસ અમે બેઠે શ્રવેશમૂલ ચિંતનના દર્શને ગયા હતા ત્યાં એક જરમી મૃહસ્થે અમને અગ્રેજીમાં પૂછ્યું, ‘તમે અમારો ધર્મ કયારે સ્વીકાર્યો?’ જ્ઞાનત્રિલોકે તેને પૂછ્યું, ‘તમારો ધર્મ એટલે?’ તેણે કહ્યું, ‘અમારો જરમી ધર્મ’.

* પરદેશીઓને જરમી લોકો ‘ક્યા’ કહે છે, પણ પાછળથી આ શબ્દ હિન્દીઓ માટે જ વપરાવા લાગ્યો. અંગ્રેજોને તેઓ ‘ગોરા’ કહે છે.

બૌદ્ધક્ષેત્રોની યાત્રા

મોગકની હાડમારીને કારણે મારી તમિષતને ભારે ધણી પહોંચ્યો. અતિસારનો રોગ વારંવાર લાગુ પડવા લાગ્યો. તેથી અછંદેશ ઠોડી વળી કુશિનારા જવાનો પ્રયત્ન કરી જોવો એવો વિચાર આવવા લાગ્યો. જ્ઞાનત્રિતોકને મારો વિચાર પમદ હતો. પણ કુમારચંદ્રવિરને તે મુદ્દત રુચ્યો નહિ. પાંચ વર્ષ સુધી ગુરુ પાસે રહ્યા સિવાય જિમ્મને બીજું જગ્યાએ જવાનો નિરેધ છે, એવી માન્યતા પ્રચલિત થઈ પડી છે. મૂળ ત્રિપિટક પ્રથમા આને આધાર નથી. સિદ્ધ પાંચ વર્ષ ગુરુના વિદ્યાગ્રમા હી અધ્યયન પૂરું કરે તે પછી બીજે જગ્યા એવા ઉત્તેજીકાકારે અનેક સ્થળે ક્યાં છે છતાં એને પણ ધણા અપવાદો છે. મુદ્દાનો વિષય અધ્યયન છે અને મારો વિનય વગેરે જુથોને. અભ્યાસ ઠીક થઈ ગયો હોવાથી, ચિત્તને સ્વાસ્થ્ય રહે એવે સ્થળે જઈ રહેવામા આચાર્યની આજ્ઞા ન જ હોય, એમ મારું કહેવું હતું પણ અછંદેશમાના ધણાખરા સ્થવિરો શાસ્ત્ર દ્વિવલીયસી એ ન્યાયના પૂજારી હોવાથી અને અમારા ગુરુ તેમા અપવાદરૂપ ન હોવાથી તેમણે મને ખુલ્લા દિલથી કુશિનારા જવાની રજા ન આપી. તારે જવું હોય તો જા, એમ તેમણે કહ્યું. પણ તેમની મદદ વગર જરમી મૃદગ્યો પાસેથી મને આગબોટનું બાકું મળવું તદ્દન અશક્ય હતું અને સઘમા

દાખલ કરવાનો વિધિ મથો તે વખતે મોલમીનના પ્રસિદ્ધ
બરમી વેપારી મોંઝચે હોએ ખૂબ પેસો ખસ્યો હતો, પણ આ
વખતે કુમારસ્થવિરની મંજૂરી વગર એક સતી પાઈ પણ તે
નહિ ખરચે એવી મને ખાતરી હતી. આથી ટિકિટના પૈસાને
સારુ હું તેમની પાસે ન ગયો. ચિત્તર્થાવના કેટલાક જોદ્ધ વેપારી
રંગૂનમાં રહેતા હતા. આ લોકોના બધા આચારવિચાર
બંગાળી લોકોના જેવા હતા. માત્ર ધર્મે જ તેઓ જોદ્ધ હતા.
તેમની જોડે મારે સાધારણ ઓળખાણ હતી. એક દિવસ
તેમની પાસે જઈ મેં તેમને મારો કુશિનારા જવાનો વિચાર
જણાવ્યો અને તેમણે ખુશીપૂર્વક આગમોટનું ત્રીજા વર્ગનું
ઠાકું આપવા કબૂલ કર્યું.

ત્યાર પછી થોડે જ દિવસે મારાં પુસ્તકો વગેરે સામાન
સાથે લઈ હું રંગૂનથી કલકત્તે આવ્યો. કયે દિવસે કલકત્તે
પહોંચ્યો તે અત્યારે યાદ નથી. પણ ૧૯૦૪ના જાન્યુઆરીની
શરૂઆત હશે, તે વખતે ધર્મપાલ જાપાન, અમેરિકા વગેરે
દેશોના પ્રવાસે નીકળ્યા હતા અને તેમની ગેરહાજરીમાં
મહાભોધિ સભાનું કામ અનવરતન નામના એક સિંહલી યુવકને
હસ્તક હતું. આ ગૃહસ્થ બહુ અભ્યવચિત હતા એવા ખબર
મને પાછળથી મળ્યા. પણ આ વખતે તેના સ્વભાવનું
પારખું થવાનું સાધન નહોતું. હું સભાગૃહમાં ગિતયો. પણ
જમવાખાવાની અગવડ તે જ દિવસથી જણાવા લાગી.
અનવરતને મારી કશીયે સગવડ કરી નહિ. મને પણ આ
વખતે અગાઉની પેઠે ‘મારું શુ યશે’ એવી મુદ્દલ પરવા નહોતી.
હિન્દી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીનું જરૂરજોગું જ્ઞાન થઈ ગયું
હોવાથી, ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં કાઈ પણ જગ્યાએ મુસાફરી કરવા

મૌદ્ધક્ષેત્રોની યાત્રા

મેાગકની હાડમારીને કારણે મારી તન્નિયતને મારે ધક્કો પડેાચ્છેા અતિમારનેા રોમ વારવાર લાણુ પડવા લાગ્છેા, તેથી બ્રહ્મદેવ ડોડી વગ્ગ કુચિનાગ જવાનેા પ્રયત્ન કરી જોવેા એવેા વિચાર આવવા લાગ્છેા. જ્ઞાનત્રિવોકને મારેા વિચાર પમદ્દ હતો. પણ કુમારગ્ગવિગ્ને તે મુદ્દન રુગ્ગેા નાદિ પાચ વપ મુખી ગુરુ પાસે રથા મિવાય મિશુને બીજી જગ્યાએ જવાનેા નિરોધ છે, એવી માન્યના પ્રયત્નિન ચર્ધ પડી છે. મૂળ ત્રિપિટક પ્રથમા આને આધાર નથી. સિધ્ધ પાચ વર્ મુરુના વિદ્વામ્મા ન્હી અધ્યયન પૂરુ કરે તે પડી બીજે જતા, એવા ઉત્તરેષ્ઠીકામરે અનેક ગ્ગે કથી છે. છતાં એને પણ ઘણા અપવાદો છે. મુદ્દાનેા વિષય અધ્યયન છે અને મારેા વિનય વગેરે પ્રથેનિા અભ્યાસ ડીક ચર્ધ ગયેા હોવાથી, ચિત્તને સ્વામ્મ રહે એવે ગ્ગે જર્ધ રહેવામા આચાર્યની અગ્ગલ ન જ હોય, એમ માતુ કહેતુ હતું. પણ બ્રહ્મદેવમાના ઘણાખરા ગ્ગવિરેા જાત્રા દ્વિવેલીયહી એ ન્યાયના પૂજારી હોવાથી અને અમારા ગુરુ તેમા અપવાદગ્ગ ન હોવાથી, તેમણે મને ખુલ્લા દિલથી કુચિનારા જવાની રજા ન આપી. 'તારે જતુ હોય તો જા,' એમ તેમણે કહ્યુ. પણ તેમની મદદ વગર જરમી મૃદગ્ગેા પાસેથી પ્રતે આગજોગ્ગન ભાડું મળતુ તદ્દન અશક્ય હતું અને સધમા

હતી; પણ તેનું બધું લક્ષ બૌદ્ધધર્મ તરફ લાગેલું હોવાથી તેણે તેની દરકાર ન કરી. જ્ઞાનત્રિશોકનું ચિત્ત બૌદ્ધધર્મ તરફ કેવી રીતે વળ્યું તેના ઇતિહાસ તેણે મને ન કહ્યો, પણ શોપેનહાર વગેરે જર્મન તત્ત્વવેત્તાઓનાં પુસ્તકો વાંચી બૌદ્ધધર્મ વિષે તેના મનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હોવો જોઈએ એમ લાગે છે.

રંગૂન પહોંચતાં વેત એન્ટની ગ્યુટેને (જ્ઞાનત્રિશોક) પોતાની વાયોલિન અને એક પેટી ભરીને ગીતો ફેંકી હોધાં, અને ગ્યુડાચાકિનમાં ગ્રામથેર ઘર ને રહ્યો. તેની શુદ્ધ સતેજ હોવાથી શક્ત શબ્દકોશ અને વ્યાકરણની મદદથી તેણે ધીમે ધીમે પાંચ ભાષાનું જ્ઞાન મેળવી લીધું. આ કામમાં તેને મારી પણ થોડી મદદ મળી. પણ તેના પોતાના પ્રયત્ન આગળ મારી મદદ ઈર્ષ વિસાતની નહોતી. ઘણી વાર તે મારો પક્ષ લેતો બરમી લેકો હિન્દીઓને ક્યા * (પરદેશી) કહે છે અને કાર્ષ એમ કહેતું તો તે તપી જીકતો. જે શુદ્ધતા તમે જીપાસક છો તે પણ કદા હતો એમ તે કહેતો. એક દિવસ અમે બેઠે શ્વેદાગૂત ચૈત્ત્યના દર્શને ગયા હતા ત્યાં એક બરમી ગૃહસ્થે અમને અંગ્રેજીમાં પૂછ્યું, ‘તમે અમારો ધર્મ કયારે સ્વીકાર્યો?’ જ્ઞાનત્રિશોકે તેને પૂછ્યું, ‘તમારો ધર્મ એટલે?’ તેણે કહ્યું, ‘અમારો બરમી ધર્મ’

* પરદેશીઓને બરમી લોકો ‘ક્યા’ કહે છે, પણ પાછળથી આ શબ્દ હિન્દીઓ માટે જ વપરાવા લાગ્યો. અંગ્રેજોને તેઓ ‘ગારા’ કહે છે.

સુડોઆઉનના આચાર્ય કુમારસ્થવિરની મારા ઉપર ઠીક મહેરબાની હતી. બરમામાં શ્રામણેરની કંઈ ગણતરી નથી. નાનાં છોકરાંએ શ્રામણેર થાય અને જે ચાર દિવસમાં પાછાં ઘેર આવી રહે. વળી પાછા મનમાં આવે તો આઠ દસ દિવસમાં શ્રામણેર થાય. મારુ પાલિનું જ્ઞાન જોઈ કુમારસ્થવિરને મને શ્રામણેર રહેવા દેવો એ ઠીક ન લાગ્યું. મોંગશ્વે નામના બરમી ગૃહસ્થને કહી તેણે મારી ઉપસપદાની તૈયારી કરી અને મને બિશ્વ બનાવ્યો. બિશ્વ થયા પછી જે જ મહિના હું બરમામાં રહ્યો.

હવે મારા મિત્ર જ્ઞાનતિલોક (જર્મન શ્રામણેર) વિશે જે શબ્દ કહી આ પ્રકરણ પૂરું કરું. આ ગૃહસ્થ એક જિયા કુળમાં જન્મ્યા હતા. નાની ઉંમરમાં તેણે વલણ ધર્મ તરફ વળ્યાથી એક વખત પોતે કેથલિક પાદરીના મઠમાં બાગી ગયા હતા. પછી જીવાનીમાં ભૌતિકશાસ્ત્રના અભ્યાસથી તે તદ્દન નાસ્તિક બની ગયા. તેને મંગીતશાસ્ત્રનો ભારે શોખ હતો, અને નિશાળનું બહુતર પૂરું થયા પછી તેણે આ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણતા મેળવી. ખાસ કરીને સારંગી (વાયોલિન) તેને બહુ જ સરમ વગાડતા આવડતી. બરમાના પ્રવાસ દરમ્યાન તેને આ કળા ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડી. કોન્સ્ટાંટિનોપલ, પોર્ટસેયદ, મુંબઈ વગેરે જગ્યાએ વાયોલિન બજાવી તે પર પૈસા મેળવી છે અને આગળ જાય એક વખત મુજર્મમાં બેન્ડમેન ઉપર તેણે અરધો કલાક વાયોલિન બજાવી ત્યારે ત્યાં સાબળવા બેગા થયેલ ગોરાઓએ તેના ઉપર નોટો વરસાવી. અરધા કલાકમાં તેણે ૪૦ રૂપિયા મેળવી લીધા. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં તેને કોઈ રથને આઠસોએક રૂપિયાના દરમાયાની નોકરી મળતી

હતી, પણ તેનું બધું લક્ષ બૌદ્ધધર્મ તરફ લાગેલું હોવાથી તેણે તેની દરકાર ન કરી. જ્ઞાનત્રિશોકનું ચિત્ત બૌદ્ધધર્મ તરફ કેવી રીતે વળ્યું તેનો ઇતિહાસ તેણે અને ન કહ્યો, પણ જોષેનહાર વગેરે જર્મન તત્ત્વવેત્તાઓનાં પુસ્તકો વાંચી બૌદ્ધધર્મ વિષે તેના મનમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હોવા જોઈએ એમ લાગે છે.

રંગૂન પહોંચતાં વેલ એન્ટની ગુરુને (જ્ઞાનત્રિશોક) પોતાની વાથોક્તિ અને એક પેટી ભરીને ગીતો ફેટી દીધાં, અને મુકોચાઉતમા આમણેર થઈને રહ્યો. તેની શુદ્ધિ સતેજ હોવાથી ફક્ત શબ્દકોશ અને વ્યાકરણની મદદથી તેણે ધીમે ધીમે પાસિ ભાષાનું જ્ઞાન મેળવી લીધું. આ કામમાં તેને મારી પણ થોડી મદદ મળી. પણ તેના પોતાના પ્રયત્ન આગળ મારી મદદ કંઈ વિસાતની નહોતી. ઘણી વાર તે મારો પક્ષ લેતો જરમી લોકો હિન્દીઓને કલા* (પરદેશી) કહે છે. અને કાઈ એમ કહેવું તો તે તપી બેઠો. જે શુદ્ધના તમે ઉપાસક છો તે પણ કલા હતો એમ તે કહેતો એક દિવસ અમે બેઠે શ્રેદ્ધાગૂન ચિત્તના દર્શને ગયા હતા ત્યાં એક જરમી મૃદુરથે અમને અગ્રેજીમાં પૂછ્યું, 'તમે અમારો ધર્મ કપારે સ્વીકારો?' જ્ઞાનત્રિશોકે તેને પૂછ્યું, 'તમારો ધર્મ એટલે?' તેણે કહ્યું, 'અમારો જરમી ધર્મ.'

* પરદેશીઓને જરમી લોકો 'કલા' કહે છે, પણ પાછળથી આ શબ્દ હિન્દીઓ માટે જ વપરાવા લાગ્યો. અંગ્રેજોને તેઓ 'ગારા' કહે છે.

બૌદ્ધક્ષેત્રોની યાત્રા

ખોરાકની હાડમારીને કારણે મારી તબિયતને બારે ધડો પડ્યાં. અતિસાગનો રોગ વારંવાર લાગુ પડવા લાગ્યો, તેથી બ્રહ્મદેવ ઠોડી વગી કુશિનારા જવાનો પ્રયત્ન કરી જોવો એવો વિચાર આવવા લાગ્યો. જ્ઞાનત્રિરોકને મારો વિચાર પમદ હતો પણ કુમારસ્થવિરને તે મુદ્દવ રુચ્યો નહિ. પાંચ વર્ષ સુધી ગુરુ પામે રહ્યા સિવાય ભિક્ષુને બીજું જગ્યાએ જવાનો નિષેધ છે, એવી માન્યતા પ્રચલિત થઈ પડી છે. મૂળ ત્રિપિટક અથવા આને આધાર નથી. સિદ્ધ પાંચ વર્ષ ગુરુના વિદારમાં રહી અધ્યયન પૂરું કરે તે પછી બીજે જતા, એવા ઉદ્દેશ્ય નીકાકારે અનેક સ્થળે કર્યા છે. છતાં એને પણ ધણા અપવાદો છે. મુદ્દાનો વિષય અધ્યયન છે. અને મારો વિનય વગેરે પ્રધેનો. અભ્યાસ નીક થઈ ગયો હોવાથી, ચિત્તને સ્વાસ્થ્ય રહે એવે પ્રયત્ને જઈ રહેવામાં આચાર્યની અડચણ ન જ હોય, એમ મારું કહેવું હતું પણ બ્રહ્મદેવમાના ધણાખરા પ્રવિરો શાસ્ત્ર દ્રષ્ટિવેલીયસી એ ન્યાયના પૂઝરી હોવાથી અને અમારા ગુરુ તેમાં અપવાદપ ન હોવાથી, તેમણે મને ખુલ્લા દિલથી કુશિનારા જવાની રજા ન આપી. ‘તારે જવું હોય તો જા,’ એમ તેમણે કહ્યું પણ તેમની મદદ વગર નરમી શૂદ્ધ્યો પાસેથી મને આગળોટવું બાકુ મળવું તદ્દન અશક્ય હતું મને સઘમા

દાખલ કરવાનો વિધિ થયો તે વખતે મોલમીનના પ્રસિદ્ધ ખરખી વેપારી ગોંગથે હોયે ખૂબ પેસો ખરચ્યો હતો, પણ આ વખતે કુમારચવિરની મંજૂરી વગર એક રાત્રી પાઈ પણ તે નહિ ખરચે એવી મને ખાતરી હતી. આથી ટિકિટના પૈસાને સારુ હું તેમની પામે ન ગયો. ચિત્તગાંવના ફેટલાક બૌદ્ધ વેપારી રંગૂનમાં રહેતા હતા. આ લોકોના બધા આચારવિચાર બંગાળા લોકોના જેવા હતા. માત્ર ધર્મે જ તેઓ બૌદ્ધ હતા. તેમની જોડે મારે સાધારણ ઓળખાણ હતી. એક દિવસ તેમની પાસે જઈ મેં તેમને મારો કુચિનારા જરાનો વિચાર જણાવ્યો અને તેમણે ખુશીપૂર્વક આગમોડનું ત્રીજા વર્ગનું બારું આપવા કબૂલ કર્યું.

ત્યાર પછી થોડે જ દિવસે મારાં પુસ્તકા વગેરે મામાન સાથે લઈ હું રંગૂનથી કલકત્તે આવ્યો. કયે દિવસે કલકત્તે પહોંચ્યો તે અત્યારે યાદ નથી. પણ ૧૯૦૪ના જાન્યુઆરીની શરૂઆત હશે. તે વખતે ધર્મપાલ જાપાન, અમેરિકા વગેરે દેશોના પ્રવાસે નીકળ્યા હતા અને તેમની ગેરહાજરીમાં મહાભોધિ સભાનું કામ અનવરત નામના એક સિંહથી યુવકને હસ્તક હતું. આ ગૃહસ્થ બહુ અભ્યવસ્થિત હતા એવા ખબર મને પાછળથી મળ્યા પણ આ વખતે તેના સ્વભાવનું પારખું થવાનું સાધન નહોતું. હું સભાગૃહમાં બિતથો. પણ જમવાખાવાની અગવડ તે જ દિવસથી જણાવા લાગી. અનવરતને મારી કશાંચે મગવડ કરી નહિ મને પણ આ વખતે અગાઉની પેઠે ‘મારું શું થશે’ એવી મુદલ પરવા નહોતી. હિન્દી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીનું જરૂરજોગ્ જ્ઞાન થઈ ગયું હોવાથી, ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ પણ જગ્યાએ ખુસાફરી કરવા

મારી તૈયારી હતી અને બિલ્લા ઉપર નિર્બોધ કરવાની પણ મારી તેટલી જ તૈયારી હોવાથી રસ્તે ઉદરપૂર્તિ કરવામા પણ કશી જ અડચણ નહિ આવે, એવી મો ખાતરી હતી કદાચ એવો વખત આવ્યો જ તો તે પણ મહન કરી લેવા તૈયાર હોતો. આરી કલકત્તાના શ્રીમત ભોડો પાસે યાચના કરવાની તરખામી ન પડતા બીજે કે ત્રીજે જ દિવસે કલકત્તા છોડી પગરખે જ મુબર્ક મુધી મુસાફરી કરવાનું મેં હરાબ્દુ રસ્તે કોઈ ટિકિટ કઢાવી આપે તો આગમાડીમા જવું નહિ તા પગે ચાલવું એવો વિચાર હતા. અમુક જ દિવસે અમુક ડેમણે પહાચી જવું એવો તા કંઈ નિશ્ચય હતો જ નહિ. દેશાટન કરતા દેશદેશના ભોડેના રીતરિવાજ રંગે જાણુના મગે અને દિન્દુગ્ગાનના જુદા જુદા પ્રાતનું જ્ઞાન મગે એ જ ઉદ્દેશ હતો.

કનકત્ત આવાને બીજે જ દિવસે એક ઝોળી તથા એક સખવાઈ (પટ્ટું)નું મોટું ચીનર (ચમ) મેં દાથે સીરી તૈયાર કર્યું મારા બધા ફુતકો અનવરતને સોપ્યા. આમા મારી મેં ગોવા છાડ્યું ત્યારથી લખેલી નોંધપોથી પણ હતી મારે દાથે કાગળમા મરામર માધી સીલ કરીને મેં તે અનવરતનો મોપી અને મરામર સાચવી મૂક્યા વગીચીને નવામણ કરી પણ હું આ પુસ્તકના આરંભમા મ્હી ગયો તેમ તેની બેન્ગકારીથી આ નોંધપોથી બોવાઈ ગઈ માખીના પુસ્તકોમાથી ધણાખરા ૧૯૦૭મા ધર્મપાલ નરસિંથી મને પાછા મળેલા આ મધી તૈયારી પડી એક બે દિવસમા જ એક દિવસે સવારે સુયોગ્ય પડેલા મેં કલકત્તા છોડ્યું અને રસ્તો પૂછતો પૂછતો હાવરા મેંશન પહોંચ્યો. સાથી નગાન નાગપુર રેલવે રસ્તે મેં પીમે પીમે ચાલવા માડ્યું ત દિવસ મેં મારી ઝોળીમા બરી

ત્રીધેલાં કેળાં અને પાંઉ ઉપર કાઢયો; રાત ક્યાં ગાળી એ આધારે યાદ નથી. બીજો દિવસે સવારે આંદુલ સ્ટેશન આગળ પહોંચ્યો. ઝાળીમાં કંઈ બાકી ન હોવાથી પ્રથમ જમવાની કંઈક સમયક સોધવાનો વિચાર કરી હું ગામમાં ગયો.

ગામમાં શીતલપ્રસાદ નામના એક ઉદાર વકીલ રહે છે એમ કોઈને મોટે મેં સાંભળ્યું હતું. ધણું કરીને આંદુલના સ્ટેશનમાસ્તરે જ મને કહેલું. સવારે આંદુલને સુમારે હું ગામમાં ગયો. શીતલપ્રસાદ પોતાની ઝોશરીમાં અસીસો સાથે વાતો કરી રહ્યા હતા. ‘કેમ આવ્યા છો?’ એમ તેમણે મને દિવસમાં પૂછ્યું. મેં જવાબ આપ્યો, ‘જમવા સારું.’ તેમને આ મસ્કરી લાગી હતી. કંઈ પૈસાની મદદ જોઈએ છે કે કેમ, વગેરે સવાલો તેમણે પૂછ્યા, પણ ‘મને બીજું કંઈ જ નહિ, ફક્ત એક ટંકનું બોજન જ જોઈએ છે, અને તે મારા નિયમ પ્રમાણે બાર વાગ્યા પહેલાં મળે તો જ,’ એમ મેં જોખ્યું હતું. તેમણે ધણી જ ખુશાલી અને બોજન કરાવવા હા પાડી અને કહ્યું, ‘એટલું જ જોઈતું હોય તો અહીંથી હવે બીજો ક્યાંય જવાની બિલકુલ જરૂર નથી. અહીં નિરાંતે બેસો. બાર વાગ્યાની અંદર તમને મારા મરીજ ઘરમાં મળશે તે બોજન હું આપને કરાવીશ.’ તેના કહેવા પ્રમાણે ગામમાં બીજો ઘેર ન જતાં હું ત્યાં જ બેઠો. અગિયારેક વાગ્યે જજમાને મને તોફરની સાથે નવા બાથિલા તળાવ ઉપર નાહવા મોકલ્યો. અને તેમાંથી પરવારતાં તેમણે મારા જમવાની ગોઠવણ પડે કરી. જંગાળી રીત પ્રમાણે અનેક સાકબાજી વગેરે વસ્તુઓ હતી. જમી લીધા પછી તેમણે ‘કંઈ દ્રવ્ય લેશો?’ એમ મને ફરી વાર પૂછ્યું. પણ દ્રવ્ય

પાસે ન રાખવું એવો મારો સંકલ્પ હતો તે જાણી અને મને જાણ્યા માટે તેમનો ઉપકાર મારી મેં આંદુલ રેશનનો રસ્તો પકડ્યો.

આંદુલના રેશનમાસ્તર તેમ જ તેમના મદદનીશ બંને પ્રિયતી હતા. પણ તેઓ મારી સાથે ખૂબ ઉદારતાથી વર્ત્યા. તે દિવસે સવારે આમિસ્ટન્ટ રેશનમાસ્તર માથે મારે વાત થઈ હતી, સારે મેં તેને પૂછ્યું કે, 'કોઈ ગાડીના ગાર્ડના ડબ્બામાં બેસી મારાથી મિદનાપુર જઈ શકાય ખરું?' તેણે કહ્યું, 'તમે પેસેન્જર ટ્રેનમાં જાઓ તો મિદનાપુરને રેશનને તમને કોઈ નહિ પૂછે. માધુસૂદનાસી, હું એમ જાણી જવા દેશે. ઉપરાંત મારા કોઈ ઝાળખીતા ગાર્ડને તમારે માટે કંઈ મૂકીશ.' પણ આમ ટિકિટ વગર મુસાફરી કરી એ મને થોડું ન લાગ્યું. મેં તેને કહ્યું, 'ગાર્ડ મને જો તેના ડબ્બામાં બેસાડીને લઈ જાય તો જ હું ગઈ, વગર ટિકિટ પેસેન્જર ટ્રેનમાં તો હું ન જઈ.' અતિ તેણે રેશનમાસ્તરને વાત કરી. તેણે પણ મારી તરફ મારી પેડે સહાનુભૂતિ બતાવી. પણ પેસેન્જર ટ્રેનના ગાર્ડ પોતાના ખાનામાં નહિ લઈ જાય એમ કહ્યું. ને જ દિવસે જ્યારે એક માવમાડી આંદુલ રેશનથી મિદનાપુર જનાર હતી. તેના ગાર્ડની સાથે રેશન-માસ્તરને મારી ઝાળખાણ હતી. માવમાડીના જવા હું તૈયાર છું એમ જોઈ ગાર્ડ મને મિદનાપુર સુધી ખુશીથી લઈ જાગે એમ તેણે મને કહ્યું. મને પણ આ વાત ગમી. અને હું તે ગાડીમાં મિદનાપુર આવ્યો. તે ગાડીના ગાર્ડ પણ પ્રિયતી જ જાણ્યો. તે મારી સાથે અત્યંત સહૃદયતાથી વર્ત્યો. પોતાની બેઠક તેણે મને આપી અને પડે બેઠો રહ્યો રહ્યો.

મિદનાપુર પહોંચ્યા પછી સ્ટેશન ઉપર રહેતાં જે ત્રણ દક્ષિણી રેલવે કારકુનોને હું મળ્યો. પણ તેમની પાસેથી આગળ સુમાફરી કરવામાં કશી મદદ મળે એમ ન લાગવાથી સ્ટેશન છોડી મિદનાપુર શહેર તરફ મેં ધીમે ધીમે ચાલવા માંડ્યું. શહેર નજીક પહોંચ્યો ત્યાં મેં રસ્તાની ડાબી બાજુએ એક ગાડી બેઠેલી જોઈ ત્યાં મેં ત્રણ બગાળા ગૃહસ્થો ભેટા હતા. તેમને 'શહેરમાં જવાનો ખર્ચો આ જ કે ?' એમ મેં હિન્દીમાં પૂછ્યું. તેમણે હા કહી એમને હું આગળ ચાલના લાગ્યો. તેવામાં તેમનામાંનો એક ગૃહસ્થ ઉતાવળે ઉતાવળે ભારી પાછળ આંધો અને મને પૂછનાં લાગ્યો, 'તમને સરકૃતમાં વાત કરતા આવડે કે ?' મેં કહ્યું, 'હા, સરકૃતમાં હું મારી રીતે બોલી શકું છું. અંગ્રેજી પણ જાણું છું' તે કહે, 'પેલી ગાડી બેઠી છે તે અમારા રાજસાહેબની છે. તેમણે સરકૃતમાં એક ત્રણ પણ લખ્યો છે' મેં કહ્યું, 'તમારા રાજસાહેબ જોડે મારે કશું પ્રયોજન નથી, તોપણ તેમની મગજ હોય તો સરકૃતમાં બોલવા મને હરમત નથી.'

એટલામાં રાજસાહેબ ત્યાં આવ્યા. તેઓ ધ્યાનથી હતા અને તેમનું નામ કૃષ્ણપ્રસાદ કે એવું જ કંઈ હતું. મિદનાપુર જિલ્લામાં તેમની મોટી જમીનદારી હતી અને ત્યાં મિદનાપુર શહેરમાં એક મોટું ઘર (જેને મગાળાઓ કચેરી કહે છે) હતું. થોડી વાર સરકૃતમાં વાનો ચલા પછી રાજાએ મને પોતાની ગાડીમાં કચેરીએ આવના કહ્યું. પણ મને પગે ચાલતો જ જવા દો' એમ મેં કહ્યું. તેણે વધુ આગ્રહ ન કર્યો. પોતાની સાથેના એક ગૃહસ્થને મારી સાથે રાખી તેઓ ગયા. રાત પડ્યા પછી હું રાજસાહેબની કચેરીમાં જઈ પહોંચ્યો. બીજો

‘કાર્ધ આયસિમાછ લાગે છે! અહીં એને બળતા ગૃહસ્થનું ઘર કેનું? આપે તો કદાચ માધવરાવ પાધ્યે આમને આશરો આપે.’ અંતે તેમાંનો એક જણુ મારી તરફ વળીને કહે, ‘તમે માધવરાવ વકીલ ચહેર બહાર રહે છે તેમને ત્યાં જાઓ. તે તમારી બધી વ્યવસ્થા કરશે.’ પાધ્યે વકીલની તપાસ કરતો કરતો લગભગ સાંજે છ વાગ્યે તેમના તંબૂ પર પહોંચ્યો. તેઓ કાર્ધ કેસ ચલાવવા સારુ બહારગામ ગયા હતા અને રાતની ગાડીએ પાછા આવનાર હતા. મને તેમના નાના ભાઈએ, ‘તેમનું તમારે શું કામ છે?’ વગેરે અનેક સવાલો પૂછ્યા. પણ તેના સચિસ્તર જવાબ આપવાની બાંજગાડમાં ન પડતાં મેં દૂંકમાં જ જણાવ્યું, ‘મારે કશું ખાસ કામ નથી. માત્ર એક દિવસ અહીં રહેવાનું મળે અને માધવરાવને મળાય એથી વિશેષ મારો કશો હેતુ નથી.’ રાત્રે તેમણે મને જામવા વિશે પૂછ્યું. પણ ‘હું રાત્રે જામતો નથી,’ એમ કહી તેમના તંબૂમાં ચીવરની પથારી ઉપર હું નિરાંત સૂઈ ગયો.

શ્રી. પાધ્યે વકીલ રાતની ગાડીએ જ આવ્યા. આવ્યા કે તરત તેમને મારા ખબર મળ્યા હશે. પણ તેમણે મને જગાડ્યો નહિ. બીજો દિવસે તે જરા મોડા જીક્યા એટલે તે પછી મારી અને તેમની મુલાકાત થઈ. મેં કશો પડકો ન રાખતાં ‘દૂં બીદ્ધ હું’ વગેરે હકીકત તેમને જણાવી. તેઓ સુધારાના હિમાયતી હોવાથી મારા ધર્માંતરનું તેમને કશું ખાસ ખોટું ન લાગ્યું. તેમણે કહ્યું, ‘શુદ્ધ પણ આખરે હતા તો અમારા પ્રાચીન મહર્ષિઓમાંના જ એક, તેના મતને અનુસરવાથી માનુસ વટલાઈ જાય છે એમ દૂં મિલકુલ માનતો નથી. શ્રી.

દિવસે તેઓ ગામ જવાના હોવાથી તેમને તે જ રાત્રે ઘણાં કામ આટોપવાનાં હતાં. હું તેમને ન મળતાં નજીકના એક ઢાળિયામાં મારું ચીવર પાથરી તેનો બીજો છેડો ઓઢી નિરાંતે ઊંઘી ગયો. મુસાફરીના ચાકને લીધે હું ઘસઘસાટ ઊંઘવા લાગ્યો. અગિયાર વાગ્યાને મુમારે ઘોષ નામના એક વકીલે મારી પામે આવી મને જગાડ્યો. રાત્રે ભોજન કરવા સારુ રાજસાહેબે મને ખૂબ આગ્રહ કર્યો. પણ ‘બપોરે બાર વાગ્યા પછી હું જમતો નથી’ એમ કહી તેમના મનનું સમાધાન કર્યું. બીજો દિવસ પોતાની જોડે ગામ આવવાનો તેમણે મને ખૂબ આગ્રહ કર્યો. પણ મારા પ્રવાસનો ક્રમ મેં અગાઉથી નક્કી કર્યો હોવાથી તેમની ‘વિનંતીને હું માન આપી શક્યો નહિ. પોતાનાં માણસોને કહી મને નાગપુરની ટિકિટ કઢાવી આપવાની બ્યવસ્થા કરી તેઓ પોતાને ગામ ગયા. બીજો દિવસે હું ઘોષ વકીલને ઘેર જાણ્યો અને રાજસાહેબના ઓળખીતા ગૃહસ્થ સાથે રોશને આપ્યો. રાજસાહેબ અને તેમના મિત્રોએ કરેલ રકમમાંથી મારી ટિકિટ લેવામાં આવી, અને વધ્યા તે પૈસામાંથી પેલા ગૃહસ્થે મને રસ્તામાં ખાવા સારુ બાતું બંધાવ્યું.

બીજો દિવસે બપોરે નાગપુર પહોંચ્યો. વાટમાં મારું ખાઈ લીધું હતું તેથી જમવાની ફિકર નહોતી. પરંતુ રહેવું ક્યાં અને આવતી કાલનું શું, એ સવાલ હતો જ. એમ ને એમ રોશનથી શહેરમાં આપ્યો. શહેરમાં પ્લેમનો કેર વર્તી રહ્યો હતો. લોકો ધરનાર છોડી બહાર રહેવા ચાલ્યા ગયા હતા અને ઊતરવાનું સ્થાન મળવું મુશ્કેલ હતું. બે ચાર વાણિયા કે એવા જ કોઈ મળ્યા તે અંદર અંદર કહેવા લાગ્યા,

‘કોઈ આપસમાંજ લાગે છે! અહીં એને ભળતા મૃદુસ્થનું ધર કેનું! આપે તો કદાચ માધવગવ પાધ્યે આમને આશરે આપે’ અતે તેમને એક જણુ મારી તરફ વળીને કહે, ‘તમે માધવરાવ વકીલ શહેર બહાર રહે છે તેમને ત્યાં જાઓ. તે તમારી બધી બ્યવસ્થા કરશે.’ પાધ્યે વકીલની તપાસ કરતો કરતો લગભગ માંજે છ વાગ્યે તેમના તંબૂ પર પહોંચ્યો. તેઓ કોઈ કેસ ચલાવવા સારુ બહારગામ ગયા હતા અને રાતની ગાડીએ પાઠા આવનાર હતા. મને તેમના નાના ભાઈએ, ‘તેમનું તમારે શું કામ છે?’ વગેરે અનેક ચવાચો પૂછ્યા. પણ તેના સવિસ્તર જવાબ આપવાની બાજગડમા ન પડતાં મેં દુકર્માં જ જણાવ્યું, ‘મારે કશું ખાસ કામ નથી. માત્ર એક દિવસ અહીં રહેવાનું મળે અને માધવરાવને મળાથ એથી વિશેષ મારો કશો હેતુ નથી.’ ગત્રે તેમણે મને જમવા વિશે પૂછ્યું. પણ ‘હું ગત્રે જમતો નથી,’ એમ કહી તેમના તંબૂમાં ચીવરની પથારી ઉપર હું નિર્ગતે સૂઈ ગયો.

શ્રી. પાધ્યે વકીલ રાતની ગાડીએ જ આવ્યા. આવ્યા કે તરત તેમને મારા ખબર મળ્યા હશે. પણ તેમણે મને જગાડ્યો નહિ બીજે દિવસે તે જરા મોડા જિંઠ્યા એટલે તે પછી મારી અને તેમની મુલાકાત થઈ. મેં કશો પડો ન રાખતાં ‘હું બીજું છું’ વગેરે હકીકત તેમને જણાવી. તેઓ સુધારાના હિમાયતી હોવાથી મારા ધર્મોત્તરનું તેમને કરુ ખાસ ખેાડુ ન લાગ્યું. તેમણે કહ્યું, ‘જુદ પછુ આખરે દત્તા તો અમારા પ્રાચીન મહર્ષિઓમાંના જ એક, તેના મનને અનુમરવાથી માણસ વટલાઈ જાય છે એમ હું જિયકુલ માનતો નથી. શ્રી.

એકકિરો નામના એક જાપાની જોઈ અહીં આ-આ હતા તે
મારે જ ઘેર રહ્યા હતા હવે તમે નકામા ધરતિધર ન
બટકતા અહીં જ નિગતે રહો આને જે કઈ ધર્મચિંતન કરવું
હાય તે અહીં રહ્યા કરો *

થોડા દિવસ નાગપુરમાં ગહવું મન રીડ લાગ્યું શ્રી
પાખેએ મારે માટે એક નાનો તજૂ છલાયદો તથાવી આપ્યો
નીચે ધાસની પથારી કરી તે ઉપર સૂતો શ્રી પાખેના
તજૂ આગળ ખીજા પથુ જે ચાર ડેરા હતા તે બધાને ત્યાથી
મન થોડી થોડી બિજા મળતી શ્રી પાખેએ એક માગીનું
છીછરું રામપાન મને આપી આપ્યું હતું તેમાં હું જમતો અને
નાહવા સારું તમ જ પાણી ભરી રાખવા સારું એક બીજો
માગીનો થડો હતો અને હાથ ધોવા માટે એક રીમ હતી
દેખા

મૃપાત્રમાત્રવિમલચોરસમાગચાવર ।

નિમયો વિહરિષ્યામિ કદા કાયમગાપવન્ ॥*

આ સાતિદેવાચાર્યની અબળખાનો એ થોડા દિવસ મે
હીક અનુભવ લીધો

શ્રી પાખેના તેમ જ બીજાના તજૂઓથી મારો તજૂ
સાગી પેડે દૂર હતો ત્યાં એરુઝાઝરુની નમ જ ચોરતી બહુ બીક
રહેતી પથુ દુ તા બેધ ક રાતવરત બધે ફરતો, અને ભોયે
ધાસ ઉપર સૂઈ રહેતા લગભગ અઠવાડિયુ કે દોઢ અઠવાડિયુ
માઠય પથુ કાયમને માટે અહીં રહેવું. અસકચ હતું વળી

* માગીનું મકાન એ જ મારો વૈભવ અને ચોરને પણ કામ ન
આવે એવું ચીવર (પાસે રાખીને) હું દેહની પરવા ન કરતા
નિશય થઈને ક્યારે વિચરીશ ?

શ્રી. પાધ્યે ગામમાં રહેવા જાય તે પછી આ વગડામાં મારાથી ન જ રહેવાત. કારણ રોજ બિંદુને સારુ ચાર પાંચ માર્કલ ચાલતા જવું અને ચાર પાંચ માર્કલ આવવું પડત. તેથી નાગપુર છોડી મુબઈ થઈ જનારસ અને લાંથી કુશિનારા જવું એવો મેં વિચાર કર્યો. શ્રી. પાધ્યેને મેં મારો વિચાર જણાવ્યો. તેમનું કહેવું એમ હતું કે, મારે નાગપુરથી સીધા જનારસ જવું. પણ મેં કહ્યું, 'આ વખત મારે મુબઈની જાણ એક વાર જોવી છે. હું પૂનામાં હતો પણ મુબઈ જોયું નથી. અહીંથી ઉમરાવતી પાસે જ છે તે પણ જોવા ઇચ્છા છે.' પાધ્યેએ વિગેય હા ના ન કરતાં ઉમરાવતીના વકીલ શ્રી. જોવિંદ નારાયણ કાજે ઉપર મને બક્ષામણપત્ર લખી આપ્યો અને બીજે દિવસે સ્ટેશન પર આવી ઉમરાવતીની ટિકિટ કઢાવી આપી.

ઉમરાવતી હું મધરાતે પહોંચ્યો. એવે વખતે શ્રી. કાજેને ઘેર જઈ બારણાં ઉઘડાવવાં કીક નહિ, એમ ધારી સ્ટેશને જ ત્રીજા વર્ગની વેસ્ટિંગ રૂમમાં દરશ પર સૂઈ રહ્યો. આથી બીજે દિવસે મને મરડો થઈ તબિયત એકાએક બગડી. સવારે કાજે વકીલના ઘરનો પત્તો મેળવ્યો. તેમણે મારો ધણો સારો મતકાર કર્યો. એટલું જ નહિ, પણ શ્રી. દાદાભાઈએ ખાપડે વગેરે ગૃહસ્થો જોડે તેમણે મારી ઝોળખાણ કરાવી, ત્યાં જૌદ્ધર્મ વિષે એક વ્યાખ્યાન મારે આપવું, એમ સૌનો આમ્રહ યવાથી મેં જુદના મધ્યમ માર્ગ વિષે ત્યાંના ચિયોસોફિકલ સોજમા વ્યાખ્યાન આપ્યું. શ્રી ખાપડે પ્રમુખ હતા. તેમણે જૌદ્ધર્મ ઉપર અનુકૂળ વિવેચન કર્યું અને એકંદરે મારું વ્યાખ્યાન બધાને ગમ્યું હોય એમ જણાયું પણ મરાઠીમાં બોલવાનો મને આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો,

તેથી વ્યાખ્યાન કવુક નીવડમે એની ચિતા મને ઠેવટ સુધી
ઠહી

શ્રી કાણેએ મારો બધો બાર ઉપાડી લીધો. ટિકિટના
પૈસા બધા તેમણે આપ્યા કે ફાળો કરી ભેગા કર્યા એની મત
ખમર ન પડી તેમણે મુળર્ષિમા શ્રી હરિ સીનારામ દીક્ષિત
મોલિસિટગને કામળ લખી મારા આવવાની ખમર આપી,
અને ઉમરાવતીથી નીમળતા પડેલા તાર પણુ કર્યો. આટલેથી
પણુ તેમને સતો ન થયો મને કહે, 'જો તમે ન કચરાઓ
તો તમારી સ્ત્રી તેમજ પુત્રી માટે હું વયાસમિ થોડી રકમ
મોકલતો રહું' તેમની આ ઉમરાવતી માટે મે તેમનો અત્યંત
ઉપકાર માન્યો. પણુ તેવી દેણગી રકમ લેવા મે ના પાડી
મે વિનયપૂર્વક કયુ, 'મારા માથા દાકતર છે અને પેનાની
બહેનનો બાર સહન કરવા જેવી તેમની આયપત છે એટલે
તમે નાહક ચિતા ન કરો' આમ કહી તેમના મનનુ
સમાધાન કર્યું

માત્ર ત્રણ કે ચાર દિવસ હુ ઉમરાવતીમા રહ્યો હોર્ષિ
ત્યાથી મુળર્ષિ આવ્યો. દાદર ગાડી બજલી સીધો વાઢરા ગયો
શ્રી દીક્ષિતે ગાડી તથા એક માણુમને ઝેશન ઉપર મોકલ્યો.
હતો તે મને તેમને ઘેર લઈ ગયો. તે દિવસે દીક્ષિતને ઘેર
કર્મ પ્રમગ હતો કે પછી રવિનાર હોવાથી મુખ્યમિત્રોને
જમવા તેડયા હતા, પણુ ત્યા શ્રી દામોદર ગણેશ પાધે
વગેરે લોકો આવ્યા હતા. વેદાત ઉપર મારે તેમની સાથે
લાભો રખત સુધી ચર્ચા થઈ શ્રી દાબોળકર કરીને એક
ગૃહસ્થ પણુ ત્યા આયા હતા તેમણે મે ધર્માતર કયુ તેને
વિશે મારે ખેદ પ્રદર્શિત કર્યો ખામ કરીને સારસ્વતની નાતે

મારા જેવા એક હોશિયાર માણસને ખોયો અને મેં સારરવત જેવી જાતિ ખોઈ, એ વાત એમના દિવને અત્યંત અકારી થઈ પડી!

દીક્ષિત અને બીજા દિવસે પોતાની સાથે મુંબઈ લઈ ગયા. અને એક બાકૂલી ગાદી કરી આપી તેના ડોઈ નાનાવાળાને સાથે મોકલ્યો; તેણે અને મુંબઈનાં કેટલાંક જોવા-લાયક સ્થળો જતાવ્યાં. હવે મારે મુંબઈમાં વધુ વખત રહેવાની જરૂર ન રહી. તથા તે જ રાત્રે નીકળી વડોદરા ગયો. શ્રી. દીક્ષિતે વડોદરાના તેમના એક મિત્ર શ્રી. રામચંદ્ર હરિ ગોખલેને આમંત્રણ મારે વિશે લખ્યું. રાત્રે અગિયાર વાગ્યે રેલેશને આવી અને ટિકિટ કઢાવી આપી અને ગાડીએ બેસાડ્યો.

બીજા દિવસે સવારે શ્રી. ગોખલે વડોદરાને રેલેશને હાજર હતા. મારા વેશ ઉપરથી તેમણે અને ઓળખ્યો, અને પોતાની ગાડીમાં અને ઘેર લઈ ગયા. તેમને ઘેર જન્મવાખાવાની સગવડ સારી હતી. પણ ત્યાં મારે એક દિવસથી વધારે રહેવું નહોતું. તથા મેં તે જ દિવસે રાતની ગાડીએ બેસી ઉત્તરન જવાનું કરાવ્યું. ગોખલેએ રેલેશને આપી ઉત્તરનની ટિકિટ કઢાવી આપી બીજા પણ મોડા રૂપિયા તેમણે આપવા માંડ્યા પણ તે મેં લીધા નહિ.

ઉત્તરનમાં પ્લેગ ચાલતો હતો. મારા જૂના મિત્ર કેળકર મારતર વગેરે ગામ બહાર રહેતા હતા. મેં તેમના ઘરનો માંડ માંડ પત્તો મેળવ્યો. માધવકોલેજના તે વખતના પ્રિન્સિપાલ શ્રી. ટેંકલેના તંજૂમા કે પછી શ્રી. કેળકરની ઝૂંપડીમાં ક્યાંક રહ્યો. અત્યારે ગોઠવવાની વાદ નથી. શીલનાથ

નામના ડોઝ એક વેરાગી તે વખતે દેવાસમાં રહેતા હતા તેમને આ બધા મંડળે મુરુ કર્યા હતા. તેમને મારે જરૂર મળતું એવો સદુનો ભારે આગ્રહ થયેલ. આથી ઉત્તમનથી દેવાસ મુખી ચોવીસ માઈલ દૂર ચાલતો ગયો. પણ આ મેન્યુએટ મંડળે મને કશો હતો તેવો ભારે ધર્મસાક્ષાત્કાર આ બાવામાં મને દેખાયો નહિ.

એક નાનીશી ટેકરી ઉપર બાવાજીની ગુફા હતી અને ગુફાના મોં આગળ એક ધૂણી ધખતી હતી. બાવાજીને નમસ્કાર બમરકાર કર્યા વગર જ હું તેમની પાસે જઈને બેઠો. બાવાજીને તેમ જ તેના શિષ્યમંડળને આ ગમ્યુ ન હોતું જોઈએ! મેં બાવાજીને સોડા પ્રશ્નો પૂછ્યા પણ બાવાજીએ તેના આડંબવળા જવાબ આપી હિડાડી દીધા. બાવાજી તે વખતે ભાંગના નિશામાં ચકચૂર હોય એમ લાગ્યું! તે દિવસે તો મારી સાથે હું ભાવુ બાધી લાવ્યો હતો અને બાર વાગ્યા પહેલાં રસ્તામાં જ ખાઈ લીધું હતું તેથી રાત્રે જમણું નહોતું લગભગ માત્ર વાગ્યે શીલનાથના શિષ્યવૃંદે ધૂણીની પૂજા કરી શખ ફૂંક્યા. આ પૂજા વખતે આરતી વગેરે અધુ શીલનાથ બાવાજીના નામનું થતું. શીલનાથ જ ત્યારે પૂરણપુરોહિતમ, એવી જ તેમના શિષ્ય-મંડળની દૃઢ માન્યતા હોય એમ લાગ્યું. ગમે તેમ હોય પણ મને આ બધું કંઈ રુચ્યું નહિ.

બીજે દિવસે શ્રી. ગગાધર શાસ્ત્રી જોડે મારી બેઠ થઈ. એઓ દેવાસની અગ્રેજી નિશાળના હેડમાસ્ટર હતા, અને વિદ્યાન્યાસંગી હતા તેમની મારી ઓળખાણ કંઈ અને કેવી રીતે થઈ એ ચોક્કસ યાદ નથી આવતું, પણ તેમણે મને

પોતાને ઘેર જન્મવા આવવા આગ્રહ કર્યો અને ખાતરી આપી કે મારા નિયમ મુજબ જાર વાગ્યાની અંદર જાણુ તમાર ચર્ચ જશે. તે દિવસે અગિયાર માડા અગિયાર વાગ્યે હું તેમને ત્યાં જાણ્યો. અને જાણે તેમની નિશાળમાં મારું એક વ્યાખ્યાન થયું એકંદરે દેવામ આવવામાં શીલનાથની મુદ્દાકાલ કરતા મંગાધર શાસ્ત્રીની મુદ્દાકાલનો લાભ જ અને તે વિશેષ લાગ્યો !

દેવાસથી હું ઇન્દોર ગયો. જવાનું તે ઉત્તરના જ નહીં કર્યું હતું. શ્રી. કેળકરે ઇન્દોરમાં થી કેતકર હેડમાસ્ટરને મારે વિશે લખ્યું હતું તે પ્રમાણે તેમણે મને એક દિવસ પોતાને ત્યાં રાખી ઉત્તરનાની ટિકિટ કઢાવી આપી રવાના કર્યો. ત્યાં મિ. કેકરે, શ્રી. કેળકર, વગેરે મુલકસાહેબે કાળે કરી અને ગ્વાલિયર રવાના કર્યો ગ્વાલિયરમાં હું દા વાગળેને ત્યાં જ ઊતર્યો ચાર વર્ગે અમે મળ્યા તેથી દા વાગળે અત્યંત રાજ થયા. મારો મન્યાસીનો વેશ તેમને ગમ્યો નહિ. છતાં મારા આદરસત્કારમાં તેમણે પ્રતિ જાતની જાણપ આવવા દીધી નહિ. એક કે બે દિવસ તેમને ત્યાં રહીને કાશી જવા નીકળ્યો. દા વાગળેને તે દિવસ દરમારમાં જરૂરી કામ હોવાથી મને પ્રેશને મૂકવા આવી શક્યા નહિ. પણ મને ટિકિટ કઢાવી આપના અને માડીએ બેમાડવા તેમણે પોતાના ભાણેજને મોકલ્યો તેણે ટિકિટ કઢાવી આપી અને મૂડી ભરીને રૂપિયા મારી આમળ મળી રૂપિયા કેટલા હતા તે વગેરે કશું ન પૂછતા મેં તેને એટલું જ કહ્યું કે, 'એ રૂપિયા હું કોઈ રીતે લઈ શકું એમ નથી હું એનો અપશં નહિ કરું. તમે તે લઈ જાઓ અને તમારા મામાને પાછા સોંપજો.'

કાશીમાં સારનાથ આમળ જોઈ લોકો માટે એ નાનું વસતિગૃહ બંધાવાનું મારા સાબળવામાં આવ્યું હતું તે મુઝમ્ કુન્દોન્દોન્દને રોયને બિનરી મે તે તરફનો રસ્તો પકડ્યો ત્યાં સુમેધ કર નામનો એક ગ્રામણેર રહેતો હતો તેણે મને ખવરાવ્યું પશુ આ વસતિગૃહ નાનું હોવાથી મારા રહેવાની સગવડ ત્યાં થાય એમ નહોતું એમ તેણે જણાવ્યું મે તેને પૂછ્યું, 'અહીંથી કુશિનારા જવાનું કટકું બાકુ પડે છે?' તેણે ગાડીબાકુ મને અહીં ફાઈ રીતે મળી શકે?' કુશિનારા નજીકના 'તહસીલ દોરિયા' રોયનનું બાકુ અહીંથી એક ડપિયો ને હિપ્પો કર્મ આના થતું હતું તેમજા પૈસા સુમેધ કરે પોતાની પાસેથી આવ્યા અને મને ત્યાં રવાના કર્યો

તહસીલ દોરિયા હું સવારે પહોંચ્યો ત્યાંથી કુશિનારા ત્રેવીશ માઈલ થાય રસ્તો ખીણો છે, પશુ વાટમાં જમનાનું શું તેની દિશા હતી જ છતાં રોયને મેસી રહેવામાં તો કઈ સાર નથી એમ વિચારી મે તરત જ ચાલવા માડ્યું પાંચ છ માઈલ ચાલ્યો ત્યાં બપોર થવા આવ્યા ત્યાં નજીકના એક ગામમાં લાના ગાઈ ક્ષત્રિય જમીનદારને ઘેર હું ગયો તેણે મારું સારી રીતે આતિથ્ય કર્યું જમ્યા પછી મે આગળ ચાલવા માડ્યું રાત્રે વાટમાં જ એક તુહારને ઘેર મૂતો અને બીજો દિવસે સવારે કુશિનારા જઈ પહોંચ્યો

આ સ્થાન ગોરખપુર જિલ્લાના કનચ તાનુકાના મામળી મે માર્કવ છ હાથ એને માત્ર કુવર કા કોટ' કહે ૬ આનપાસના અનાડી લોકોને અહીંની ભુદના મૂર્તિ જોઈને ભારે આશ્ચર્ય થાય છે 'ત વિષેના ઇતિહાસની તેમને બિલકુલ ખબર નથી પાછળ કહી ગયો છું કે મહાવીર બિહુએ

શ્રી. ખેતરી નામના બરમી વેપારીની મદદથી અહીં એક ધર્મ-
શાળા બાંધી છે. મહાવીર બિશ્નુ એ જ ધર્મશાળામાં રહેતા હતા.
તેની સાથે ઉત્તર તરફનો કોઈ જુદા બ્રાહ્મણ બિશ્નુ રહેતો હતો.
શ્રી. ખેતરીએ એક બરમી ગૃહસ્થને બિશ્નુઓની સંભાળ લેવા
અને ધર્મશાળા સાચવવા ત્યાં રાખ્યો હતો. મહાવીર બિશ્નુએ
મારું સ્વાગત સારું કર્યું અને મને રહેવાને એક ઝોરડી આપી.
આઠ પંદર દિવસ હું તે ઝોરડીમાં રહ્યો, પણ મારાં ધ્યાન-
સમાધિમાં ત્યાં બહુ ખલેલ પહોંચવા લાગી.

મારી ઝોરડીની બહાર વિશ્વામિત્રગેનકાનું (રવિવર્માનું
દોરેણું) એક ચિત્ર ટાંગેલું હતું. અડખેપડખેનાં મામડાંઓમાંથી
લોકો ધર્મશાળા જોવા આવતા અને આ ચિત્ર તરફ જોઈને
અડખડાટ હસતા. તેમ ન કરવા મેં તેમને અનેક વાર કહ્યું.
‘પણ રોજ નવા નવા માણસો આવે તેથી તેની કાંઈ અસર
ન થઈ. આથી મેં મહાવીર બિશ્નુને કહ્યું. ‘તમે આ ચિત્ર
અહીંથી કાઢી નાંખો અથવા તો છેવટ અહીંથી તો તેને
ખસોડો જ અને બીજે ક્યાંક લટકાવો, એટલે મને તેનો ત્રાસ
થતો અટકે.’ પણ ચિત્ર ખેતરીના માણસે મૂકેલું હોવાથી
મહાવીર બિશ્નુને તે કાઢી નાંખવું ડીક ન લાગ્યું! અંતે મેં
તેને અવળું કરી મૂક્યું. પણ પેલા બરમીએ તે પાછું ચરું
કરીને મૂક્યું! કુશિનારા આવવાનો મુખ્ય હેતુ મનને શાંતિ
મળે એ જ હતો. પણ આ એક નાનકડા ચિત્રે તેમાં બેહદ
ખલેલ કરી. હવે ધર્મશાળા છોડી જવા સિવાય બીજો ઉપાય
રહ્યો નહિ!

એક દિવસ મહાવીર બિશ્નુની સાથે મારે આ વિષે સારી
ચેટ બોલાવ્યાથી ચર્ચ અને એ બહાનાનો લાભ લઈ મેં

ધર્મશાળા છોડી. શુદ્ધતા મદિરની પાછળના ખડેરમા બેઠેલું એક જગથી ઝાડ હતું તેની નીચે થોડીએક જગ્યા માફ કરી હું ત્યાં રહેવા લાગ્યો. એક દિવસ તો કમણ ગામમાં જઈ એક વખતને ઘેરથી બિમા લા-યો પણ બીજા દિવસથી મહાવીર બિંધુએ મારુ ભોજન હું જ્યાં બેઠો હતો ત્યાં મોજવા માડ્યું આમ બિમા મેળવવાની દિકર રહી નહિ.

૧૯૦૪ના જાન્યુઆરીની ૨૫મી તારીખે હું કુશિનારા પહોંચ્યો હતો. એ જ અડવાડિયા ધર્મશાળાની ઓગડીમાં ગાળ્યા અને મીઠા જે અહીં મદિના પેના ઝાડ નીચે ગયા. મારી જિંદગીના એમતવામમાં ગાળેલા પહેલા દિવસો તે આ જ ભગવાન શુદ્ધ ભયભૈરવ સૂત્રમાં કહેના ભયભૈરવનો મેં આ ટેમણે પડેલી જ વાર અનુભવ થયો. આ સૂત્રમાં ભગવાન શુદ્ધ કહે છે, 'હે બિંધુઓ' હું ચૌદસ, અમામ, પૂનમ અને આઠમને દિવસે, જ્યાં શૂતપિશાચાદિનો મહુ બધ હોય કે એમ કહેવાય છે, ત્યાં જઈને રહેતો. ગને એકાદ મોઝ ઝાડ ઉપરથી સૂકી ડાખળા નીચે પાડતો હોય, એકાદ જાનવર નહીં આવતું હોય અથવા તો પવનથી ઝાડના પાદડા ખડખડે તેવો જ મારા શરીરમાં બધનો મચાવ થતો તે વખતે જો હું અહીંથી તહીં ફરતો હોઉં તો ફરતા ફરતા જ તે બધનો નાશ કરતાં બિંધો હોઈ ને મને બીજા લાગે તો જિવા જિવા જ હું બીકનો નાશ કરતો બેરો હોઈ ને બીક મારી પાસે આવે તો હું એમ એમ ને બીકનો નાશ કરતો, અને જિજાનામાં પડ્યો હોઈ ને જો મને બધ લાગે તો તે જ ગિયતિમાં હું તેનું દમન કરતો.' આ અને એવા જ મીઠા સૂત્રોમાં કહેલી બામતોનો અનુભવ દેવાની મને અહીં તમ મળી રાતે નોજિયા,

વરુ, વગેરે જનાવરે સૂકાં પાંદડાં ઉપર ચઢીને દોડ્યાં જાય અને તે વખતે મારું સરીર બીતિથી કંપી બેઠે. પણ તે દાયે જે સ્થિતિમાં હું હોઉં તે જ સ્થિતિમાં ગ્રહીને તે બીકનું હું દમન કરતો.

મહાવીર બિશુએ મને પાથરવા મારુ એક પાથરણુ આપ્યું હતું. એક દિવસ મારા રહેઠાણના ઝાડ પાસે ખેતરમાં તે પાથરણુ પાથરીને હું સૂતો હતો. મધરાતને સુમારે જાગીને હું શૌચ કરવા ગયો. પાછો આવીને જોઉં છું તો પાથરણુની ઠેકા ઉપર કંઈ લાકડું પડ્યું હોય એવી વસ્તુ જોઈ. મને શંકા આવી અને મેં ચપટી વગાડી. એટલે ત્યાં પડેલો માપ ધીરે ધીરે ચાલ્યો ગયો. તે દિવસથી શુદ્ધમંદિરની ગહારના ઓઠા ઉપર હું સૂવા લાગ્યો. આ ઓઠો જમીનથી ઊંચો હોવાથી એરુઝાંઝરું પથારીમાં આવવાનો સંભવ થોડો હતો. પરંતુ ઓઠા ઉપર ઝાડની કે એવી કશી એથ ન હોવાથી રાતે ઝાકળ પડે અને મારી પથારી બીજાઈ જાય. ઉપરાંત ઓઠાની જમીન છોળી હોવાથી ટાઢ પણ ખૂબ વાય.

મૂર્તિ નામનો એક કબીરપંથી માધુ પામેના જ એક ગામમા રહેતો હતો તે વખતોવખત મારી પામે આવતો અને ધર્મચર્ચા કરતો. હું પણ તેને શુદ્ધની બાવના વગેરેના પ્રકાર કહેતો. એક દિવસ મારા રહેઠાણથી બે માર્ગલ દૂર આવેલા એક મસાણુમા જવાનું અમે ઠરાવ્યું, અને તે પ્રમાણે અમે આખી રાત ત્યાં ગાળી, શિયાળ, વરુ, વગેરે જનાવરો તો આ મસાણુમાં હતા જ, પણ તે કગ્તામે શૃંગસરીરના અવયવો, હાડકા વગેરે ચોગેર પડેલા હોવાથી આ જગ્યા અધિક બિહામણી લાગતી હતી ત્યાંથી ગાણુસની ખેડપરી વગેરે

અનેક હાડકાં ભેગાં કરી આણી તે ઉપર મેં કેટલાક દિવસ સુધી ધ્યાન કર્યું.

આ પહેલાં મને વેરાન જંગલમાં ફરવાની ટેવ નહોતી એમ નહિ. અમારું સાંખવળ ગામ હજી વેરાન જંગલ જ છે. હજી આજે પણ ત્યાં સૂર્યાસ્ત પછી વાઘની બરાડ વર્ષમાં ઘણી વાર સાબળવા મળે છે. અને ત્યાં રાત્રીભરના અનેક વેળા હું ક્યો છું. મસાણુ આગળ ઘરેને એકલા જવા આવવામાં મને મુશ્કેલી ન લાગતી. પણ ને વખતે મનની વૃત્તિ જુદી હતી. સાપ, વાઘ, જૂત, પિશાચ કે ચોર આવે તોપણ તેની સામે થવા હાથમાં દંડૂકો અને ધારિયુ રહેતાં. વાઘ ઉપર હુમલો કરવાની પણ મારામાં હરહમેશ ધમક રહેતી. અહીંની વાત જુદી જ હતી. અહીં શિયાળ વગેરે જાણ સત્તુઓનો પ્રતિકાર માત્ર વૈરાગ્ય અને શાંતિથી કરવાનો હતો. આથી રાત્રે વડુ આવ્યું લાગે કે તેને બગાડવા હું દોડતો નહિ. મારા શરીરથી ને આ પ્રાણી તમ ચતુર હોય તો બસે તે તમ થાઓ, એવો સંકલ્પ કરી હું ચૂપ રહેતો. મતલબ કે કુશિનારાની આસપાસ મને જે એક જાતનો ધાર્મિક અનુભવ લેવા મળ્યો તે અપૂર્વ હતો એમ કહેવું જોઈએ.

૧૯૦૪ના એપ્રિલમાં ધર્મપાલ જાપાન, અમેરિકા વગેરે દેશ ફરી કલકત્તા આવ્યા અને ત્યાંથી કાશી આવ્યા. ત્યાં તેમણે એક ઔદ્યોગિક શાળા સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો. મને તેમના એક બે કાગળ આવ્યા એટલે કાશી જઈ તેમને મળવું એમ મેં નક્કી કર્યું. એપ્રિલની આખરે હું કાશી ગયો, અને ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મશાળાની નજીકના એક વડ નીચે મેં એક બે અહવાડિયાં ગાળ્યા. ધર્મપાલ મને મળવા સહેરમાથી આવ્યા હતા.

તે જ દિવસે ત્યાં સારનાયનો મેળો બરાબો હતો. જ્યાં બેસી શુદ્ધગુરુએ ઉપદેશ કર્યો તે જ ઠેકાણે અસોક રાજાએ બાંધાવેલ એક મોટો સ્તૂપ છે. મેળામાં આવેલા અનેક લોકો આ જગ્યા જોવા આવ્યા. આથી ધર્મપાત્રે મને કહ્યું : ‘આ લોકોને આ જગ્યાની પ્રાચીન માહિતી નહિ હોય તેથી તમે તે તેમને કહો.’ મેં કહ્યું, ‘એમાં હું મદદ નહિ થાઉં. નાહકનો ત્રાસ થશે.’ પણ તેમણે ખૂબ આગ્રહ કર્યો તેથી હેવટે સ્તૂપ આગળની જગ્યા જગ્યા ઉપર ચડી લોકોને ઉદ્દેશીને હું આ પ્રમાણે બોલ્યો :

‘આ સ્તૂપનો ઇતિહાસ આપનામાંના ધણીખરાને માલૂમ નહિ હોય. માર્વાઝીમ અસોક રાજાએ આ સ્તૂપ પહેલવહેલો બાંધ્યો —’ આ વાતો કહેવાની મેં શરૂઆત કરી પણ વચમાં જ એક જાણુ હિન્દીમાં બોલી બેઠ્યો, ‘અરે આ બધાં નાહકનાં ગાપાં શેનાં માર્યે જાય છે? આ તો ‘ધાંચીનો ટોપ’ છે એમ અમે નિંદગી આપી સાંભળતા આવ્યા છીએ.’ ધાંચીનો ટોપ આવડો મોટો હોઈ જ ન શકે, અને એમ હોવા વિષે ઇતિહાસમાં કશોયે પુરાવો નથી મળતો વગેરે વિચારો જાણુવી મેં એ માણસને સમજાવવા મહેનત કરી. એટલામાં વળી બીજો તેનો કેઈ સોળતી તપી બેઠ્યો ને બોલ્યો, ‘તમે બેઠો છો.’ અમારા બાપદાદા આટલા કાળ કહેતા આવ્યા તે બધું બોલુ અને તમારો ઇતિહાસ એક માયો ખરુ ને? ધાંચીએ આ ટોપ ચણાવેલો અને એક ઠેકડે તે તેની ઉપર ચડતો’ (‘કદ પડતા યા’) ખબર ?’ ખલાસ થયું ‘મારુ બ્યાખ્યાન ત્યાં જ સમાપ્ત થયું! શ્રોતૃવંદમાં હસાહસ મચી રહી અને મારી સંપૂર્ણ હાર થઈ એમ મોં કેઈને ખાતરી થઈ ચૂકી.’

અ તે તેમનામા ઇજનેરનું કામ કરી પેન્શને પહોચેલ એક ગૃહસ્થ હતા તેમણે ધર્મપાલને કહ્યું, ‘અમારા લોકોને જૂના ઇતિહાસની વાત કરવામા મ્શો સાર નથી તમે અમેરિકા, જાપાન, વગેરે દેશ ફરી આ-આ છે, ત્યાના લોકો વિષે તેમ જ ઉદ્યોગધધાઓ વિષે કંઈ માહિતી આ લોકો આગળ કહેશે તો તેનો કંઈકે ઉપયોગ થશે’ ધર્મપાલે તેમ કરવાની હા મ્હી, એમ્હે તે ગૃહસ્થ માગીના ટેકરા ઉપર ચડી ગયા અને પ્રાગ્તાવિધ બાવણુ કરી શ્રાવૃમસુ ાવને ધર્મપાલની ઓગખાણુ મગની પછી ધર્મપાલ આપેલુ બાવણુ તેણે હિન્દીમા સમજાવ્યુ પણ તેનુયે પરિણામ જેવુ જોઈએ તેવુ ન થયુ એમ મારુ માનવુ છે છતા ધોધાન કયાં વગર લોકોએ માનવ્યુ એ જ અહોભામ્ય’

જે દેશમા બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર થયો, ત્યાના લોકોએ સ્ત્રીન વગેરે હિન્દ બહારના દેશોમા પણ તે ધર્મની ધન દરકાવી, તે જ દેશના લોકોનુ આવુ જાણનીય અજ્ઞાન જોઈને મારુ મન હિદામ થઈ ગયુ બૌદ્ધધર્મના તેમના અજ્ઞાનનુ તો મ્હં નહિ પણ બીજી જાનતોમા પણ મહારાટ્ર કે બંગાળ કરતા કામી કુશિનારા વગેરે પ્રદેશના લોકો અત્યત પછાત છે તળ કા પીમા જે ચોડાવણુ શાસ્ત્રીપડિનો છે તેમ્હા જ પણ કાશી છોડી જે ચાર માર્હિ પણ બહાર નીકળો કે ગામડાઓમા નયુ અજ્ઞાન જ અજ્ઞાન વ્યાપી રણુ છે આ દેશ બાર વર્ષમા મ્હં મુધારો થયો હોય તો પ્રબુ જાણે પણ હુ ત્યા ની વાત કરી રહ્યો છુ તે રખને તા આપણી બાણુના કરતા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના લોકો અતિ પછાત હતા અને મોટા મોટા ગામોમા પણ પ્રાથમિક શેજરણીની સુધ્યા

સગવડ નહોતી. આ ગામડાંના બ્રાહ્મણોને સુધ્ધાં લખતાં વાંચતાં ન આવડે ! સહી કરતાં આવડ્યું એ તો જાણે ભારે વિદ્યા મનાય ! ગ્રામીન કાળમાં બધા સુધારાઓમાં અગ્રેસર તરીકે પંકાયેલા આ મધ્યદેશની આવી ખેદજનક સ્થિતિ જોઈને કયા દેશદિતેશ્વરે લાગી નહિ આવે !

હું જે વડના ઝાડ નીચે રહેતો હતો, તેની પાસે જ એક જૈન દેરાસર હતું. તેની બહારની બાજુએ લાંબા લાંબા ઓટા હતા. રાત્રે હું એ ઓટા ઉપર સૂતો. જૈન મંદિરનો પૂજારી ત્યાંથી થોડે દૂર એક ધર્મશાળામાં રહેતો. અને પુરાણ-વસ્તુસંશોધક ખાતાએ નજીકના ગામના એક માણસને, ત્યાંથી ટોઈ પાણીપથરો ઉપાડી ન જાય નેટલા ખાતર, ચાર સાડા ચાર રૂપિયાને દરમાયે ચોટીદાર રાખ્યો હતો. આ માણસ ટોઈ વાર અને કહેતો કે, દેરાસરની આસપાસ ભયંકર જૂત-પિશાબોનો વાસ છે અને સૂરજ આયમ્મા પછી ત્યાં ઘઈને જતાં આવતાં બોઝો બહુ પીએ છે. ત્યાં સૂવાનું છોડી ધર્મશાળામાં સૂવો અને તેણે ઘણી વાર ઉપદેશ કર્યો, પણ મેં તે જગ્યા છોડી નહિ.

ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ઉનાળો બહુ સખત હોય છે. એક દિવસ બપોરે હું પેલા વડ નીચે બેઠો હતો ત્યાં દેરાસરની પાછળની બાજુએ બોદકામ કરનારો એક મજૂર જૈન ધર્મશાળામાંથી માટીના ઘડામાં પાણી ભરીને આવતો હતો. તેને મેં મારા કમંડળમાં થોડું પાણી નાખવા કહ્યું. પણ તેણે નમ્રતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો, “મહારાજ, તમે કહેો છો તેમ હું કેમ કરું ?” અને લાગ્યું કે આસપાસ પાણીની અતિ તંગીને લીધે, આ પ્રમાણે થોડું પાણી અને આપે તો, જીજ્ઞ મજૂરો

તેના ઉપર ગુસ્સે થાય એ ખીકે તે મને પાણી નહિ આપતો હોય તેથી મેં તેને કહ્યું, 'મને પાણી આપવાથી જો તને કંઈ રીતે હરમત આવે એમ હોય તો ન આપતો' તેણે ધડો નીચે મેની મારે પગે પડીને કહ્યું 'મહારાજ, પાવડુ પાણી આપવામા મારુ સુ લૂટાર્ક જવાનુ હતુ? પણ હવે તમને મામી વાત મરી દઉં છું હું જાતે મોચી છું અને તેથી જ આપના જેના હોય વરણને મારા હાથનુ પાણી આપી પાપનો ભાગી કેમ થાઉં?' મેં કહ્યું, 'રોહીવસ સત પણ ચમાર હતા છતાં તેને બધા ભોડો માન આપતા તે જ પ્રમાણે તું પણ જાતિભેદમા માનનારો માણસ નથી તું કંઈ જાત છે એ જોડે મારે નિસબત નથી મારે તો ફક્ત પાણી જોઈએ છે અને તે તું આપ એટલે બસ' આ પ્રમાણે મેં તેને ખૂન ઉપદેશ આપ્યો. તે કંઈ જવાન ન આપી શક્યો માત્ર ફરી મારે પગે પડીને બો-બો, 'આપ ગમે તેવો ઉપદેશ કરો, અથવા તો હું જો આપને ગુનેગાર દેખાતો હોઉં તો મારુ અહીં ને અહીં ગળુ વાઢી નાખો, પણ આવા પાપમા પડવા મને કહેશો નહિ.' ટેવટે એ ખરા તડકામા જૈન ધર્મશાળાના બાગને દૂરે જઈ ત્યાના પૂજારી પામેથી મારે પાણી લેવું પડ્યું.

આ એક જ બામત ઉપરથી યુરોપ, અમેરિકા, વગેરે દેશોના હલકા વર્ગોની અને અહીંના ઢેડ, ચમાર વગેરે ભેડોની જિંદગીમા કેવો ફેર છે અને ત્યાના જેટલો સુધારો આ દેશમા કરતા કેટલી તકલીફ પડે એમ છે એ સહેજે દેખાઈ આવે છે. ઈશ્વરના સૃષ્ટિનિયમને આધારે જ પોતે નીચ સરજાયેલ છે, એવી બાવના પશ્ચિમના ગરીબ વર્ગોમા જિવકુલ નથી સમાજની બોની રચનાને લીધે પોતે નીચા દરજ્જાના બન્યા છે અને તે

ચનામાં ફેરફાર કરાવવાની સાથે જ પોતાની ઉન્નતિ થવાની, એવી તેમની દૃઢ માન્યતા છે. પણ આપણે ત્યાં તો અંત્યજને વગેરેમાં પોતે જે સ્થિતિમાં જન્મ્યા તે તેમને યોગ્ય લાગે છે, એટલું જ નહિ પણ કોઈ સુધારાનો હિમાયતી તેમની વચ્ચે જઈ ચડે તો તે અધર્માચરણ કરે છે એવી ગાંડી સમજણ ધર કરી બેઠી છે! કેળવણીનો પ્રચાર ક્યાં વગર હજારો વર્ષથી મૂળ પાલી બેઠેલા આ સંસ્કારો પર હુમલો કરવા મથવું નિર્મર્થક છે. ફરજિયાત કેળવણી જેવું કંઈ ને કંઈ હિન્દુ-સ્તાનમાં શરૂ થયા વગર આ પછાત વર્ગોની ઉન્નતિની આશા રાખવી ફોગટ છે.

પેલા ઝાડ નીચે એક બે અઠવાડિયાં માળી હું કેન્ટોન્મેન્ટમાં જે બંગલામાં ધર્મપાલ રહેતા હતા ત્યાં રહેવા ગયો. ત્યાં પણ હું બે અઠવાડિયાં રહ્યો. અને જૂન મહિનાની શરૂઆતમાં ધર્મપાલના કહેવાથી શુદ્ધગયા ગયો. ત્યાંવાળા સુમંગલ બિંદુ બીજે ક્યાંક ગયા હતા. ધર્મપાલને તેના ખાનગી વર્તન વિષે શંકા પેદા થવાથી તેને ત્યાંથી ખસેડી એક સિંહલી ઉપાસકને ત્યાંની વ્યવસ્થા સોંપી હતી. તેણે મારી ઠીક ખરદામ રાખી. ધર્મપાલ દર મહિને ખર્ચના પૈસા તે ઉપાસકને જ મોકલતા અને તે જ બધો હિસાબ રાખતો. મારે કશી ફિકર કરવી ન પડતી. જમીને ત્રણેક વાગ્યે હું નિરંજન નદીની રેતમાં એકાદ ઝાડ નીચે બેમતો અને બૌદ્ધ મંથમાં કહેલ ધ્યાનભાવનાદિક પ્રકાર કરતો.

અહીં આ સ્થાન વિષે કેટલીક માહિતી આપવી અયોગ્ય નહિ ગણાય. શુદ્ધ ભગવાને બોધિસત્ત્વ અવસ્થામાં શુદ્ધગયાની પડોશમાં છ વરમ મુધી ચૌર તપ કર્યું. માત્ર મગ્ધનો કે કળીંગનો

ઉકાળો પીને તે ધણા દિવસ રહ્યા, ઉપવાસ કર્યો, બધું કર્યું પણ નિર્બીણપ્રાપ્તિ ન થઈ અતે દેહદમનનો માર્ગ મેની તેમણે ધીમે ધીમે ખોરાક લેવો શરૂ કર્યો પણ આથી તેમની સાથે જે પાત્ર મિશ્ર ગ્રહેતા હતા તેમને ખૂબ ખોટું લાગ્યું, અને જેને પોને શુરુ સમાન ગણતા હતા તે આ ગૌતમશુદ્ધ ઢાંગી નીખ્યો એમ કહી શુદ્ધગુરુનો ત્યાગ કરી તેઓ વારાણસી ત્યાં આત્મા પછી તો બોધિસત્ત્વ ત્યાં જ રહ્યા અને દેહને જરૂરી તેજુ અન્ન મદણ કરી તેમણે પોતાનું ધર્મચિંતન ચલાવ્યું ત્રૈશાળી પૂનમને દિવસે સુગતા નામની ક્ષત્રિય કન્યાએ આપેલી ખીર ખાઈને રાતની વેળાએ શુદ્ધમયાના મંદિરની લગોલગ ગમેલા પીપળાના ઝાડ * નીચે આવીને બેઠા હતા, તે રાતે બોધિસત્ત્વને તત્ત્વજ્ઞાનનો સપૂર્ણ બોધ થયો અને માર્ગ તમામ સેનાનો પરાજય કરી પો કાટયા પટેલા પોતે સજુક થયા પુસ્તકોમાં પણ બોધિસત્ત્વની માર જોડેની લડાઈના રમિક ગણ્યો છે ગમે તેમ હો પણ શુદ્ધગુરુના પરિનિર્વાણ પછી આ ન્યગને ખૂબ મહત્ત્વ મળ્યું અને રાજાએ અને શ્રીમત સોઠાએ અહીં અનેક મંદિરો, સ્તૂપો, અને વિહાર બનાવ્યા આમાંથી ફક્ત મુખ્ય મંદિર મિવાય બામીના બધા મકાના આજે માગીમા મળી ગયા છે ઈન્ડીસનના પાત્રમાં સૈકામાં સિસોનના સુવિખ્યાત મહાનામ રાજાએ અહીં એક મોટો વિહાર બાધી તમા મોનાનું નકશીકામ કરાવ્યું હતું અને

* જે ઝાડ નીચે શુદ્ધ બેઠા હતા તે ઝાડ એક દુષ્ટ રાજાએ માખી નાખ્યું એવી લોકવાયકા છે પણ તે જ ઠેકાણે હિગેલ તે ઝાડની એક શાખા અત્યારે ત્યાં છે

તેમાં મોતી અને માણેકનાં જડતર હતાં એમ કહેવાય છે. આ વિહારવાળી જગ્યા આજે પણ જાતાવવામાં આવે છે. પણ ત્યાં આજે માટીના ઢગલા સિવાય કંઈ જ નજરે પડતું નથી.

મૂળ મંદિરની આવી જ દુર્દશા હતી. મંદિર ઉપર વડ વગેરે જાડો ઊગીઊગીને શિખરનો એક ભાગ ધસી પડ્યો હતો, અને આમપાસનું મેદાન પુરાતાં પુરાતાં મંદિર ધરતીમાં ઢંકાઈ જવાની તૈયારીમાં હતું. પરંતુ ૧૮૭૬ના શિયાળામાં જરમાના મિદોમિન રાજાએ આ મંદિરના જીર્ણોદ્ધાર સારુ ત્રણ જરમી અમલદારોની એક સમિતિ શુદ્ધગયા મોકલી. એ સમિતિએ અહીંના મહંતની અનુમતિથી આ મંદિરની મરામત શરૂ કરી. પણ બ્રિટિશ સરકારને આ વાત પસંદ ન પડી. જરમાનો રાજા પુછળ એમો વાપરી કંઈ અવનવા ફેરફારો કરી મૂકે, એવી બ્રિટિશ મંકારને બીક લાગી. આથી સરકારે મિદોમિન રાજાએ મોકયેલ પ્રતિનિધિઓના કામમાં દખલ કરી. પછી બંને સરકારો વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો અને અંતે એવો ઠરાવ થયો કે, બ્રિટિશ સરકારે જ જૂની કળાનો નાશ થવા ન દેતાં 'મંદિરની મરામત કરાવવી, અને તેમાં ખર્ચ ચાલ તે જરમી રાજાએ ઉપાડવો.' આ મુજબ એક અગ્રેજ હજનેરની દેખરેખ હેઠળ આ મંદિરની મરામત કરવામાં આવી. આ પ્રસંગે મંકારે ડૉ. રાજેન્દ્રલાલ મિત્રને રોકીને તેમની પાસે શુદ્ધગયાને લગતી તમામ હકીકત બેગી કરાવી અને તે પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરી. વળી ત્યાંની મૂર્તિ અને બીજી પુરાતન વસ્તુઓની દેખરેખ રાખવા એક રખેવાળ પણ નીમ્યો.

મિદોમિન રાજાએ એક નાની ધર્મશાળા બાંધી ત્યાં પોતા તરફથી જે ત્રણ જરમી બિંદુ રાખ્યા અને શુદ્ધ ભગવાનની

પૂજા સારુ પુષ્કળ રત્નમડિત સાગરી ધ્વજદેશથી મોકલી. મંદિરની જમીન ઉપર અહીંના મહંતનો કબજો હતો. પણ ખરમી બિશુઓ અને તેની વચ્ચે કોઈ દિવસ અણબનાવ નહોતો. અંગ્રેજ સરકારે ૧૮૮૬ના જન્યુઆરીમાં ધિબો રામને પદઅટ્ટ કરી ધ્વજદેશને હિંદ સાથે જોડી દીધો. તે વખતે શુદ્ધગયાના બિશુઓ નિરાશિત થવાથી રેશ ગયા અને મિંદોમિન રામ તરફથી આવેલ ઝવેરાત મહંતના કબજામાં આવ્યું તે હજુ સુધી તેની પાસે જ છે. ત્યારથી મહંતને આ વેરાન મંદિરની કિંમત જણાઈ આવી, અને તે ઉપર ચોતાની માલિકી વધારે ને વધારે મજબૂત કરવા તેણે શરૂઆત કરી.

૧૮૯૧માં કર્નલ આલકોટની સાથે ધર્મપાલ સિંઘેનથી બોદધેત્રાની યાત્રા કરવા આવ્યા. ગયાંના મંદિરની દુર્દશા જોઈને તેમનું મન ઉદ્વેગ પામ્યું. બોદ્ધ મંદિરની સંભાળ લેનારું હવે ત્યાં કોઈ ન રહ્યું હોવાથી ચોગાનમાં જંગલ થવા માંડ્યું હતું અને આ જગ્યા ગામના લોકોને શોચવિધિ કરવાનું સ્થાન થઈ પડી હતી ! ગામનાં છોકરાં દિવસ ગમે મંદિરમાં ઘૂસી શુદ્ધની મૂર્તિના ચોતરા ઉપર રમતાં અને પથરા ફેંકી ત્યાંની શોભાનો નાશ કરતાં. મહંતે નામનો એક ચોટીદાર રાખ્યો હતો, પણ તે મંદિરનું રક્ષણ કરવા તરફ લગીરે ધ્યાન ન આપતો. તે તો બોદ્ધ જાત્રાળુઓ તરફથી શુદ્ધની મૂર્તિ આગળ ધરવામાં આવતી વસ્તુઓ તરફ જ વિશેષ ધ્યાન રાખતો ! આવી દુર્દશા જોઈને ધર્મપાલનું ચિત્ત બોદ્ધોના આ પવિત્ર સ્થળ તરફ વળ્યું. અને સ્વદેશ પાછા જઈ આ મંદિરના પુનરુદ્ધાર સારુ તેણે એક સભા સ્થાપી. તેનું જ નામ ‘મહાબોધિ સભા’.

૧૮૯૩માં મહાબોધિ સભાના મંત્રી તરીકે અમેરિકામાં શિકાગો ખાતે મળેલી સર્વધર્મપરિષદમાં ધર્મપાત્રે હાજરી આપી. આને લીધે હિંદી તેમ જ યુરોપિયન લોકોમાં તેનું માન ખૂબ વધ્યું. અમેરિકાથી પાછા ફરતાં તે જાપાન ગિતથી અને ત્યાંના કોઈ પ્રાચીન મંદિરમાંથી એક મુંઠર બુદ્ધમૂર્તિ લાવ્યા. તેમનો ઇરાદો એવો હતો કે આ મૂર્તિને બુદ્ધગયાના મંદિરમાં ઉપસે માળે રથાપવી. પણ મહંતને આ વાતની ખબર પડી કે તરત તેણે તે સામે વાંધો લીધો. આ મૂર્તિ ગયા શહેરમાં ધરસ સવા વરસ પડી રહી. છેવટે ધર્મપાત્રે એક દિવસ મળસકે તેને ત્યાંથી ઉઠાવી બુદ્ધગયા લઈ જઈને ઉપરને માળે રથાપી દીધી, અને એ બિશ્વને ત્યાં મૂકી પૂજની શરૂઆત કરી. આ વાતની મહંતને ખબર પડતાં તેણે પોતાના શિષ્યો મોકલી બળેડો કરાવ્યો અને મૂર્તિને ત્યાંથી ઉપાડીને બહારના આંગણામાં ફેંકી દીધી. આથી બુદ્ધગયામાં જ નહિ પણ ગયા શહેરમાંયે ખૂબ શોર મચી ગયો. ગયાના મેજિસ્ટ્રેટ જિ. મેકફર્સને ધર્મપાલના અને મૂર્તિના રક્ષણ સારુ પોલીસ મોકલી આપી.

આ બધા બળેડા દરમ્યાન ધર્મપાલને તેના ડેડલાક મિત્રોએ મહંત ઉપર ફરિયાદ માંડવાની સલાહ આપી. પણ સિંધોનવાળા અમારા ગુરુ શ્રી. સુમંગલાચાર્ય (મહાબોધિ સભાના પ્રમુખ) વગેરે વિચારી લોકો આવી ફરિયાદ માંડવાની વિરુદ્ધ હતા. તોપણ તેમણે તપાસ કરવા સારુ એક સિંદલી બેરિસ્ટરને સિંધોનગરી મોકલ્યો. તેણે પણ એવો જ મત આપ્યો કે ફરિયાદ ન કરવી. છતાં ધર્મપાત્રે પોતાના હિંદી અને અંગ્રેજ મિત્રોની સલાહથી મહંત ઉપર ફરિયાદ માંડી. મહંત ખૂબ પૈસાવાળો માણસ હોવાથી તેણે કલકત્તાના સુપ્રસિદ્ધ

મેરિસ્ટર મનમોહન ઘોષને પોતાની તરફથી રોક્યા પણ આખરે મેકફર્સન સાહેબે બોલ્યોના હક સાથે દરારી મહત્તના ચાર શિષ્યોને મળી શ્રી મહતે જિલ્લા જજને ત્યાં અપીલ શ્રી ત્યાં થોડી મળી કાયમ નહીં અને થોડીમા ફેરફાર થયો ત્યાંથી મનમોહન ઘોષ આ કેસ કનકતાની હાઈકોર્ટમાં લઈ ગયા અને કનકતાના દેશી તેમજ અગ્રેજી ઝાપાઓમા ખૂબ ચળવળ કરી શુદ્ધગયાના મેનિસ્ટ્રેટ અને જજો આપેલા ચુકાદાથી હિંદુધર્મ ઉપર ભારે ફટકો પડના મબવ કે એવી બરિસ્ટર ઘોષની દનીષ હતી તે વખતે બૌદ્ધધર્મ વિષ લોકોમા બ્રામક ખ્યાવ હોવાથી ધર્મપાન વિરુદ્ધ ધિક્કારની લાગણી ઉત્પત્ત થનામા વાર ન લાગી છેને હાઈકોર્ટનો કેસ ન્યાયમૂર્તિ મેનરજી અને વડા ન્યાયમૂર્તિ સમક્ષ આ યો તેમણે પોતાના ચુકાદામા એટલું તો ખૂબ રાખ્યું કે શુદ્ધગયાના મંદિરમા પૂજા વગેરે કરવાનો બૌદ્ધોના હક સાથે આવે છે પણ મહતની રજા વગર ત્યાં નવી મૂર્તિની આપના કરવાનો બૌદ્ધ લોકોને અધિકાર નથી એમ નહીં નીચની અદાલતોના ચુકાદાને ફેરવી નાખ્યો અને મહતના શિષ્યોને છોડી મૂક્યા

આ કેસમા ધર્મપાનને પુષ્કળ અર્થ થઈ ગયું મહાગોધિ સભાએ ભેગું રેન ત્રીસથી ચાળીસ હજારનું ભડોળ આ કેસમા વપરાઈ ગયું આથી સિનોન વગેરેમા ધર્મપાલ મામે લોકોના મન ખાત્ર થયા અને મહાગોધિ સભાના કાર્ય માટે સિનોનમાથી તે પૈસા મેળવવા મુશ્કેલ થઈ પડ્યા માત્ર બરમી લોકોની શ્રદ્ધા તના ઉપરથી જોઈ ન થઈ આ કેસ પડી પણ તેમના તરફથી તને ખૂબ મદદ મળતી આ બાગુ મહતની પણ ધર્મપાન ઉપર અત્યંત વકદદિ થઈ નવી

ધર્મશાળા બાંધવા ચોડી જમીન ધર્મપાસને આપવાનું મદતે કબૂલ્યું હતું. વેચાણખત પણ તૈયાર થઈ ગયું હતું. પણ ધર્મપાસ પોતાની સામે પડવાનો છે એમ જાણતાં જ મદતે ખતને રજિસ્ટર ચલા ન હીધું. પછી તો અમુકનાવ વધતો ગયો અને પરિણામે ઉપર કચો ને દાવો થયો.

હવે આ જુદગયાનાં જૈવ મદતને જોદ્ધ મદિરનો દંક કેવી રીતે મળ્યો, તે વિષે ચોડું કહેવું અરથાને નહિ ગણાય. બાદશાહ શાહજહાન ગાદીએ આવ્યો ને અગાઉ ગીરી નામનો કોઈ એક શિવપંથી પંજાબી મંત્રાગ્રી આ મંદિરની પડોશમાં આવીને રહ્યો. તે વખતે અહીં ગિલકુલ વગ્દી નહોતી આજુમાજુના વિદારો તેમ જ બીજાં મકાનો ખંડેર થઈ પડ્યાં હતાં ને ઉપર ધાસ તેમ જ કાંટાના ગ્રાડ જોગી નીકળી જંગલ બન્યું હતું. આવા ધ્યાનમાં આપ વગેરે તો હોય જ. પણ તે ઉપરાંત વાઘ છત્વાદિ દિસેક પશુઓ પણ ત્યાં વસતાં એમ કહેવાય છે. પેલા મંત્રાગ્રીએ આવા આ નિર્ગર્ન ધ્યાનમાં પોતાની મદૂસી બાધી. ધીમે ધીમે તેની કીર્તિ આસપાસના ગામોમાં ફેલાઈ અને તેના શિષ્યો પણ વધવા લાગ્યા. એવો જ એનો કોઈ એક સેવક શાહજહાનના દરબારમાં હજે તેની વગથી આ સંન્યાગ્રીને મંદિરની પડોશમાં આવેલા બે ગામ કનામ મળ્યા. ત્યારથી તેના મુખ્ય શિષ્યને સૌ મદત કહેવા લાગ્યા. મદિરની આસપાસના ખંડેરાની ઈટા અને પાણી ભેગા કરી મદતે પોતાને સારુ અને પોતાના શિષ્યોને સારુ એક મોટો મઠ બાંધ્યો. મદિર ફરતી અશોક રાજ્યએ કોરેલા ચાંબવાઓની જે વાડ કરાવી હતી તેમાના ધણુખગ ચાંબવાઓ મદતે પોતાનો મઠ બાંધવામાં વાપર્યા

અને શુદ્ધની કેટલીયે મૂર્તિઓને અવળા મો કરી મઠની બીતામા તેમ જ મઠની બહારની દીવાલોમા ચણી દીધી ' સો.' કર્ઠને જૂની ઇમારતોના રક્ષણનો કામદો પસાર કરી મઠ તને અગોના સ્તબો પાછા તેની મૂળ જગ્યા ઉપર મૂકવા ફરજ પાડી પણ શુદ્ધની તેમ જ બોધિસત્ત્વની કેટલીયે મૂર્તિઓ હજુયે મઠ તના મઠની બીતામા દટાયેલી પડી છે ' કાળચક્રનો ફેરો કેવો વિલક્ષણુ ઈ તેનો આ જગ્યાએ મરોમર અનુભવ થાય છે

આ પ્રમાણે આ જગ્યા ઉપર મઠ તનો હક સ્થાપિત થયાથી અહીંની પરિસ્થિતિ બદલ વિચિત્ર થઈ પડી છે બૌદ્ધ લોકો સરકારની મદદથી પોતાનો હક જીતી લેશે એવી બીકને લીધે મઠ ત બૌદ્ધો તરફ હમેશા સમી નજરે જુએ છે સરકાર પણ આ ગામતમા આશુ મારવા નથી માગતી અને કશું એક્ષેસ ધોરણુ રાખતી નથી ' બૌદ્ધ લોકો શુદ્ધની મૂર્તિની પૂજા કરે છે એટલે મઠ તે મદિરમાની શુદ્ધમૂર્તિને કપાળે એ મોહ ત્રિપુડ કરી તને વિષ્ણુનો નવમો અવતાર બનાવે ' * અને તેની શાસ્ત્રોમા વિધિ મુજબ પૂજા કરવાને એ પ્રાણીય પૂજારી નીચે ' આમ કરીને બૌદ્ધ લોકોને અદર આવવાની બંધી કરવી એવો મઠ તનો ઘાટ હતા પણ મરકારે તેની આ તદબીર ચાલવા ન દેતા બૌદ્ધોન માટે મદિર ફરહમેશ મુક્તદાર રાખવા મઠ તને ફરજ પાડી ' છતાં મૂર્તિન ત્રિપુડ વગેરે કરવાની

* આ મૂર્તિની વિષ્ણુના નવમા અવતાર તરીકે કોઈ હિન્દુ તરફથી પૂજા થતી નહોતી આજે પણ મઠ તે રાએલ પૂજારી સિવાય કોઈ હિન્દુ નવમા અવતાર તરીકે તેની પૂજા કરતો નથી બા. ૬

મહાંતની વિધિ જોમની તેમ જાણુ રહેવા દીધી. જુદા સે-વાસી હતા, અને તે કોઈ દિવસ ગંધમાલાદિક ધારણુ ન કરતા. આથી મૂર્તિને ત્રિધુંડ કરેલું જોઈને જૌહલ્લેખોની લાગણી દુઃખાય છે. મહાંતને પણ પોતાની અનોરથ પૂરા ન થયો. એ મનમાં સામે છે. અને સરકારને કોઈ વાર એક પક્ષ તરફથી તો કોઈ વાર બીજા પક્ષ તરફથી દીકા દ્વારા કે એવા જ બીજા કોઈ ને કોઈ દારણુસર ત્રાસ થાય છે જ. મહાંતે સરકાર ઉપર ચિડાઈને પેલી બરમી ધર્મશાળા પોતાના કબજામાં લેવા દિન્દી પ્રધાન ઉપર તથા ધર્મપાલ ઉપર અદાલતમાં દાવો માંડ્યો હતો, સામે ધર્મપાલ પણ, સરકારે મહાંતને ત્રિધુંડ કરવાની બાબત છૂટ આપ્યા માટે, છાપાઓમાં સરકાર વિરુદ્ધ અવારનવાર કડક દીકાઓ કરે છે. દૂકામાં, આ સ્થળે મહાંત, જૌહલ્લે અને સરકાર એમ ત્રણ સત્તાઓનો ત્રિભેટો થતો હોવાથી, જુદાના વખતમાં અને તે પછી સૈકાઓ સુધી જે શાંતિ અહીં વર્તી રહી હતી, તેવી શાંતિ ફરી પાછી વર્તવી આજે અશક્ય થઈ પડી છે.

મહાંતને મળવા હું એક બે વાર ગયો. તેણે મારી દીક આગતાસ્વાગતા કરી. પોતે મને રોજ મીઠુસામગ્રી મોકલશે એમ તેણે કહ્યું, પણ તેના દાનની મને જરૂર નહોતી. મેં તેને કહ્યું. 'તમારી આ હિદાયતાને સારુ હું તમારો આભારી છું પણ મને હાલ તેની જરૂર નથી. આ આમના લોકો સાવ અજ્ઞાન છે, તેથી તેમને શિક્ષણ આપવાની બાબતમાં આપે તેમને મદદ કરવી, એ ધર્મગુરુ તરીકે આપની ફરજ છે રાજ-રજવાડાંઓએ આપને જે બાગીરો આપી છે તે કેવળ ધાતકોને સંતોષવા સારુ નહિ, પણ દેશમાં વિદ્યા અને જ્ઞાનનો પ્રચાર

થાય એટલા સારુ આપેલ છે જાપાનમાં બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ વિદ્યાના પ્રચાર માટે ખૂબ મહેનત લે છે. 'સિંગાનજી' નામના બૌદ્ધ પંથના ધર્મોધિકારીએ ખુદ પોતાના દીકરાને જ્ઞાન મેળવવા માટે વિલાપત મોકલ્યો છે. પરંતુ આપના શિષ્યો ગૃહત્યાગ કરી સન્ધ્યાસી બનીને ખેતરોના રખોયા સિવાય બીજું કંઈ જ કામ કરતા હોય એમ દેખાતું નથી. તે પણ જાણે કે ઠીક, પણ આ આપના રહેઠાણના ગ્યણમાં ગરીબ લોકોને સારુ એક હિન્દી નિશાળ પણ નથી. આ ગિયતિ ગાયનીય નથી? જાપાન, યુરોપ, અમેરિકા વગેરે દેશોના શ્રીમત લોકો આ સ્થળ જોવા આવે છે, તે વખતે અહીંના લોકો તેમની પાસે હાથ લાખા કરી બીજા માગે છે અને પેટ ફૂલી તેમને પગે પડે છે, તેમની આગળ લાખા થઈ મૂકી જાય છે, આ બધું આપણને હિન્દી લોકોને અત્યંત શરમજરેલું લાગવું જોઈએ ખામ કરીને આપ અહીંના કુલમુખત્યાર કહીવાઓ છો, તો પછી આ છોકરાઓના વર્તનની ઘણી જોખમદારી આપના જ ઉપર આવે છે, એ ઉપર હું આપનું ધ્યાન ખેંચુ છું.

આવી મતડમની વાતચીત ઘણી વાર સુધી થઈ મહત્તને મારા કલ્યાણું જરાય જોડું ન લાગતા મારી મૂચના વિષે પોતાની અનુભૂતિ જ દર્શાવી પોતે એકદમ નિશાળ ઉધાડવામાં મદદ કરશે, ઉઘટે એ જાગત વિચાર તો કરશે જ, એમ તેણે કહ્યું. પણ લગભગ મહિનો વીત્યો છતાં તેણે ક્ષા કે ના કંઈ જ જવાબ ન વાલ્યો. અંતે બોઝ નામે એક સરકારી રખેવાળ તે વખતે ત્યાં હતો તેને મેં આ જાગત મહત પાસે પૂછપરછ કરવા કહ્યું તપાસને અંતે મહતે એ ખુલાસો કર્યો ને આ પ્રમાણે

‘અહીંના લોકોને માટે નિશાળ કાઢી એ મહંતને યોગ્ય નથી લાગતું. કારણ કે આ લોકો બહુગણીને હોશિયાર થાય તો મજૂરી કરતાં શરમાતાં થીએ. અને તેમ થાય તો મહંતને મોટી અડચણ જણી થાય અને આસપાસનાં ખેતરો ખેડવા સારુ બહારગામથી લોક લાવવા પડે.’

અતે આ કામમાં મહંતની મદદની આશા છોડી જતે જ અને તે મહેનત કરી જોવી, એવો વિચાર કરી ખરચમાં કરકસર કરીને થોડી બચત કરના મેં પેલા સિંહલી ઉપાસકને કહ્યું. તેમ જ આ નિશાળના કામમાં જનતી મદદ કરવા ધર્મપાલને પણ મેં લખ્યું. એ જ અરસામાં એક મહેતાજી પણ અમને મળી ગયો. મરીજ વિદ્યાર્થીઓને મદત સિદ્ધાંત આપવાનું જો તે કબૂલ કરે તો તેને અમારે મામિક પાંચ રૂપિયા આપવા, એવો અમે ઠરાવ કર્યો તેણે પણ આ વાત કબૂલ રાખી. પરંતુ છોકરાઓના વાલી તદ્દન મુશ્કેલ હોવાથી પોતાના છોકરાંઓને પેન, પાટી કે ચોપડીઓ પણ અપાવે નહિ. અમે ઉપાસકને ગયા મોકલી પ્રાથમિક પુસ્તકો વગેરે મંગાવ્યાં આ વાતની મહંતને ખબર પડતાં તેણે ખૂબ વિરોધ માડ્યો. પેલા મહેતાજીનો ભાઈ મહંતને ત્યાં કારકૂન હતો, તેને મહંતે ધમકી આપી કે, ‘જો તમારો ભાઈ અહીંના છોકરાંઓને મદત બણાવવાનું કામ કરશે તો તમને તેમ જ તમારા ભાઈને જનેને છુદ્દગમા મેવી ભાગવું પડશે.’ મિત્રારો મહેતાજી ગભરાયો, અને અમારી સાથે ઢરેલો કરાર પોતે કોઈ રીતે પાળી શકે એમ નથી, એવું અમને ચોખ્ખું બણાવી દીધું આખરે અમે આણેલા પાટી, પેન અને પુસ્તકો નિશાળના છોકરાંઓને વહેંચી દઈ અમે ચૂપ રહ્યા.

એમ હરણને શિકારીનું બાણ વાગ્યું તેણે તે મહા મહેનતે બહાર ખેંચી કાઢી જગલ તરફ નાસવા માડ્યું પણ જખમભાથી લોહીની જે ધાર ચાલી તેની નિચાનીથી શિકારીએ તેણે પત્તો મેળવી અતે તેને પકડ્યું મોતની વેળાએ હરણ ખોલ્યું 'જે લોહીએ આજ સુધી મારું પોરણ ક્યું તે જ લોહી મારા કમનસીબે મારા મોતનું કારણ થઈ પડ્યું.' સન્યાસી વગેરે આપણા ધર્મપ્રચારક ગણાતા લોકો નિમે વાત કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે આવી જ ભાવના ઉદ્ભવે. મોઢાભાથી નીચળા વિના રહેતા નથી જે માંહે છાપવાની યજ્ઞા નીકળી નહોતી તે વખતે સાધુસન્યાસી જ દેશના ચાલતા ખોલતા પુરતકો હતા. ઓપુત્રાદિકની જગજગ ન હોવાથી તેઓ દેશાનુ દ્વારા સર્વત્ર સચાર કરી જ્ઞાન મેળવતા અને નિર્માણ વૃત્તિથી અને મહેનતાણુ લીધા વગર તેનું વિતરણ કરતા. આવા લોકોના પ્રયત્નથી ભારતવાસીઓનું શીર કેટલું ઉગ્ગત્તર થયું હતું તેની સાક્ષી જીએનસંગ, ફાહેન વગેરે ચીની મુસાફરોએ પોતાની યાત્રાની તવારીખમાં આપેલ છે. પણ આજે એ જ માધુસન્યાસીઓ આપણી પ્રગતિમાં આડે આવે છે. એટલું જ નહિ પણ કેટલેક અંશે આપણી આજની દુર્દશાનું કારણ તેઓ જ છે એમ કહેવું અમુક્ત નહિ ગણાય.

હવે મહત્તે શિરસ્તાની રૂએ સ્થાપેલા પોતાના દક્ષી જીભી યથેલી વિચિત્ર પરિચિતિ હેઠળ લામો વખત રહેવું અને ગમ્ય નહિ તોપણ ચાતુર્ભાગ હોવાથી મુગ્ધ હું ખીજે કયાપ જઈ શકું એમ નહોતું તેથી આ બે ત્રણ મહિના મેં મિયામી લિપિમાં છાપેલ ત્રિપિટક્રમ વાચવામાં માળ્યા. માત્ર સાંજને વખતે ધણુંખરું દૂ નિરજરા નદીને

કઠિ જઈને બેસતો, અને બાકીનો બધો વખત વાંચનમાં ગાળતો.

ચાતુર્માસ પૂરો થતાં હું, ઉપાસક અને અનવરત — અમે ત્રણે જણા રાજગૃહ જોવા ગયા. આ જગ્યા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા રેલવેના તિલખ્યા સ્ટેશનથી સોળ માઈલ છે. શુદ્ધના વખતમાં એ મગધ દેશની રાજધાનીનું શહેર હતું. આસપાસ ગૃધ્રકૂટ, પાંડવ, વૈભાર વગેરે ટેકરીઓ આવેલ છે. અંદર દાખલ થવાના રસ્તામાં એક ગરમ પાણીનો ઝરો આવે છે. શુદ્ધના વખતમાં તેને તથોદા કહેતા. આગળ જતાં થોડે છેટે સપ્તપર્ણી ગુફા છે. શુદ્ધના પરિનિર્ણય પછી મહાકાશ્યપ સ્થવિરે અહીં જ પાંચસો બિહુઓની સભા બરી ધર્મવિન્યાદિ શુદ્ધના ઉપદેશનો સંમત કર્યો. બિહુઓની સભા સારું અભતસતુ રાજાએ આ ગુફાના મેં આગળ મોટો મંડપ તૈયાર કરાવ્યો હતો એમ કહેવાય છે. શુદ્ધ પછી થોડે જ વર્ષે રાજગૃહને ઊતરતી કળા ખેડી. નંદે પોતાની રાજધાની પાટલીપુત્રમાં ગયાપી એટલે રાજગૃહ યુનું ઘઈ પડ્યું. આજે પણ આ સ્થાન વેરાન પડ્યું છે. એક ઉદારીપથના મંન્થાત્રીએ પાડોશના ગામમાં પોતાનો મકાન બાંધ્યો છે, તોપણ શુદ્ધગયાના મહાંતની પેઢે તેણે આ સ્થળ ઉપર કબજો નથી જમાવ્યો. અહીં મગધરાજાનો રાજ-મહેલ હતો. મૂળ એ જગ્યા જરામથના મહેલની છે એમ કહેવાય છે. અને આજે તો ગરમ પાણીનો ઝરો અને એવાં જ ખીજાં સ્થળોને પૌરાણિક સ્વરૂપ આપીને બ્રાહ્મણો જાત્રાળુઓ પાસેથી પૈસા કઢાવે છે. છતાં ગયાના જેટલું આ સ્થળને મહત્ત્વ નથી મળ્યું. અમે એક દિવસ ત્યાં ગાળી પાછા શુદ્ધગયા આવ્યા. ત્યાંથી હું અને ઉપાસક કુશિનારા ગયા.

આ શિયાળાની શરૂઆત હતી, એટલે મેં માગે અગાઉના
 ધ્યાન ઉપર ચીવગની એક નાની ઝૂપડી બનાવી અને તેમાં
 એક ખાખો રખાવી રહેવા લાગ્યો. ચાતુર્માસ ભુદગયામાં
 ગાળાથી મારા એકાતવાસમાં જ મેં પડ્યો હતો મહત અને
 તેના શિષ્યોના અનેક દુષ્કર્મ કાને પડવાથી શાંતિનો જ મેં
 થતો. 'આથી ફરી સાત આઠ મહિના એકાતમાં મહેલુ એવી
 પ્રવળ ધ્રુવ થઈ ચક્રમુનિ નામે તરુણ બગીચા બિંદુ હાન
 કુશિનારામાં હતો. એકાતમાં મેં સંસ્કૃત અને હિંદી બાંધ
 શીખવા મારુ પુષ્પળ થયો. ખર્ચી મેં મરી હતી અને
 મહાવીર બિંદુ પત્રી કુશિનારાની વર્મશાળાની અવગ્યા તેના
 જ હાથમાં આવનાર હતી તેણે મને એવી સલાહ આપી
 કે જો મારે એકાતવાસ મને હાથ તો માડને જડુ ત્યા
 મગાઈ મરીને એક પર્વત છે તેના ઉપર પુષ્કળ શુદ્ધિ
 હોવાથી ધ્યાનભાવનાદિ મનામ ધણા બિંદુઓ ત્યાં મેં છે
 ચક્રમુનિ બ્રહ્મદેશથી તાજે જ આવેલ હોવાથી મને તેના
 અંતર ઉપર વિશ્વાસ થયો અને ફરી એક વાર બ્રહ્મદેશ જવાનો
 મેં વિચાર કર્યો. આજ છતાં કુશિનારામાં એક મહિનો તો
 મહેલુ જ પડ્યું

અઢીના લોકો જડુ ચોગા મહાવીર બિંદુ વર્મશાળાને
 સારુ ૧૫૦૦ રૂપિયા માથે લઈને તદ્દસીવ દોરિયાથી આવતા
 હતા, ત્યાં ગતમાં તેમની ગાડી કાંઈ વાળી ચોરોએ તેમની
 પૈસાથી ભરેલી થેલી પડાવી. 'વર્મશાળા મધ્યા પહેલા
 મહાવીર બિંદુ અને તનો એક સિંધ્ય ઝૂપડીમાં રહેતા રાતને
 વખતે ચોરોએ ઝૂપડીની એક માથુમાં માથુ પાડી મહાવીર
 બિંદુના આંધીકા નીચેથી રેશમી ચીવગ મારી લીધું. બીજો

એક પ્રસંગે તો તેમણે બુદ્ધમંદિરનાં તાળાં તોડી કાંબોડિયાના રાજકુમારે બુદ્ધની મૂર્તિને ચડાવેલ કીમતી વાધા સિદ્ધે ચોરી જઈ ખેતરમાં દાટ્યા! પાછળથી પાંચ છ મહિને પોલીસે આ ચોરી પકડેલી.

આવા આ લોકો હોઈ બૌદ્ધ લોકો સામે તેમના વિરોધ દેખાઈ આવતો; છતાં મેં જોયું કે મારી સાથેનું તેમનું 'વર્તન' બુદ્ધ જ પ્રકારનું હતું. મારાં ચીવર અને બિક્ષાપાત્ર હું ગમે ત્યાં નાંખીને આવ્યો જાઉં, તેને કોઈ હાથ અડાડતું નહિ. આ વખતે કુશિનારામાં આવીને રહ્યો ત્યારે ગામના લોકો મને ખૂબ પ્રેમભાવથી પોતાને ત્યાં બોલાવે અને જમાડે પથ્થુ ખરા. મારી સાથે આમ વર્તવાનું તેમને શું પ્રયોજન, એનો ઉકેલ હું થયું. દિવસ મુઠી કરી ચૂક્યો નહિ. એક દિવસ ગામના એક ખેડૂતને ઘેરથી જમીને પાછા વળતાં મારો હાથ લૂછવાનો નાનો કુવાલ રસ્તામાં પડી ગયો. એક છોકરાએ ઉપાડી ઘેર લઈ જઈ તે પોતાની માને આપ્યો. આ વાતની આજ્ઞાજાણના લોકોને જાણ થતાં જ તેઓ તે બિચારી બાઈ પર ક્રોધ્યા. 'પેલા બાવાનું કપડું ચોરી લાવી ઘરમાં રાખીને તારે આ ગામ ઉપર આક્રમ્ત આણ્યી છે કે શું?' એમ કહી તેનો પીછો પકડ્યો! બિચારી બાઈ એમ ને એમ ધોમ તડકામાં દોડતી હાંફતી મારી પાસે આવી અને મારે પગે પડીને કહેવા લાગી કે, 'આ રસ્તામાં પડેલું તમારું કપડું મારો છોકરો અજાણતાં ઉપાડીને ઘેર લાવ્યો. આટલો આ મારો ગુનો થયો. મને માફ કરો. મારા ગામના લોકોએ નાહક મારા ઉપર ચોરીનું આજ ચડાવ્યું છે.' મેં વસ્ત્ર એ બિચારી બાઈને જ આપી દીધું, અને ત્યાંના એક ખેડૂતને કહ્યું કે,

‘આ બિચારી ડોશીને કે તેના દીકરાને કોઈ મતાવશે નહિ, મેં તેને મારી રાજપુત્રીથી એ કપડું આપ્યું છે.’ બીજો એક ખેડૂત મારી પાસે આવી મને કહેવા લાગ્યો, ‘તમે આ જંગલમાં રાતની વેળાએ એકલા રહો છો, એને તે શું કહેવું? હી આયમ્મા પછી એકલા જવાની અમારી તો છાતી નથી ચાલતી. આ જગ્યાએ તો ભયંકર દેવતાઓનાં યાનક છે.’ મેં જવાબ આપ્યો, ‘એ દેવતાઓ મારું કશું જ અકસ્માત્ કરે એમ નથી. કરશે તો મારું રક્ષણ જ કરશે; નહિ તો ચૂપ રહેશે! મને કશી હરકત નહિ કરે.’ આ એ જનાવો ઉપરથી મારા તરફની ગામઘોડની લાગણીના મૂળમાં ખીક હતી એમ મારા મનમાં ચાંકા ચર્મ, અને તપાસ કરતાં એ વાત સાચી નીકળી.

આ ગામમાં પ્રુહળ જૂતપિશાચ અને ઉપદ્રવ કરનાર દેવતાઓનો વાસો હતો. તેમને નસાડવા સારુ ગામઘોડો એક નામીયા જૂતાને લાવ્યા. તે મંતરેલા ચોખા ખોળામાં લઈ ખાટલા ઉપર બેઠો અને ખાટલાને ચાર માણસ પાસે ઉપડાવી ત્યાં ત્યાં જૂતપિશાચનાં યાનક મનાતાં હતાં ત્યાં ત્યાં તે ખાટલો તેણે ફેરવાવ્યો. જૂવો મંત્રના જપ કરતો જાય અને ચારે દિશામાં ચોખા ફેંકતો જાય. પણ જેવો તે મારા રથાન આગળ આવ્યો તેવો જ તે એકએક ખાટલા ઉપરથી હેઠો બિછળી પડ્યો! પાછળથી મંત્રો બલુવાનું પૂરું કર્યો પછી તેણે એવો ખુલાસો કર્યો કે, ‘જ્યાં વહાપિશાચ વગેરેનું તો હું દમન કરી શક્યો, પણ બુદ્ધમંદિરની પાછળ જે દેવતા રહે છે તેની આગળ મારું કંઈ ચાલ્યું નહિ!’ આથી આવા ભયંકર દેવતાના રથાનકમાં રહેનારો જે હું તે નાનાંસૂનાં જૂતપ્રેત ઉપર

આણ વર્તાવતો હોવો જ જોઈએ; તેથી આવા માણસના માલની ચોરી વગેરે કરીને જો તેના ગુનામાં આવીશું, તો તે તો કદાચ કોઈ દિવસ જાંઘી મહાભયંકર દેવતાએને ગામ ઉપર છોડી મૂકે અને પરિણામે ગામમાં મમે તેવો રોગચાળો ફાટી નીકળી ગામ બધું ખેદાનખેદાન થઈ જાય એમાં શી નવાઈ? આવી જ બીકથી કરીને ગામના લોકો મારી સાથે અત્યંત નમ્રતાથી વર્તતા અને મારા ગુનામાં આવ્યાથી આશ્ચર્ય આવશે એમ માનતા!

મહાવીર બિશુનો પેસો જાણજી બિશુ શિષ્ય આંખે આંધળો થયો. બને આંખમાં મોતિયા આવવાથી તેની આંખો એકદમ જવા જેવી થઈ ગઈ. તેને કમચા લઈ જઈ ત્યાંના બંગાળી દાકતર પામે મેં તેની આંખો તપાસાવડાવી. તેણે કહ્યું કે, 'આંખમાં મોતિયા આવ્યા છે અને તે ઉતારવા સારુ એમને ગોરખપુર લઈ જવા જોઈશે.' આથી એક છોકરો, હું અને તે વૃદ્ધ શિક્ષુ એમ ત્રણ જણા મોરખપુર ગયા. કમનસીબે જે દાકતર મોતિયાના કામને સારું પકડતો તેની ત્યાંથી બદલી થઈ ગઈ હતી અને તેની જગ્યાએ બીજો એક સિવિલ સર્જન આવ્યો હતો. સંયુક્ત પ્રાંતમાં ઇસ્પતાસો ફેવી ગંદી હોય છે તે હું અગાઉના એક પ્રકરણમાં વર્ણવી ગયો છું. આ ઇસ્પતાલમાં પણ રોગીઓની બહુ ઝેરવ્યવસ્થા હતી. આ તરફના લોકો પણ બારે બનાડી. એકને ગીઝનું રાંધેલું ખપે નહિ. જાણજી રમોળ્યો રાખ્યો હોય તોપણ તેના હાથનું રાંધેલું ન ખાનારા તેના જ જાતબાઈઓ થોડા નીકળે. આથી જ્યાં ને ત્યાં ચૂલા માંડીને ઇસ્પતાલમાં ગંદકી કરી મૂકેલી.

અમે પહોંચ્યા તે જ દિવસે વૃદ્ધ બિંધુની આંખનો એક મોતિયો ઊઠાયો. પણ મોતિયો હિતારવા પડેલાં જે સંભાળ લેવાની જોઈએ તે લેવાઈ નહિ. હું પણ એ બાબતમાં તદ્દન અજાણ્યો. તેથી કંઈ કહી શક્યો નહિ. આમિગ્ટન્ટ સર્જન તેના સાહંગની વિરુદ્ધ બન્યો, પણ સાહેબ અમલદાર રહ્યા. તેથી તે પણ કંઈ બોલી શકતો નહિ. મારે તેની જોડે ફિક ટ્રાન્સી થઈ ગઈ અને ગોરખપુરમાં રહ્યો તે દરમિયાન હું તેને જ ઘેર જામતો.

અમારી જોડેના હોકાગને વૃદ્ધ બિંધુની મેવા કાઢવા મુખી તથા આમિગ્ટન્ટ સિવિલ સર્જનને તેની સંભાળ લેવાનું કહી હું શ્રાવસ્તી વગેરે બૌદ્ધ તીર્થક્ષેત્રો જોવા ગયો. માથે પૈસા તો કાર્ડ ગણવા નહોતા. તેથી દપાવની ટિકિટો રૂપિયા દોઢ રૂપિયાની પામે રાખી અને પેલા હોકરા માગ્શત આગગાડીની ટિકિટ મંગાવી હું બલરામપુર ગયો. ત્યાં હું સવારે પહોંચ્યો. આ જગ્યાના કોઈ મહારાજ જાણીતદાર છે. તેને વરસે દહાડે સાંધી સિત્તેર લાખની લિપજ છે. મારે તો તેની પાસેથી કશું લેવાનું નહોતું પણ હિતરે હિંદુસ્તાનના બીજા રાજરજવાડાની માફક આમણે પણ સુમારે માટે કંઈ સગવડ રાખી હશે, એમ વિચાર કરી હું છેક રાજમહેલ મુખી પહોંચ્યો. ચોખ્ખાદારે તો મને રોક્યો જ, પણ બીજા કોઈએ પણ ત્યાં મારી બાળ લીંની નહિ. અને ગજના પુરોહિતનો દીકરો મને મળ્યો અને તેણે મને પોતાને ઘેર તેડી જઈ જમાડ્યો. જગ્યા પછી મેં શ્રાવસ્તીનો રસ્તો પકડ્યો. આજે આ ગ્રંથળને સજ્જત મજ્જત કહે છે. આ જગ્યા બલરામપુરથી દસ માઈલને છેટે છે. હું આજે પાંચને સુમારે ત્યાં પહોંચ્યો. હાલમાં ત્યાં અનુબની વસ્તી

બિલકુલ નથી. ચોમેર ઘેર જંગલ થઈ પડ્યું છે. નજીક જ અગ્નિવતી નદી (જેને હાલ શેકો રાખતી કહે છે) વહે છે. અને આસપાસનું સૃષ્ટિસૌંદર્ય ભારે છે. અહીં મેં અનાથ-પિંડિકના આરામ (વિહાર)ની જગ્યા જોઈ. હાલ તો આ જગ્યાએ મોટી મોટી હમારતોની ઈંટો અને માટીના ટગસા વળ્યા છે. પુરાણવસ્તુસંશોધન ખાતાએ કેટલાંક ખંડેરો ખોદી પુષ્કળ ઉપયોગી શિલાલેખો, ભુદ્ધમૂર્તિઓ વગેરે વસ્તુઓ બેગી કરી છે. પણ આ બાસ્તુ કયાંય મંત્રીહસ્થાન ન હોવાથી ને બધું કસકતાના સંપ્રદાયસ્થાનમાં ગોકલી દેવામાં આવ્યું છે.

આ જગ્યા જોયા પછી રસ્તા ઉપરના એક મામમાં જઈ રાત રહ્યો, અને બીજે દિવસે સવારે વાટમાં એક ખાલજીને ઘેર જમ્યા પછી સાથે રાખેલી (ટપાલતી) ટિકિટમાંથી થોડી એક ગૃહસ્થને આપી ઉરકાળજીની ટિકિટ ખરીદી. આ રેશન નેપાળની સરહદ નજીક આવેલું છે. અહીંથી ભુદ્ધનું જન્મસ્થાન લગભગ છગ્રીસ માઈલ પર છે. હું સવારમાં જ આ રેશનને પહોંચ્યો. મારા પગમાં બરમી સપાટ ફતાં તેને મુસાફરીમાં ઉપયોગ થવાને બદલે અડચણ થવા લાગી. તેથી રેશનમાસ્તરને તેની બોક્સમાં મૂકવા દેવા મેં વિનંતિ કરી. રેશનમાસ્તર બંગાળી ગૃહસ્થ હતા. તેમણે કહ્યું, 'સપાટ મૂકવાની ના નથી, પણ તમે કયાં જાઓ છો? કયાંથી આવો છો? વગેરે જાણવાની મારી ઈચ્છા છે. આ ઘડીએ મારે રેશનનું જરૂરી કામ છે, પદર વીસ મિનિટમાં હું પાછો આવીને આપને મળુ છું. એટલી વાર થોભશો તો હું આપનો આભારી થઈશ.' મેં હા પાડી. તેણે અંદર જઈને પોતાનું કામ હિતાવળે આટોપવા માંડ્યું. હું બહાર આંકડા ઉપર બેસી રહ્યો. અર્ધા કલાકમાં તે પાછા

બહાર આવ્યા અને મને કહ્યું : ‘હું પરવાર્યો. હવે મને આપની હકીકત કહો.’ મેં મારો ઉદ્દેશ ટૂંકમાં જણાવ્યો. તેણે કહ્યું : ‘બ્રહ્મદેશથી કેટલાક જનત્રાણુઓ અગાઉ અહીં આવ્યા હતા. અહીંથી બુદ્ધજન્મસ્થાન ધણું દૂર છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. એ જનત્રાણુઓની વાત તો જુદી હતી કારણ કે તેમની પાસે પૈસા હોવાથી ગાડાં બાડે કરી તેઓ ગયેલા, પણ તમારાથી પગે ત્યાં સુધી પહોંચવું મુશ્કેલ છે. છતાં બીજી એક સગવડ થાય એમ છે, અને તેથી જ મેં તમને યોગ્ય કહ્યું. અહીંથી સોહરતગંજ સુધી નવી રેલવે લાઈન નીકળી છે. ઉતારુગાડીઓ હજી ચાલુ નથી થઈ; ફક્ત માલગાડી વચ્ચે વચ્ચે આવે જાય છે. અહીં એક કાચરું જાતિનો રેલવે સ્ટોરકીપર છે, તેને આજકાલ ઈર્ષ ગાડી જવાની છે કે નહિ તેની ખબર હશે. જો ગાડી મળે એમ હોય તો તમે સોહરતગંજ સુધી માલગાડીમાં જાઓ. ત્યાં સોહરતસિંગ કરીને એક ક્ષત્રિય જમીનદાર છે તે સરસ માણસ છે અને મુસાફરોને ખૂબ મદદ કરે છે. મારું નામ લેશે એટલે તે તમને નેપાળની તરાર્ધ* સુધી મુસાફરીની બંધી સગવડ કરી આપશે.’

રોશનમાસ્તરની આ સલાહ મને ગમી. તેણે પૈસા સ્ટોરકીપરને બોલાવી મારી ગોઠવણ થઈ શકશે કે કેમ એ વિષે તપાસ કરી. સ્ટોરકીપર બહુ જ બસો માણસ હતો. તેણે મને ઠીક સોહરતગંજ સુધી આરામપૂર્વક પહોંચાડવાનું માથે લીધું એટલું જ નહિ, પણ તે દિવસની મારી જમવાની

* દિમાલસનો તબેલીનો પ્રદેશ, જે બ્રિટિશ સરકાર વતનથી નેપાળને મળ્યો છે, તેને તરાર્ધ કહે છે.

ગ્રાહવશ્ય પણ તેણે પોતાને ઘેર ઠરી. જન્મ્યા પછી એક સારી સોહરતગંજ જતી હતી તેમાં તેણે મને ત્યાં પહોંચાડ્યો. માંગે પાંચને સુમારે હું સોહરતગંજ પહોંચ્યો, અને ત્યાંથી તરત જ સોહરતસિંગ બાણને ઘેર ગયો. બાણએ પોતાના દિવાન મુજબ મારો સારો આદરસત્કાર કર્યો. અને પોતાની પાસેના એક જે બૌદ્ધ ઇંચો પણ મને જતાન્યા આ ઇંચ બૌદ્ધ જત્રાણુઓએ તેને બેઠ આપ્યા હતા. આ ઉપરાંત તેની પાસે બૌદ્ધધર્મને લગતાં એક જે બીજાં પણ પુરતકો હતાં. રાત્રે મારે જન્મવું નહોતું નોપણ તેણે પોતાના આશ્રિત એક પંડિતને ઘેર મારે માટે ગ્રાહવશ્ય કરી આપી પંડિતજીને સંસ્કૃત ભાષા સાધારણ આવડતી હતી. પણ હું કાશીમાં બણીને આવેલો તેથી તેમણે મારી સાથે વાગ્યુદ્ધ માંડવાની હિંમત ન કરી ! વળી તેના આશ્રમદાતાએ મને તેમને ત્યાં મોકલેલો તેથી મને કોઈ પણ રીતે માફ સાગે એવું વર્તન કરવામાં તેનો સાબ નહોતો. બીજે દિવસે પંડિતજીએ 'પક્કો' રસોઈ કરાવી મને જમાડ્યો. મને તો 'કચ્છી' રસોઈ હોત તોપણ ચાલે એમ હતું, પણ આ બ્રાહ્મણ પંડિતને તેમ કરવું ચોખ્ખું ન લાગ્યું.

જન્મ્યા પછી હું કપિલાવસ્તુ જવા નીકળ્યો. સોહરતસિંગ બાણનો ચોડા દિવસ ત્યાં રોકાઈ જવાનો ઘણો આગ્રહ હતો.

* દૂધ, પરી, અને લોટ વગેરે ન અડકાડવા હોય તેણે શાક, એને ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં 'પક્કો' રસોઈ કહે છે. જાત અગર ચોખાની બનાવેલી બીજ કોઈ વસ્તુ હોય તો તે 'કચ્છી' રસોઈ ગણાય અને તે પવિત્ર માણસને ખરે નહિ !

પણ પેલા વૃદ્ધ બિંદુને ગોરખપુર મૂકી આવેલો તેથી તેને ખાતર મારે વધુ દિવસ ન બાગ્યા ઉતાવળે પાછા જવું જોઈએ એમ કહી મેં તેને મનાવ્યો, પણ નેપાળની તરાઈમા મને ખૂબ હાડમારી પડશે એમ જણી તેણે પોતાના વમવાયામાંથી એક વાળદને મારી જોડે મોકલ્યો. બાથુએ વાળદને મીઠું સામાન તથા વાજખરચી મારે એક ડપિયો; પણ આખો અહીંથી કપિલવન્તુવાળી જગ્યા સાત માર્ગિય થાય, પણ તે ગ્યાન વેરાન હોઈ તેના ઉપર શાવટક્ષનું જન્મ જીગી ગયું છે પામે જનિગિનિવા નામનું એક ગામ વચ્ચે છે આ ગામની પામે અગોઠે કોણાગમન શુદ્ધતા આરક તરીકે મધાવેલો એ પથરોના મ્તબ બાગીને પડ્યો છે આને અહીંના લોકો નિગાની કહે છે, અને તે ઉપરથી જ આ ગામનું નામ નિગિનિવા પડ્યું છે.

મોહરતગજથી બે માર્ગિલને છેલ્લી નેપાળની મરહદ શરૂ થાય છે અને ત્યાંથી પાંચ માર્ગિન ઉપર આ નિગિનિવા ગામ આવેલું છે પણ નેપાળની તરાઈમા રમ્તા એટલા તો ખરામ કે કઈ કહેવાની વાત નહિ. જેતરોમા નાના નાના જાંઘ ઉપર થઈને ચાલવાનું આ વખતે જેતરમા ખૂબ પાણી ભરામા હતા થોડુંક ચાલીએ ને જાંઘ તૂટી તણાઈ ગયો હોય એમને પાણીમા થઈને ચાલવું પડે આવા વિક્રમ માર્ગને લીધે અમે મોહરતગજથી વહેવા નીકળ્યા હતા છતાં સૂર્યાસ્તને અર્ધો કલાક બાબી હશે ત્યારે નિગિનિવા પરોચ્યા મારા પીળા વસ્ત્રો જોઈને ત્યાંના લોકો કોઈ અમને જિભા પણ રહેવા ન દે છેવટે પેલો વાળદ મ્હે, ‘તમે આ લોકો પામે મધ માગવું કે મ્હેવું રહેવા દો, હું જાતે જઈને પેલા

ધરમાં તપાસ કરી આવું છું, તમે અહીં રસ્તા પર જ બિમા રહેા.’

એની સલાહ માન્યા વગર બીજો રસ્તા ન હતો. સામે જ એક ખેડૂતનું ઘર હતું. ત્યાં જઈને તેણે બેઠેલા શ્રોકાને કહ્યું કે, ‘હું સોદરતબાણુને મહેમાન હતો અને તેમણે જ અહીં મોકલ્યો છે તથા પોતાને મારી જરફાને સારુ સાથે મોકલ્યો છે. સોદરતબાણુની પુષ્કળ જમીનદારી નેપાળની તરફમાં હોવાથી સોદરતબાણુને આ શ્રોકા સારી પેઠે માનના. આથી તેનું નામ સાંભળતાં જ તેમણે મને બોલાવીને મારો ખૂબ આદરસત્કાર કર્યો. મેં કહ્યું : ‘શ્રદ્ધે, થોડા વખત પહેલાં તો તમે મારી સાથે બોલવા પણ નહોતા માગતા અને હવે એના એ જ તમે મારો આદરો બધો સત્કાર કરો છો.’ તેમનામણિ એક જણ બોલ્યો, ‘મદારાજ, તમારો આ વિચિત્ર વેશ જોઈને અમે ગભરાયા. આવા માણસને અમે આશ્રય આપીએ તો નેપાળી સરકાર અમને હેરાન કરે એવી અમને બીક લાગી! તમારા અંગેજી રાજ જોતું અમારે ત્યાં નથી. અહીં તો નજીવી બાબતમાંયે અમારે બીને ચાલવું જોઈએ! મેને સારુ અમે કંડારીએ અને મેને સારુ નહિ, એનું કંઈ જ ઠેકાણું નહિ. પણ જ્યારે અમે સોદરતબાણુનું નામ સાંભળ્યું ત્યારે અમારી બીક જતી રહી. નેપાળી સરકારમાં સોદરતબાણુનું વજન જાણ્યર, તેથી તેમની તરફથી આવેલ માણસને આશ્રય આપવામાં અમારે લગીરે બીવાપણું ન હોય, એવી અમને પાકી ખાતરી થવાથી અમે આપનો સત્કાર કરવા તૈયાર થયા.’

આ સોડાના કહેવા પ્રમાણે નેપાળી અમલદારો તરફથી આ સોડાને જીલ્લા સહન કરવો પડે. હશે કે કેમ તે કંઈ હું કહી શકતો નથી. એકાદ અમલદારો માણસને આશ્રય આપવામાં તેમના ઉપર એટલું બધું વીતે એ જરા ન માનવા જેવું તો ખરું જ. પણ નેપાળ સરકારનો મુખ્ય વાંક તો એ જ છે કે આ સોડામાં કેળવણીનો પ્રચાર મુદ્દન નથી થયો. આ તરાઈના સોડા અસોધ્યા વગેરે તરફના સોડા જેવા હતા, નેપાળી સોડા જેવા નહિ. હિંદુસ્તાની સોડા જ અહીં વસ્યા છે, પણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના તેમના જાતબાઈઓના જેટલા આ સોડા મુંઝવેલા નથી. કેળવણીની બાબતમાં આખું ઉત્તર હિંદુસ્તાન પછાત છે એમ અમારું કહી ગયો છું. તોપણ હિંદુસ્તાની સોડા અતિથિસત્કાર કરી જાય છે. પણ આ નેપાળી તરાઈના સોડામાં એ શુદ્ધ દેખાતો નથી. આ સોડા ખાસ નિર્ધાર છે, બીજાને ખપ લાગવાનું તેઓ જાય નથી, એમ મારી સાથેના વાળંદ કેટલીયે વેળા કહેતા. એકે તે પોને પણ નેપાળી સરકાર ઉપર જ રહેનારો હતો. કદાચ તેનાં સગાંસંબંધીઓ પણ આ બાગમાં વસનાં હોય. છતાં તેને આ સોડાની એક જાતની બીક લાગતી. મને તેમ હો, પણ અંમને સોહરતસિંગનું નામ ક્રીક ઉપયોગી થઈ પડ્યું. ત્યાં જઈએ ત્યાં પેલો વાળંદ અમારથી એકાદ સારા ખેડૂત આસામીને ઘેર જઈને કહે કે, હું સોહરતજીજી પાસેથી આવું છું અને અમારી સાથે સીધુંસામાન વગેરે છે, માત્ર આશરો જોઈએ છે, એટલે એની મેળે જ બધી ગોઠવણ થઈ જતી !

નિગિલવા મામથી હુંગિન્દેવી પૂર્વ તરફ ચોદ માઈલ ઉપર આવેલ છે. રાત્રે એક બેઠૂતને ઘેર સૂઈ રહી બીજો દિવસે અમે મવારે જ હુંગિન્દેવી પહોંચ્યા. શુદ્ધભગવાનના જન્મ-રયાનથી દક્ષિણ તરફ બે માઈલને છેટે હુંગિન્દેવી ગામ વસ્યું છે. પહેલાં અમે ગામમાં જવાને બદલે આ રયાનનાં દર્શન કરવા જ ગયા. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં આ રયાનને હુંગિનિવન કહ્યું છે. અહીં છતાંછવાયાં ખડેરા અને તે ઉપર ડાંગી નીકળેલ ઝાડોનાં ઝૂંડ મિલાપ બીજું કંઈ જ દ્રવ્ય નજરે પડતું નથી. અમે અશોકનો ફળંબ જોવા ગયા. 'ભગવાન શુદ્ધ આ રથજે જન્મ્યા તેથી મેં જાતે આવીને આ રયાનની પૂજા કરી અને આ મિત્રાસ્તંભ અંધાર્યો છે,' એવી મનસગનું લખાણ અગોઠ રાજાએ આ પાપાણ્યસ્તંભ ઉપર કાતરાવેલ છે. કેટલાંક વર્ષો પહેલાં પુરાણવસ્તુસંગોધન ખાતાએ ખડેરાનાં દંદણમાંથી આ પાપાણ્યસ્તંભ ખોદી કાઢ્યો. તેનો ઉપરનો ભાગ તૂટેલો છે અને નીચલો કકત આઠથી દસ ફૂટનો ભાગ બિભો છે. ખાડામાં બેઠેલી જ્યારે તે સિવાસેખ મેં વાચ્યો ત્યારે મારી આંખમાંથી દડ દડ આંસુ ખરવા સાચ્યાં વાળંદ બિચારો મારી તરફ વિચિત્ર યર્ષને જોવા કગ્તો હતો. 'પાપ દમ મિનિદ્દ હું ને રતબ આગળ બિભો રહ્યો. આ વ્યગનુ આવી વિપન્ના-વચ્ચામા પણુ—દર્શન થયું તેને મારું મને અત્યંત આનંદ થયો. પણ તે ગદ્ગદ વખત ન ટપી શક્યો

આ માટી અને ઈંટના દમલાઓમાંથી માપાદેવીની મૂર્તિ શોધી કાઢી તેના ઉપર એક નાનું મંદિર બાંધવામાં આવ્યું છે. આ મંદિર નેપાળી સરકારે બાંધ્યું છે કે બીજા કોઈએ એની મને ભાગ ન લાગી નેપાળી ગણ્યમાંથી એક તિબેટી લામા

અહીં રહેતો હતો તેણે જીત ઉપર કાઢેન કેટલાક ચિત્રો અને લખેલા મનો મે જોયા માયાદેવીની મૂર્તિ તદ્દન ખડિં યર્ષ ગર્ષ છે, તોપણ જોઈ પુરાણોમા વર્ણવ્યા પ્રમાણે બુદ્ધજન્મનો દેખાવ આ મૂર્તિમા દેખાડવામા આવ્યો છે બ્રહ્મા જાતે આવી જન્મેના બાળકનું મહત્વ કરે છે, ઇં જનાવો આ મૂર્તિમા પ્રારેલા છે પણ દુ ખની વાત તો એ કે આજે આને હુમિન્દેવી નામ આપી એના મો આગળ લોકો પશુઓના ભોગ ચડાવે છે । હું ગયો ત્યારે મદિરની મુદારની જગ્યા બધી ભોહીથી તરખોગ હતી । આ દેખાવ જોઈ મને કમકમાતી થઈ અને ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન યર્ષ ગયું જેણે દુનિયાના દુ ખોનું શમન કરનાર અને પ્રાણીમાત્રને વિષે કરુણા બનાવનાર હિંદુસ્તાનના શ્રેષ્ઠ પુત્રને જન્મ આપ્યો, તે જ દયાળુ માતાની મૂર્તિ આગળ સેકડો મૂગા પ્રાણીઓનો ભોગ અપાય, એના જેવું અજ્ઞાન, અવિચાર કે દુ ખદાયક વાત બીજું કંઈ હોય ? પણ આ સ્થિતિ બદલવાનો કશો જ ઉપાય માગ લાયક નહોતો અને તેથી ચિત્તક્ષોભથી કથું જ ફળ નીપજે એમ નહોતું તેથી ફરી એક વાર આ યજ્ઞને નિહાળી, જેમનેમ મનનું સાત્ત્વન પ્રતો હું હુમિન્દેવી મામમા ગયો

હુમિન્દેવીમા કેને ઘેર જમ્યો, અને પત્રીની મુસાફરી કેવી રીતે કરી, એ મો નિવકુન થાં નથી રહ્યું આનું કારણ એ કે માયાદેવીના મદિર આગળ જોયેલ દેખાવ મારા મનમાથી કેમે કયો ખમે નાદિ અને તેથી એક જાતનું નિરાશામય દુ ખ મને યથા ॥ તું ભગવાનપ્રતી ઉગ્રાચાર મુધી વાગદ અને હું પગરને ચાલના આત્મા વાગદ પામેના પૈમા કે મીધામામમીમાથી કંઈ જ વપગયું નહોતું

ગોરખપુર જવાની ટિકિટને માટે જોઈતાં નાણાં પૂરતી ટપાલની ટિકિટો રોશનમાસતરને આગળથી જ આપી રાખી હતી. આથી પૈસાની મને જરૂર નહોતી. તેથી વાગંદ પાસેનો રૂપિયો તથા બીજો સામાન તેને જ આપી દઈને રોશને આવી હું ગોરખપુર ગયો.

પ્રેક્ષા વૃદ્ધ બિમ્બુની આંખ તદ્દન જમડી ગઈ. અને તે સારુ તેણે ડાકટરને જ નહિ, પણ મને સંપૂર્ણ દોષ દીધો. પણ બન્ધું ન બન્ધું થાય એમ નહોતું. તેને લઈને હું કુશિનારા આવ્યો અને તેને ધર્મશાળામાં મૂકી બ્રહ્મદેશની સદરની તૈયારીમાં મૂકાવ્યો.

આ એક વર્ષમાં મેં દીક દેશાટન તીર્થાટન કર્યાં. જુદા જુદા ભોક્ષના સંગ્રહમાં આવ્યો. તેમાંથી ખાસ કરીને ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે કુશિનારા, શુદ્ધગયા, રાજગૃહ, શ્રાવસ્તી, કપિલવસ્તુ અને હુગિનિવન એટલાં સ્થળોની યાત્રા મેં કરી. આથી આ પ્રકરણનું નામ ‘બૌદ્ધશ્વેત્રોની યાત્રા’ આપ્યું છે. આ બધાં ક્ષેત્રોમાં શુદ્ધનું જન્મસ્થાન હુગિન્દેવી, ભગવાન શુદ્ધને શુદ્ધપદને લાભ થયો તે શુદ્ધગયા, ભગવાને પહેલો ઉપદેશ આપ્યો તે સારનાથનું સ્થાન અને પરિનિર્વાણ પ્રાપ્ત્યો તે કુશિનારા, આ ચાર ક્ષેત્રોને બૌદ્ધલોકો અત્યંત પવિત્ર ગણે છે. *

* इयं तथागतो जातोति...इयं तथागतो अनुत्तरं सम्मा-
सं बोधिं अभिमं बुद्धोति...इयं तथागतेन अनुत्तरं धम्मचक्रं
पवत्तिंतति...इयं तथागतो अनुपादिसेसाय निव्वज्जनधातुया परि-
निव्वुतोति आनंद सदस्स कुलपुत्तस्स दस्सनीयं सर्वेजनीयं ठानं ॥

—મહાપરિનિવ્વાનમુત્ત

વળી અહ્મદેશ

ચંદ્રમુનિએ ખેજરીને ઠાગળ લખી કલકત્તાથી બરમા જવાને જોઈતા નાણાની મને અગાઉથી જ ગોઠવણ કરી દીધી હતી મારી સાથે બુદ્ધગયાવાળા સિંહલી ઉપાસક હતા એમ લાગે છે. તે કુશિનારા આવ્યા હતા, અને ત્યાંથી તેમને પણ બરમા જવું હતું. તદ્દમીવદૌરિયાથી કલકત્તાની ટિકિટના પૈસા મહારીર ભિક્ષુએ અપાવ્યા આ વખતે હું કલકત્તામાં એક કે બે દિવસ જ હતો. ત્યાંથી રગૂન ગયો. રગૂનમાં મને જ્ઞાનત્રિસોકનો મેળાપ થયો તેને પણ માડસે જઈ થોડા દિવસ મગાર્છના હુગર પર રહેવું હતું. તે મુજબ અમે બંને માડસે ગયા, અને મગાર્છ જઈ બે રાજેન્દ્રના વિહારમાં રહેવા લાગ્યા.

અહીં મધ્યાહ્ન નાની મઢીઓ અને ઉપરાત ચા પાચ ગુદાઓ હતી આવી જાતના વિહાર આ હુગરમાં ઓછામાં ઓછા પચાસ સાંઠ હશે. માડસે અને મગાર્છ ગામના લોકો પામેથી ભિક્ષુઓને અન્નસામગ્રી પહોંચાડવામાં આવતી. અહીં કેટલીક દશરીલધારિણી મન્યાસિનીઓ પણ વસે છે. તેઓ ગૃહસ્થો પાસેથી અન્નમામગ્રી મેળવી ભિક્ષુઓને રાધેલુ જોજન આપે છે માર્છ જગ્યાએ વળી વિહારમાં જ એકાદ ઉપાસક

* બરમા ભાષામાં બ માનવાચક શબ્દ છે તે ભિક્ષુના કે મોટા પુરુષોના નામ આગળ વગાડવામાં આવે છે

બોજન તૈયાર કરી બિશુઓને આપે છે અને પોતાનું પણ ઉદરપોષણ કરે છે. મંન્યાસિનીઓનો આશ્રમ બિશુઓના આશ્રમથી ઘણે દૂર છે અને ત્યાં બિશુઓને જ નહિ પણ બીજા પુરુષોને પણ ગમે તે વખતે જવાની મનાઈ હોય છે. આવા એક આશ્રમમાં ૨૫૦ થી ૩૦૦ મંન્યાસિનીઓ રહે છે એમ કહેવાય છે. હું સગાઈ હુંગર પર હતો તે વખતે આ આશ્રમની મુખ્ય મંન્યાસિની જરમાના એક પ્રખ્યાત કુકુળની ખાઈ હતી. તેને ત્રિપિટક — ખાસ કરીને અભિધર્મ પિટક — અંથ બહુ જ સરસ આવડતો. છેલ્લા મંથનાં તો કેટલાંક પ્રકરણના પ્રકરણ તેને મોઢે હતાં! આથી બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન વિષે તેની સાથે ચર્ચા કરતાં માધાગણ બિશુઓ અચકાતા.

આવો એક મંન્યાસિનીઓનો આશ્રમ અમારા આશ્રમથી ખૂબ આગે નદીને તીરે હતો. હું અને જ્ઞાનત્રિલોક ત્યાં મિશ્રા સેવા જતા. ખાવાનું સવારે દસ પહેલાં પતી જતું. અને દિવસનો બાકીનો ભાગ અમને ધ્યાનભાવનાદિ મોઢે મળતો. ઉત્તર નામે એક ધ્યાન કરતાં શીખવનાર સ્થવિર અહીં રહેતો હતો. તેની પાસે જઈ અમે રોજ ધ્યાનનો માર્ગ (કર્મસ્થાન) શીખનાનું શરૂ કર્યું. પણ તે અમારી બાપા ન સમજી શકે તેમ તેને પામિ પણ પૂરું બોલતા ન આવડે. આથી અમારી બાપુના વિહારમાથી પામિબાપા જાણનાર એક જુવાન બિશુને અમે સાથે લઈ જતા. સ્થવિર બગ્ગી બાપામા કહે તેનું બાપાતર પેક્ષે તરુણ બિશુ પામિબાપામાં કરે અને પછી હું જ્ઞાનત્રિલોકને તે અંગેજીમા સમજાવું.

પહેલા તો ઉત્તરાચાર્યે અમને 'અરહ' શબ્દ બરમી લિપિમા આજ મામે રાખી તે ઉપર ધ્યાન કરતા કહ્યું તે

પ્રમાણે અમે જુદી જુદી જગ્યાએ બેઠી ધ્યાનની શરૂઆત કરી. બે દિવસ પછી અમારો અનુભવ આચાર્યને જણાવવાનો હતો. અમારા વિહારની આગળની બાજુએ એક ખૂબ ઊંચી ટેકરી હતી અને તે ટેકરીની ટોચ ઉપર એક નાનીશી ભાગવી ગુફા હતી. ત્યાં જઈને હું આખો દિવસ ધ્યાન કરતો. અહીંથી નીચે ધરાવતી નદીનો મોટો પટ અને તેની આમ-પામનો રમણીય પ્રદેશ દેખાતો. સૂર્યાસ્તને વખતે પણ અહીંથી અત્યંત સુંદર દેખાવ જોવા મળતો. જ્ઞાનત્રિવેદી બીજે આવે જ ઢેકાણે બેસતા. પણ તેનું ચિત્ત ધ્યાનમાં ચોટે નહિ. 'અરહં'નો 'અ' તેની આખ આગળ જરોગર હરે. પણ 'ર' આખ સામે લાવતાની માથે જ 'ર'ને પૂછડા ફૂટી તેના સર્પ જની ગળ અને પછી ધ્યાનમાં વિદ્ય આવે' માત્ર મને આ શબ્દનું ધ્યાન જરોગર કરતાં આનંદનું. આચાર્યને અમે અમારો અનુભવ કહ્યો, એટલે તેમણે અમને પછીનું પગલું બતાવ્યું. તે એમ હતું કે, આખો મીંચીને આ શબ્દ ઉપર ધ્યાન કરતાં કરતાં જે જે કંઈ દેખાવો દેખાય તેનું જરોગર અવલોકન કરી તે અમારે આચાર્યને કહેવા. મારી આખ આગળ શરૂઆતમાં તો બે ધોળાં કમળ અને પાછળથી આયમનો સૂર્ય દેખાવા લાગ્યાં. આચાર્યે આ દેખાવો આરા છે એમ કહી તેના ઉપર જ ધ્યાન કરવાનું ચાલુ રાખવા કહ્યું. પણ જ્ઞાનત્રિવેદીની આંખ આગળ દેખાવો કેમે કયાં હરે નહિ અને તે સાગ પણ ન હતા. કોઈ કોઈ વાર તેને ખાવાની વસ્તુ દેખાય, તો કોઈ વાર સર્પ દેખાય. તે વખતે જમરાની આગળમાં અમારે વેદનું પડતું અને એકંદરે સંલેગોથી તેનું ચિત્ત જરા પ્રગિત જેવું થઈ ગયું હતું.

આના ઉદાહરણ તરીકે એક વાત અહીં રખાઈ હતી. જે ગુફામાં અમે રહેતા તેને ચારણ નહોતું અને હોત તોપણ તે બંધ કરીને સૂવાનું અને એમ નહોતું. કારણ કે હવે આવવાને સારું દરવાજા સિવાય બીજા કોઈ રસ્તા જ નહોતો. આ ગુફાના બે ભાગ હતા. એક અંદરનો અને બીજો આગળનો. અને એટલા તો સાકડા કે અંદર બે ખાટલાથી વધુ કશું રહી શકે એમ નહોતું. બહારનો ભાગ જરા પહોળો હતો. ત્યાં એક ખાટલો નાખી હું સૂતો અને અંદરના ભાગમાં બીજા એક ખાટલા ઉપર જ્ઞાનત્રિશોક સૂતો. તે અંદર એટલા સારું સૂતો કે વાધ વગેરે હિંસક પ્રાણીઓની તેને બીક લાગતી. એક દિવસ રાતે સૂતા પહેલાં મારાથી મસ્કરીમાં મહેજે કહેવાઈ ગયું : 'ધારો કે આ ગુફાનું મોં નીચે તૂટી પડે અને આપણે અહીં દુબાઈ જઈએ તો આપણી શી દશા થાય !' એ ત્રણ દિવસે આપણને ખોદીને બહાર કાઢે. પણ તેટલો વખત આ અંધારી ઝોરડીમાં ગોંધાઈ મૂંઝાઈ મરવું પડે ! તારા ભાગને તો મારા કરતાયે વળી વધુ જોખમ છે. કેમકે તુ ગુફાના પેટમાં બેડે પેડેસો છે !' મારી આ વાતની જ્ઞાનત્રિશોકના અભિત ચિત્ત ઉપર બહુ વિચિત્ર અસર થઈ ! તેણે એની એ અંદરની ઝોરડીમાં સૂવાની સાધના પાડી ! અને અને કહે, 'જો તમે તમારી જગ્યા મને આપશો તો જ હું અહીં રહીશ, નહિ તો મારે આ ગુફા છોડી જવી રહી. આ ગુફાની અંદરના ભાગમાં તો હું કદી રહેનાર નથી.' એ મારી આગવી જગ્યા તેને આપી અને બંનેએ પોતાના ખાટલા બદલી નાખ્યા. આમ જ્ઞાનત્રિશોકનું ચિત્ત ધ્યાનમાં ન ચોટવાથી તે સગાઈ છોડી ગયું ગયા. પણ

મેં તો સમાઈમાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. કુશિનારાયી ૧૯૦૪ના ડિસેમ્બરમાં હું પ્રથમ સગાઈ આવેલાં. મેં અને ગાનવિશેઠે ત્યાં બે ત્રણ મહિના કાઢ્યા. ૧૯૦૫ના જાન્યુઆરીમાં ગાનવિશેઠે રંગૂન પાછો ગયો. આ જ અરસામાં મને જમવાની વધુ ને વધુ મુસ્કેલી પડવા લાગી. અમને અજ આપનારી સંન્યાસિનીઓ ત્યાંથી ધીરે ધીરે બીજે ઠેકાણે ગઈ. આ સ્ત્રીઓ અને ડેટલાક બિશુઓ અહીં શિયાળો ગાળવા પૂરતા જ આવી વસે છે. શિયાળામાં આ પ્રદેશ મુખકારી લાગે છે. ટાઢનો ઝાઝો ત્રાસ હોતો નથી. પણ ઉનાળો થયે કે અહીંના ખડકો તાપને લીધે ધખી જોડે છે અને બારે ત્રાસ થવા લાગે છે. પાણીની પણ ખૂબ હાડમારી હતી. અમારા વિહારના એક બે બિશુ સિવાય બાકીના માર્ય મહિનાના અરસામાં બીજી તરફ ગયા અને જે બાકી રજા તેમને બિશુ સારુ સગાઈ શહેરમાં જવું પડતું. અમારા વિહારથી શહેર અહીં ત્રણ માઈલ હતું. ત્યાં પણ ઘેર ઘેર ફરીને પૂરતું અજ મેળવતાં મુસ્કેલી પડતી અને જવાઆવવાનો થાક પણ મારાથી સદન થઈ શકે એમ નહોતો.

અમારી પડોશમાં પાંડવ સ્થવિરનો વિહાર હતો. ત્યાં મને એક નાની બૂંપડી મળે એમ હતી અને તે સ્થવિરના અનેક શિષ્યો હોવાથી જમવાને લગતી હાડમારી પણ મટે એમ હતું. ઉપરાંત, સ્થવિર અને તેના શિષ્યો શાકાહારી હતા અને બધું અજ વિહારમાં જ રંધાતું. તેથી મેં સ્થવિર પાસે જઈ આશ્વપને માટે પૂછ્યું. આ સ્થવિર પાલિભાષાના જ્ઞાનમાં ખૂબ પંડાતા. પણ મારી પાલિભાષા તેને સમજાય નહિ, અને છતાં એ વાત કળૂવ કરવી તેને ગમે નહિ ! આથી તે ચુરસે થઈ

અધિકારી પાસિમાં મને કહે, 'તમારા પાંચ હિસ્સા બધું જ ખરાબ છે. 'અ' વર્ગનો હિસ્સા ગંરૂતના નિયમ પ્રમાણે કરવાને બદલે તમે ખરબીક લખે કરતા બચો.' મેં કહ્યું : 'મહારાજ, મારા હિસ્સા પ્રમાણે જ સિંહોની લોકોના હિસ્સા હોય છે. તેથી ખરબી હિસ્સા જ ઉત્તમ છે એમ જ કંઈ ન કહેવાય. પણ હિસ્સાની બાબતમાં વાદવિવાદ કરવાનું પ્રયોજન નથી; અર્થ ઉપર નજર રાખીને જ વર્તવું, એવો શુદ્ધગુરુનો ઉપદેશ છે. આથી મારા હિસ્સા આપને પસંદ ન હોય તો તે મામુ ન જોતાં મારા કહેવાની અંતલગ્ન તરફ જુઓ. એટલે ચલું.' આથી તો પાંચ રથવિર ધૂંઆપૂંઆ ચર્ચ ગયા અને તાડૂકી ઊઠ્યા : 'તમારા અને સિંહલી લોકોના હિસ્સા મળતા આવે એમાં શી નવાઈ? આવા હિસ્સાને લીધે જ હિંદી અને સિંહલી લોકો બૌદ્ધધર્મથી બ્રહ્મ થવા લાગ્યા છે ! હિંદુસ્તાનમાં ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી વગેરે ધર્મોનો પ્રચાર ધર્મધોર વધેલો જાય છે, અને બૌદ્ધધર્મ જુઓ તો એકેએક હિંદીએ તથા દીધો છે. સિંહોનામાં પણ ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રચાર જોસમેર વધેલો જાય છે !'

આ રથવિર સાથે પાલિ શબ્દોના હિસ્સા વિષે વધારે વાદમાં ઊતરવું બચાં છે એમ જોઈ મેં તેમની રજા લીધી.

• દાખવા તરીકે ખરબી લોકો 'સચ્ચ' શબ્દનો હિસ્સા 'તિરસા' કરે છે

अद्वयं हि नाथो सारण अवोच न व्यजनं लोकहितो महेसि ।

तस्मा अकृत्वा रतिमस्त्वरेमु अत्ये निर्वमेग्य मर्ति मुतीमा ॥

— કલાવિતરણી

પણ જતાં જતાં મને રહેવા સારુ ઝૂંપડી મળી શકશે કે કેમ એ ફરી એક વાર પૂછી જોયું. સ્થવિરે, પોતે વિચાર કરી બીજો દિવસે જવાગ આપશે, કહી મને વિદાય ક્યો. બીજો દિવસે જમ્યા મળી શકે તેમ નથી એમં તેમણે કહેવરાવ્યું. ખસામ' મારા 'ચ' વર્ગના ઉચ્ચારે. બધો મામલો જમાડ્યો.

હવે બીજો કંઈ શોધ કરી જોવી એમ ધારી કોઠની ઓળખાણથી હું એક ટેકરી પર આવેલા વિહારમાં ગયો. ત્યાં એક મધ્યમ વયનો બિંદુ અને બે ત્રણ નાના શામણેર રહેતા હતા. તેમણે જમ્યા આપવા હા પાડી, માત્ર જમવાની ગોઠવણ નથી એમ કહ્યું! ત્યાંથી એક માઈલિ છેડે ધરાવતીને તીરે કેટલીક મંન્નાસિનીઓ રહેતી, અને નદીને ઉપરવાસ એક ગામ પણ હતું. અને તો આ જગ્યાએ રહી મારી માધના આગળ ચલાવવી એમ મેં કહ્યું. પંદર વીમ દિવસ તો જેમ તેમ કરીને ચલાવ્યું. પણ કુંગર ચડવા ઝિતરવાની મહેનત અને બરખી સોફિના તેમમાં વધારેલા તમેલા પઢાથી ખાઈ ખાઈ મને એકાએક બચકર તાવ ચડ્યો. વળી આ વિહારનું પાણી પણ તદ્દન ગંદું હતું. એક મોટા હોજમાં વરસાદનું પાણી બરી લેવામાં આવતું, તે જ બીજું એમાંનું આવે ત્યાં સુધી વપરાતું નીચે ઝિતરવાની મારામાં ત્યાં મુઠી શક્તિ હતી ત્યાં મુઠી તો ધરાવતીનું જ પાણી હું પીવાને સારુ મર્ધ આવતો. પણ તાવને લીધે મોટો પડપાથી હોજનું પાણી પીધા વગર છટકો ન રહ્યો. એટલે આ પાણીને હકાળા ગાળીને પીવા લાગ્યો. તોપણ મારાથી તે પિવાય નહિ! ચાર પાંચ દિવસ આમ હેરાન થયા ત્યાં હું આ

જગ્યાથી ખૂબ કેંટાળ્યો. અને મહેજ મુવાણુ થતાં જ મેં શરીરને ઉપાડી માંડશે શહેરમાં લઈ જઈ નાંખ્યું.

માંડશેમાં હું બે ત્રિસોડ રથવિરના આગ્રમમાં રહેતો. તેમને શુદ્ધ પાલિભાષા બોલતા આવડતું. અને સદલાગ્યે તેમના હિચાર અને મારા હિચાર સરખા હતા 'વતનિયમાદિ પાળવાની બાબતમાં પોતે ખૂબ પંકાતા. કોઈ ભિક્ષુ મવારે મોડો બહોતો તો તેને કહેતા : 'આ માંડવે શહેરમાં નાની નાની હોકરીઓ પડોદિયામાં બેગી તમારે મારુ રાંધી રહી છે, અને તમે તે અજ ઉપર જીવનારા નિરર્તિ ધોરા છો એની શરમ નથી આવતી?' મોડો બહોત ભિક્ષુઓ માટે તેમણે સજા કરાવી હતી. તે એ કે, તેણે આગ્રમનાં ગાડોને પાણી પાવું અને છુદ્ધમૂર્તિ પાસે અમુક ઘડ પાણીના બરીને રાખવા. એક દિવસ સવારે ત્રિસોડાચાર્યને પોતાને મેં આ કામ કરતા જોયા. મેં આગ્રમથી પૂછ્યું : 'શુરુજી, આજ આપ આ મળતું કામ કરો છો એ શું?' તેમણે કહ્યું, 'આજ હું મોડો બહોતો.' મેં કહ્યું, 'પણ આ નિયમ તો આપે શિષ્યોને પાળવા મારુ કયો છે; તે આપને પોતાને શી રીતે લાગુ પડે?' આચાર્ય કહે, 'આયુષ્મન! આપણે જે કાયદા કરીએ તે કંઈ તોડવા સારુ નથી કરના. જ્યાં સુધી સારા કાયદાઓને માન આપીને આપણે ચાલીએ ત્યાં સુધી જ આપણી ઉન્નતિ થાય છે. કાયદો આપણા બધાના કરતા હિચાર મ્યાને છે, એમ માનીને આપણે બધાએ ચર્ચા કરણપૂર્વક તેને અનુસરવું જોઈએ.'

બીજે એક દિવસે મેં ત્રિસોડાચાર્યને માંડવે શહેરમાં કાદવવાળા રસ્તામાં ગિફાને મારુ કરતા જોયા. સાઠ વર્ષની ઉંમરે પડેંચેલા આ જુદા રથવિરને વરસને વરસાદે ગારાકીચડમાં

ફરના જોઈને મને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. વિહારમાં આ પા-
પત્રી મેં તેમને પૂછ્યું ‘ચુરુ, આજે વગસાદ હતો છતાં
આપ બિંદાને મારું ગયા એ કેમ?’ તેમણે જવાબ આપ્યો.
‘આયુષ્યન’ જો હું જાતે ન જાઉં તો વિહારના બધા બિંદુઓને
પૂરું થાય એટલું શાકભાજી વગેરે ન મંગે તરુણ બિંદુઓને
ગામના કેઈ બોળખતુ ન હોવાથી તેમની કેઈ દરકાર કરતું
નથી અને નથી જાત આપી તેમને વધાય કરે જો તેથી વરસાદ
કે કાદવડીયડ છતાં જાતે બિંદા સારું નીકળું છું હું ચારે સ્ત્રીજ
જમુ અને બિંદુઓ તૂંબો જાત ખાય એ મારાથી કેમ
જોવાય?’ આ વાત અહીં કહેવાનું કારણ એટલું જ કે,
ત્રિતોકાચાર્ય જેટલા મડક હતા તેના જ દયાળું હતા તે
વાચકો સમજી શકે

ત્રિતોકાચાર્યની મારા ઉપર પૂરી કૃપા હતી અને મહેમાન
ગણી તેમણે વહેલા બેઠવાનો નિયમ મને લાગુ ન પાડ્યો
વિહારમાથી વાળવાખૂડવાનું કામ પણ મને નહોતું આપ્યું.
ઉપરાંત ગામના કેટલાક શ્રદ્ધાળુઓને ખાસ કહેવરાવી હિન્દી
રીત પ્રમાણે બનાવેલા શાકભાજી અને મળે એવી પણ તેમણે
ગોળવણી કરી. લગભગ દસ માર શ્રદ્ધાળુઓને મેરું હતું અને
થોડી થોડી બિંદા લઈ વિહારમાં પાછો આવતો. એક માંડરે
શહેરમાં દસ હજાર બિંદુઓ અને ત્યાંના લોકો કેઈ એવા
શીમત નહિ. તેથી ઘણા બિંદુઓને બિંદા મેળવવી મુશ્કેલ
ચર્ચ પડતી. સોએક ઘર ફરે ત્યારે માડ પેટપૂરતો જાત મંગે
નવા બિંદુને તો દાનશાક મેળવવાનું લગભગ અશક્ય જ હતું
તોપણ હું પગ્દેશી તેમ જ નવો બિંદુ છતાં મને અહીં રીક શવતુ
માંડનેનું પાણી પણ મારું હતું એટલે એકદરે મને સગાઈ

કરતાં અહીં ફીક ગ્રાહ્યું. પણ કેટલાક દિવસ પછી યરમી
લોડોનું રાંધેલું અન્ન મારી તળિયતને માફક ન જ આવ્યું.
એક તો દૂધ, ઘી વગેરે લગભગ મળતાં જ નહિ, શાકમાં
તેલ હોય અને તે પણ કેટલીક ગ્રીએમાં તો કાચું. આથી
મને ભારે ત્રાસ થવા લાગ્યો. અધૂરામાં પૂરું માંડેલી હવા
પણ મેં મહિના લગભગમાં બહુ સખત હોય છે. તેથી મેં
ત્યાંથી મોલમિન જવાનું નક્કી કર્યું.

બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર માટે તે વખતે માંડેલાં એક સભા
સ્થપાઈ હતી. બિશુઓને મદદ કરવી, બ્યાખ્યાનો આપવાં,
બરમીબાપામાં બૌદ્ધધર્મ વિશે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાં, વગેરે
કામ આ સભા કરતી. આ સભાએ રંગૂન સુધીની ટિકિટ
મને કહાણી આપી. પછીની મુસાફરી મેં આગળોટ રસ્તે કરી.
માંડે અને મોલમિન શહેરના વિહારોમાં જમીનઆસમાનનો
કેર છે. મોલમિનના કેટલાક વિહારો માંડેના બરમી રાજાઓના
વખતના વિહારોને પણ આંટે એવા છે. અહીંના વેપારીઓ
ખૂબ શ્રીમંત હોવાથી તેમણે મોટા મોટા વિહારો બંધાવ્યા છે.
આ વિહારોમાં સોનાના વરખનાં નકશીકામો કરેલાં છે. માત્ર
અહીં માંડે જેટલા બિશુઓ નથી. મોટો વિશાળ વિહાર
હોય પણ તેમાં ચાર પાંચ બિશુ રહેતા હોય ! અહીં બિશુઓને
દાન પણ ખૂબ મળતાં. ચાતુર્માસમાં તો અનેક રથજો સાર્વજનિક
દાન અપાય. આવે વખતે તો બિશુઓને એક એક મનૂરને
સાથે લઈને જવું પડે !

અહીં હું જી સાગર રથવિરના વિજયંત વિહારમાં રહેતો
હતો. આ વિહાર ખૂબ મોટો છે. પણ હું તો સ્વપને પડમે
એક નાની ઓરડી હતી તેમાં રહેતો. જે દિવસે વરસાદ ન

હોય તે દિવસે અપોરે હું પડોશમાં આવેલી ટેકરી ઉપર જઈને બેસતો. અહીંથી નીચેના પ્રદેશનો દેખાવ બહુ રમણીય દેખાતો. આ વિહારમાં પણ મારી જમવાની હાડમારી એવી ને એવી જ ચાલુ રહી ! માંસમાછલી વિનાનું બોજન મળતું અસાધ્ય હોવાથી બાફેલા મગ, બાત અને ડાઝાના માખણ પર મારે દિવસો કાઢવા પડતા. ડોકાઈ વાર દહીં મળતું. અને કેટલાક દિવસ સુધી એક હિન્દુસ્તાની સિપાઈ મારે સારુ દાળ મોકલતો. આટલી હાડમારી છતાં માંડવે કરતાં અહીં મારા દિવસો ઠીક ગયા. ચાતુર્માસ પૂરો થયા પછી પ્રજાસ્વામી સ્થવિરે મને પોતાના વિહારમાં રહેવા બોલાવ્યો. સાગર સ્થવિરની રમથી હું ત્યાં રહેવા ગયો. પ્રજાસ્વામી સ્થવિરને હું 'મુખ્યમોષ' વ્યાકરણ શીખવતો, અને તે મને અભિધર્મીયંસંપ્રદ શીખવતા. પરંતુ અહીં સુધી તેલવાળો ખોરાક ખાવો પડતો, તેથી મારી તબિયત વળી પાછી બગડી. એક પારસી દાકતરની દવા કરી જોઈ પણ કંઈ ફાયદો ન થયો. દરે હું આવ કંટાળ્યો. શુભતું અકાતું થઈ પડ્યું. એક દિવસ તો દાકતરે પમે એળવા દવા આપેલી તે પર ઝેર (Poison) એમ લખ્યું હતું. તે રાત્રે આ દવા પીને શુભતો અંત આણુવાનો વિચાર મારા મનમાં કેટલીયે વાર આવ્યો. અંતે તે બાટલીને બારી વારે બહાર દોળી નાંખી હું જાંઘી ગયો !

થોડા દિવસ દવાકેર કરવાનો વિચાર કરી હું મોક્ષમિનની પેલી મેર આવેલ 'નિશ્ચયાજિન' નામે બેટમાં રહેવા ગયો. ત્યાં ઘીય જંગલવાળી એક ટેકરી પર એક નાની ઝૂંપડીમાં હું રહેતો. થોડેક છંટે કેટલાક નિશ્ચએ રહેના હતા. પણ રાતે હું મારી ઝૂંપડીમાં એકલો જ સૂતો. અહીં પણ મારી તબિયત

મારી ન રહી મોલમિનથી પાચ છ માર્દનને છોટ એક
જગલમા લાકડાની કેલીક સુદર ઝૂપડીઓ હતી ત્યા કેટલાક
ભિખુઓ રહેતા ત્યા આગળ પાણીના ઝરા પણ બહુ સુદર છે
ત્યા જઈને હું પદર વીસ દિવસ રહ્યો મારી ઝૂપડી બીજી
ઝૂપડીઓથી ખૂબ દૂર હતી વળી આ જગલમા વાઘનો બે
પણ દીક હતો પણ મને આ હિસકે પણો તરફથી જી
હેરાનગતિ ન થઈ માન જમવાની ગામતમા મારી હાડમારી
ટળી નહિ ભિક્ષા મારે રોજ બે અઢી માર્દલ જનુ પ તુ
અને તેમ કરીને પણ ભાત ઉપરાત બીજી કઈ બાગે જ
મગતુ માસ માછની વગેરે મળતા, પણ મને તે શા ખપતા?

મતનય કે બ્રહ્મદેશમા ભિખુ બનીને વચ્ચે મને લગભગ
અશક્ય જણાયું ભિક્ષુથી પોતાનું રધાય નહિ, અને બીજાનું
આપેલું ભિક્ષાન ખાઈને રહેવું મારે સારું હવે અશક્ય હતું
આ ગિરિમા બાકીના દિવસો હિન્દુસ્તાનમા જ ગયા ગાળવા
એવો મે વિચાર કર્યો પણ પ્રણામથી વગેરે અધિરોનું કંઈ
એમ હતું કે, હિન્દુસ્તાનમા બીજા ભિખુઓ ન હોવાથી ત્યા
એકલા ભિખુથી વિનયાદિ નિયમોને અનુમરીને રહેવું કપરું છે
જમવાની ખામતમા હવે વધુ વખત ભિખુત્વને વળગી રહેવામા
સાર નથી એમ જોઈ મને તે મૂકી દેવાની છૂટ આપના મે
અધિરોને પ્રિતિ કરી મારે પાસે પૈસા નાખવા પડે, કોઈ
વાર હાથે રસોઈ કરી લેવાનો પણ વખત આવે, કદી બાર
વાગી ગયા પછી જમવાનો પ્રસંગ આવે, આમ ભિખુના બધા
નિયમો પાળવાનું મારાથી બની ન શકે તથી વિધિસર
ભિક્ષુત્વનો ત્યાગ કરી મને જવા દો એમ મે કહ્યું પ્રણામથી
અધિરો આ માનવમા મને ટેકા આપ્યો અને મારે સારું

જવાબ બગવા કપડા તૈયાર કરવાની પણ તૈયારી કરી પણ પાછળથી તેમનો વિચાર મદવાયો અને તેમણે મને કહ્યું, 'તમારું કહેવું ખરું છે, પણ અમારી આખ સામે તમે બિનુઅનરધા છોડો તે અમને આઘાત આપનારું થઈ પડે માટે તમે કવકતા જઈ ત્યાં મધમદાર થવાનો વિધિ કરજો' રથવિરનું આ કહેવું કઈક નિરુપાયને કારણે અને કઈક તેમના ઉપરના માગ પ્રેમને લીધે મારે માનડું પડ્યું.

બ્રહ્મદેશથી કસમ્તા આવતા મને મુદ્દન દાડમાગી ન પડી આગમોટનું ભાડું વગેરે મહેજે મળી ગયું રગૃતથી આગમોટની સફર ખીજ વર્ગમા કરી.

૧૯૦૪ના જાન્યુઆરીથી ૧૯૦૬ના જાન્યુઆરી સુધીના જે મે વર્ષ મે દેશાત્રનમા પીતા થા તેમા અનેક વેળા યરીર દુખ વેડવું પડ્યું એ તો ઉપર કહ્યું જ છે પણ માનસિક ઉત્તતિ પુષ્કળ થઈ ચિત્તની એમમતા કરવાનો ધીરે ધીરે મહાનરો યરાથી અભિધર્મ જેવા અધગ મયો પણ બગી જવામા મને વાર ન લાગી કુગમદના વખતમા અનેક પાનિ મયો મે વાચ્યા વિશુદ્ધિમાર્ગના આરબના એક મે ભાગ તો મે મે મયુ વખત વાચ્યા આ ઉપરાત અનેક દેશ જોવાની અને અનેક રથવિરોના મમાગમની મને નમ મળી આે તે દા. દુનિયાનો દીક અનુભવ મળ્યો.

પરાવર્તન

ગોવા ઊડયું ત્યારથી તે બહારેશ હોડી ૧૯૦૬ની સાધના જન-બુઝારીમાં કલકત્તે આવ્યો ત્યાં સુધીના મારા દિવસો શિક્ષણમાં જ વીત્યા એમ કહેવું જોઈએ. આ બધો સમય બૌદ્ધધર્મનું જ્ઞાન મેળવવું એ જ એક ધ્યેય મારી આંખ મામે હતું પણ હવે જને તો બૌદ્ધધર્મના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા મારું કંઈક મહેનત કરવી એવી ધ્યેય થવા લાગી. તોપણ ક્યે રસ્તે હિન્દુસ્તાનને મારો કંઈકે ઉપયોગ થાય, એ બરાબર સમજાવું નહિ. કલકત્તે આવ્યા પછી હિમરાવતી જર્મ ત્યાં થોડો વખત રહેવું અને પછી જને તો પૂના તરફ જઈ કંઈ મહેનત કરી જોવી એવો વિચાર હતો. પરંતુ એક આકસ્મિક કારણને લીધે મારા પરાવર્તનને અલુધારી દિશા મળી. આ કંઈ રીતે બન્યું તે આ પ્રકરણમાં કહેવા ધારુ છું.

કલકત્તામાં કપાલીતાલા કરીને એક અત્યંત ગંદા લત્તામાં બૌદ્ધધર્મીકુર નામે એક વિહાર તરતમાં જ બંધાયો હતો. છુદ્દની મૂર્તિની અહીં ગ્યાપના થઈ હતી, એટલા ઉપરથી જ આ જગ્યાને વિહાર નામ અપાયુ હશે ! પણ મારી સમજણ પ્રમાણે આ જગ્યા વિહાર નામને તદ્દન અયોગ્ય હતી. કલકત્તામાં બીજો કપાયે ગિતરવાની સંગવડ ન હોવાથી જ હું આ વિહારમાં ગિતરો જ મહાબોધિ સભાએ પોતાની બાડાની

જાળ્યા ખાલી કરી હતી અને તેનો બધો મામાન હાલી લઈ જવામાં આવ્યો હતો. તેથી તે ધ્યાનમાં ગિતરાય તેમ ન હતું. આથી આ વિદારમાં હું ગિતરો.) બે દિવસ આરામ લઈ આગળ જવું એવા વિચારથી હું ત્યાં રહ્યો. કૃપાયશ્ચ અને ગુણાવંકાર કરીને ચિત્તગાંવના બે બિંદુ અહીં રહેતા હતા. તેમને અને દરિનાથ દે નામના ગૃહસ્થને મારી ઓળખાણ હતી. દરિનાથ દે પાસિમાયા શીખવા પ્રયામ કરી રહ્યા હતા અને તેથી જ તેઓ વચ્ચે વચ્ચે આ વિદારમાં આવના. પૂર્ણ કરીને બીજા એક જરમી બિંદુ પડોશમાં જ એક ભાડૂતી ઘરમાં ગહેના હતા. તેને અને દરિનાથ દેને પણ ક્રીક પરિચય હતો. આ બિંદુને હું નિબોનમાં હતો ત્યારે મગેસો, અને પાછળથી હું બગમામાં હતો ત્યારે પણ મારી હજીકનથી તે વાંકે હતા.

હું ધર્મીકર વિદારમાં એક દિવસ રહ્યો ન ગ્યો ત્યાં તો કૃપાયશ્ચ અને ગુણાવંકાર બિંદુ મારા જવા માટે આગુર જાણવા લાગ્યા. મેં તેમને કહ્યું કે અને તેમની પામેથી પૈલા વગેરેની કશી અપેક્ષા નહોતી માત્ર આરામને મારું હું એકાદ બે દિવસ ત્યાં રહેવા માગતો હતો. કદાચ થોડાં યથુ દિવસ રહેવા વિચાર ધર્મ આવન પણ તેમની આગુરના જોઈ જાણી વિદાર ઝાડી જવાનો મેં મંકદપ કયો. અને મોખવારનો દિવસ રહી મગજવાગની મારીમા નામપૂર તરફ જવાનું કરાવ્યું. પણ દૈવજોગે માગ આ નિર્જંયની પૂર્ણ બિંદુને ખજર પડી. ઘણું કરીને ને જ દિવસે કલકતામા મારી અને તેમની પદેલી વાર મુખાઠાન ઘણેલી. તેમને તરત જ જઈને દરિનાથ દેને કહ્યું કે, 'તમારે પાસિ શીખવું દોષ'ના નિબોન કે જરમામાં

કયાથે ન મળે એવો એક માણસ અહીં આવેલ છે. પણ તે આવતી કાલે જ જનાર છે.

હરિનાથ દેને ઘેર તે દિવસે તેના બાઈના યગ્ન હતા અને તેમા પોતે જ કરતાકારવતા હતા. આમ લગ્નના કામમાં રોકાયેલા છતાં આ ખગર મળતા જરા નવરાશ મળી કે લાગ્યા જ ખારી પામે આવ્યા અને મને કહેવા લાગ્યા કે, 'આપ ગમે તેમ કરી બીજા એક બે દિવસ રોકાઈ જાઓ. મારે જો કંઈ જરૂર છે તે બધું હું આપને પાછળથી કહીશ આજે હું મારા બાઈના લગ્નની ધાધવમા છું. કાલે જ આપ બીજી તરફ જનાર છો એમ ખગર મળ્યા તેથી દોડાદોડ અહીં આ-યો છું. આટલું મારું માનણો જ એવી મારી વિનંતિ છે.'

હરિનાથ દેએ બીજી પણ વાતો મને કરી પોતે કલકત્તા યુનિવર્સિટીની સેનેટના સભાસદ હતા, અંગ્રેજીના અધ્યાપક હતા અને પાલિભાષાનો પ્રચાર કરવાની તેમને ભારે ઉત્કંઠા હતી વગેરે વાતો તેમણે કહી. તે ઉપરથી તો મારા ઉપર ઝાઝી અસર ન થઈ. બાળાઓ ધણુખરુ ભારે બોલકા હોય છે પણ તેમની મારફત કશું કામ પાર પડવું મુશ્કેલ હોય છે. ખામ કરીને બૌદ્ધધર્મ વિષે તેમને આગ્રહ હોય એ તો કેમે કહું મારે હૈયે બેસે નહિ તોપણ આવડી લાયકાતવાળા ગૃહસ્થ એક દિવસ રોકાઈ જવા વિનંતિ કરે છે તો આવતી કાલે જવાને બદલે બે દિવસ પછી જવું, એવો વિચાર કરી ૮ મંગળવારનો દિવસ ધર્મોક્તર વિહારમા રહ્યો.

અહીં શ્રી હરિનાથ દે વિષે થોડી હકીકત આપવી અરથાને નહિ શાય જોકે આ હકીકત મને તો પાછળથી

મળી છતાં વાચકની અનુકૂળતાને ખાતર તે અહીં જ આપની યોગ્ય માનું છું જૂતનાથ દે જામના કાયદ્ય જ્ઞાતિના એક બંગાળી ગૃહસ્થ પોનાની જાતમહેનતથી બી એલ. ની પરીક્ષા પામ કરીને રાયપુર (મધ્યપ્રાત)મા વડીવાત કરતા હતા. હગ્નિનાથ તેમના વડીલ પુત્ર નાનપણમા આ છોડેરા બહુ નમ્રો હોવાથી બાપે દીકરાની કેળવણી પાછળ જરા પણ ધ્યાન ન આપ્યું પણ તેને પોતાને શીખવાની બારે દોશ મા પાસે બંગાળી બારાખડી શીખીને બંગાળી ચોપડીએ વાચવાની તેણે શરૂઆત કરી માને થોડું હિન્દી આવડતું તે પણ શીખ્યો. પત્રી એક પાટ્ટરી પાસે જઈ અંગ્રેજી શીખવા માડ્યું આઠ વર્ષનો થયો એટલે બાપે નિયાજે મૂકવાનો નિયાર કયો પણ જુએ છે તો છોકરાએ ઉમરના પ્રમાણમા આ ત્રણે ભાષામા ખૂબ પ્રગતિ કરેલી આથી બાપે ઘેર શિક્ષક રાખી અને પોતે પણ રાખવી છોકરાને આગળ ધપાવ્યો. બાર વર્ષનો ન થયો ત્યાં તો હગ્નિનાથે અંગ્રેજી ભાષામા ખૂબ પ્રગતિ કરી અને તેરમા કે ચૌદમા વર્ષમા કચક્તા યુનિવર્સિટીની મેટ્રિકની પરીક્ષામા પામ થઈ રકોવરશીપ મેળવી પત્રી જૂતનાથ દેએ તેને એન્ટ એવિયર કોલેજમા મૂક્યા યુનિવર્સિટીની બી પરીક્ષાએમા બારાના વિષયમા હરિનાથે નામના મેળવી

એમ એ થયા પત્રી હરિનાથને હિન્દી સરકાર તરફથી રકોવરશીપ મળી અને તે ઇન્વડ થયા પહેલાં તો તેણે સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષામા પાસ થવા મહેનત કરી પણ ગણિત અને કાયદાના વિષયમા સહેજ કાચા હોવાથી અને કદાચ દારૂનો છદ્દ વગર્યો તેથી આ પરીક્ષામા નાપામ થયા. પણ ધીરજ ન છેડતા કોમ્પિયન્ડ યુનિવર્સિટીની બી. એ.

ડિગ્રી મેળવવા તેણે મહેનત કરી. કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં લેટિન ભાષા લઈ પોતે પાસ થયા હતા. અહીંયાં ખીક, લેટિન અને અંગ્રેજી ભાષામાં પહેલો નંબર મેળવ્યો. ઉપરાંત ફ્રેંચ, જર્મન અને અરબી ભાષાનું પણ તેણે સરસ જ્ઞાન મેળવ્યું. કોઈ પણ ભાષા શીખી લેતાં તેને વાર જ ન લાગતી. અરબી ભાષાનો કાપ તેણે લગભગ મોઢે કરેલો એમ એક ગૃહસ્થે મને કહ્યું! અંગ્રેજી ભાષામાં તે ગદ્ય અને પદ્ય બંને બહુ મરમ લખતા.

કૅન્સિજની બી. એ. ની પરીક્ષા પામ કર્યા પછી તેમને ઇન્ડિયન એલ્યુકેશનલ સર્વિસમાં નોકરી મળી, અને શરૂઆતમાં તેને હાકા કોલેજમાં અંગ્રેજીના પ્રાઈમર તીથવામાં આવ્યા. આ પછી લગભગ એક વર્ષે તેમના પિતા મુજરી ગયા. હું કબકત્તે આવ્યો તે પહેલાં હરિનાથ દેવી પ્રેમિડન્સી કોલેજમાં બદલી થઈ હતી. અને ધરમનોલા રટ્ટીટમાં એક ભાડાના ઘરમાં તે રહેતા હતા.

કશર પ્રમાણે બીજો દિવસે હરિનાથ મને ફરી મળ્યા અને મારે કલકત્તામાં ત્રણ મહિના તો રહેવું જ એવો આગ્રહ માડ્યો. તેમણે કહ્યું : ‘પાત્રિભાષા લઈને એમ. એ. થવાની મારી ખૂબ હલ્ત છે. આ પરીક્ષાના ધણાપરા પ્રથો’ મેં વાંચ્યા છે. પણ ‘અર્કમાલિની’ ગ્રંથ મને જિલકુલ નથી સમજાનો. અનેક બિશ્વએનો મેં પૂછી જોયું, જર્મની વગેરેમાં અનેક પંડિતોને લખ્યું, પણ આ કામમાં કોઈની મદદ મળી શકી નથી; અને અત્યારે અહીં પણ કોઈ કરે એવું નથી. માટે ગમે તેમ કરી અહીં બે મહિના ગ્હી જાઓ અને મને આટલો ગ્રંથ બસાવો. પછી મરજી પડે ત્યાં જાવો. હું તમારો

હમેશને સારુ ઓશિંગણ રહીશ તમારે અહીં જે કંઈ જોઈતું કરતું હશે તે જાણી તજવીજ હું કરી લઈશ’

મેં કહ્યું ‘તમને મદદ કરવા હું ઈચ્છું, પરંતુ આ વિહારમા રહીને તે કામ કરવું અશક્ય છે અને એકાતમા રહેવાની ટેન પડી ગઈ છે, અને અહીં તો રાતદહાડો ચોકની ધમાલ ચાલુ હોય છે તથા, ઘોઘાટ વમરની ડોઈ જગ્યાએ મને રાખી શકતા હો તો હું તમારે સારુ જે મહિના અહીં રહીશ’

હરિનાથ દેએ આ તરત જ ખૂન રાખ્યું તેમના સસરાનું ઘર તેમના ઘરની નજીકમા જ હતું તેના કમ્પાઉન્ડમા જે ઇલાયદી ઓગડીઓ હતી અને તેમણે તે જાતની તે પસંદ ન હોય તો ખીજી પથ એક જુદું ઘર મારે સારુ બાંડે લેવા પોતે તૈયાર છે એમ જણાવ્યું પણ એવો નકામો ખર્ચનો ખોળે તેગની ઉપર ન નાખવા ખાતર મેં ઓરડીઓ પસંદ કરી, અને લાગનો જ ત્યાં રહેવા ગયો. હરિનાથ દેનું વર નજીક જ હોવાથી હું જમરા તેમને ત્યાં જ જતો. ૧૯૦૬ના માર્ચ મહિનાની ૧૫મી તારીખ સુધી અહીં જો આટલા વખતમા હરિનાથ દેને ‘અફસાનિની ગ્રંથ’ ગરામર સમજાવી દીધો. ‘પાલિ ગ્રંથ સેમાયી’એ છાપેલ આશુત્થિની અનેક જૂઓ પણ મેં તેમને જતાવી તેઓ ખૂન રાખી થયા અને કલકત્તામા જ નહીં જવા અને આગ્રહ કરવા લાગ્યા.

આ અરમામા ખીજ એક ગૃહસ્થની માથે હરિનાથ દેને ઘેર મારે મૈત્રી થઈ આ ગૃહસ્થ પ્રેમિડન્સી કોલેજના અગ્રેજ બાવાના અધ્યાપક શ્રી મનમોહન ધો. જગાળના જાણીતા સુધારક રાજનારાયણ ગમ્હના ત દોહિત થાય તેમના પિતા

ઇડિયન મેડિકલ સર્વિસમાં હતા. મોટા બાઈ કૃત્યગિહારના મહારાજના સેક્રેટરી હતા. અને નાના બાઈ શ્રી. અરવિન્દ ધોષ વડોદરા રાજ્યમાં મોટી પામરીએ હતા, જે પાછળથી કલકત્તાની નેશનલ કોલેજના આચાર્ય થયા. છેલ્લા બાઈ બારીન્દ ધોષને માણિક્તોલા બોંબના કેમમાં આજન્મ કાળા-પાણીની સ્ત્રાળ થઈ હતી. મનમોહન ધોષ અગ્રેજી બાપામાં એવા તો પ્રવીણ હતા કે તેમની કવિતા ખુદ વિલાયતમાં ખૂબ વખણાઈ હતી. ૧૯૦૬ની સાલમાં આ ગૃહસ્થ ઉપર મોટી આફત આવી પડી હતી, તેમની સ્ત્રી ગાંડી થઈ જવાથી બહુ ખરાબ હાલતમાં હતી. ધોષખાણુ જિવ્યાગ સ્વભાવે કવિ તેથી આ પ્રમંગ તેમને અસહ્ય થઈ પડ્યો. આવી રિયતિમાં અમારી વચ્ચે મૈત્રી થઈ. મેં તેમને મારી પાસેના કેટલાક બૌદ્ધગ્રંથો વાંચવા આપ્યા. તે તેમને ખૂબ ગમ્યા, અને ત્યારથી બૌદ્ધધર્મ વિષે તે મારી સાથે ચર્ચા કરવા લાગ્યા.

માર્યની ૧૫મી તારીખ પછી કલકત્તા છોડી સિક્રીમ જવા મારો વિચાર થયો. આમા મારો ખાસ હેતુ એ હતો કે, જેમ દક્ષિણ તરફના બૌદ્ધધર્મની મેં માહિતી મેળવી તેરી જ રીતે ઉત્તર તરફના બૌદ્ધધર્મથી પણ પરિચિત થવું. દરિનાથ કે આ કામમા મને મદદરૂપ થયા ૧૯૦૫ના ડિસેમ્બરમાં તાશી લામા કલકત્તે આવ્યા તે વખતે બૌદ્ધધર્મીકુર સભા તરફથી તેમનું મારું સ્વાગત કરવામા આવ્યું. આ પ્રસંગે ગાંધા કામમા દરિનાથ દેએ આગળપડો બાગ લીધો હતો. અને કેપ્ટન ઓકોનગ, સિક્રીમના રેસિડન્ટ મિ. બ્લાઈટ વગેરે ગૃહસ્થો સાથે તેમને સારો પરિચય થયો. બૌદ્ધધર્મીકુર સભા મારફત સિક્રીમના મહારાજ કુમાર ઉપર

તથા પોને મિ વ્હાલ્ટ ઉપર એના જે બનામણપત્રો તેમણે
મને આપ્યા મનમોહન થેણે દાર્જિલિંગની સરકારી હાર્બર-દુનના
ટેડમાન્ટને અગાઉથી કાગળ લખી માગ ઉતરનાની ગોડવણ
કરી આપી કપડાવત્તાનું ખર્ચ બહુ હરિનાથ દેએ જ
હિપા-યુ

માર્ગની ર૦મી તારીખ નમનગ ૨૦ મે તેથી નીમ્નથે
હવે પામે પેમા રાખવા પડે એમ હતુ તથા વેગાકવેગા
જમનુ પણ પડે તેથી નીકળવાને આગને વિચ્છે મે વિધિ
પૂર્વક બિશુપનો ત્યાગ કર્યો

દાર્જિલિંગ સુરી આગગાડીની મુસાફરી હોવાથી મને
કરી અડચણ પડી નહિ પરંતુ દાર્જિલિંગથી મિખીમ સુરી
પગરસ્તે જવાનું હતુ અને વળી પ્રદેશ તફા અપરિચિત
તેથી એકલા તિમેગી મજૂરોને બરોમે મુસાફરી કરવી મને
મીક ન લાગ્યુ આથી મને મિખીમ સુરી પહોંચાડી આવવા
સારુ દાર્જિલિંગના હેડમાન્ટરે પોતાનો માગી માથે આપ્યો
માના કપડા, પુસ્તકો વગેરે સામાન ઉપાડના સારુ મે લોટિયા
મજૂરો કર્યા, અને એમ હું, ટેડમાન્ટરનો માગી તથા મે
મજૂરો અમે મિટીમને રસ્તે પડ્યા વાગમા રસોઈ છત્યાદિ
તૈયાર કરવામા હેડમાન્ટરે માગી મને ખૂબ કામ આયો

એક વર્ષ પહેલા યમ હમનનું મિશન તિમેગી ગયુ
હતું અને તેને મારુ મિખીમ થઈને જનારી એક માધ્યારણ
મડક તૈયાર કરવામા આવી હતી આથી રસ્તે અમને
બહુ વેડવું ન પડ્યુ માત્ર એક ડેકાએ એક તિમેગીનું ખૂન
થયુ હતુ તેનું શમ મડકની યાજુએ પડ્યુ હતુ અમે સાજો
આ જગ્યાએ પહોંચ્યા તિમેગી લોકોના કેપ્તામ જૂપડા

આસપાસ હતાં. પણ તેમાં રાતવાસો રહેવું જોખમભરેલું હોવાથી હું સરકારી ડાકખંડમાં તરફ ગયો. પણ ત્યાંના ચોકીદારે ખંડમાં જવા દેવાની સાફ ના પાડી. તે બોલ્યો, 'આજની રાત જોઈએ તો તમે બહારને જોડવે સૂઈ રહો. પણ સિટીમ સરકારની રજા વગર તમને અંદર રહેવા ન હઈ શકે.' મેં કહ્યું, 'હું મિટીમના રાજને ત્યાં જ બિતરનાર છું. સિટીમમાં જઈને ત્યાંના પ્રચારકમાં રહેવાનો છું. તો પછી આ ડાકખંડમાં રાત રહેવા દેવામાં તને શો વાધો છે?' બિચારો સિપાઈ મહારાજ કુમાર વગેરે મોટા સોડાનાં નામ સાંભળતાં જ ગળી ગયો, અને તરત ડાકખંડમાં ઉપાડી આપ્યો! રાત્રે મેં પેલા બોટિયા મળૂરોને બહારની ઓસરીમાં સુવાડી, માળાને અંદર સુવાડ્યો, અને હું ચાકી ગયો હોવાથી નિરાંત બિઠી ગયો. આ એક પ્રમંથ સિવાય રહેતો બીજો કંઈ ઉત્તેજનીય પ્રસંગ બન્યો ન હતો.

સિટીમ પહોંચતાં જ હું સીધો રાજકુમારને ખંડે પહોંચ્યો, અને બૌદ્ધમૂર્તિ મહાને કાગળ આપ્યો. કાગળ વાંચીને તેણે પોતાના ખંડમાં જ એક બાજુએ મારા ઉતારાની મોઢવણ કરી. તેમનો એક નોકર મારું જમવાનું મારી દેખરેખ નીચે બનાવતો. અહીં એક એમ્બેસે વૈદ્યકુલર મુકવ તરતમા જ નીકળી હતી. તેના હેડમાસ્તર દાવ સાંઢપૂ કાચ નામના એક બોટિયા ગૃહસ્થ હતા. તેમની પાસેથી મેં તિમેટની બાપા શીખવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તેમને વિશેષ કુરબ ન હોવાથી અને મારામા પણ અગાઉ જેટલી ચિત્ત લગાડીને મહેનત કરવાની શક્તિ રહી ન હોવાથી, તિમેટી અક્ષરોની ઓળખાણ ઉપરાંત મારાથી વધુ પ્રગતિ થઈ શકી નહિ. ખુ

જોતા અહીં રહેવાનો જ મને એ રીતે ટાળો આ-યો ત્યારે હું હર્મિનાથ દેવો કાગળ લઈને અહીંના રેમિડન્ટ મિ બ્લાર્કને મળવા ગયો ત્યારે તેમણે મ્હુ હણ કે, અહીંની પરિસ્થિતિનો તમને જલદી જ દટાવો આનંદે અહીંના જૌદધર્મના મિશોનના જૌદધર્મના જેવું બિજળું કશું જ નથી, મેં જ અહીંના લોકોને જૌદ મ્હી શકાય કે કેમ એ જ મુવાવ છે' મને પશુ જ નહીં જ આવો અનુભવ થયો મિત્રીમના મઠમા ગાયો મારીને તેનું માસ બિશુઓને આપવાની પ્રથા હતી તે થોડા જ વખત પર મધ કરવામા આવી હતી પણ છુડ વગેરે પગુઓને મારી તેના ઉપર નિર્બંધ ચનાવવામા અહીંના લામાઓને મિનકુન સંકોચ યતો નથી ઉપગત અહીંના લોકોની રહસ્યી એની તો ગદી કે કે તેમના હાથનું રાધેનું ખાતું મને ગમતું નહિ

મિત્રીમના રાજ્યએ પ્રાધેના એ જૌદ મઠમા ખાસ તિમેટથી એક લામા આવીને રહ્યો હતો આ લામા જમરો વિદ્વાન હતો એવી તેની ખ્યાતિ હતી તેને હિંદુતાની ભાષા પણ બોલના આવડતી તેના શિષ્યને તો સરમ આવડતી એક દિનસ તના શિષ્યે ગુરુની વતી મને જમવાનું નોતરું દીધું મે તેને કહ્યું 'માઝલા કે મામ કશું મને નહિ ખરે તમે નાદક આમદ ન રો' તેણે કહ્યું, 'એ પાતીની મુદ્દલ ચિતા ન કરગો અમે બધી ગોઠવણ કરીશું' અતે મે તેનું આમત્રણ સ્વીકાયું અને બપોરે તેમના મઠમા જમવા ગયો આમનો માડી પેલા લામાગુરુ આગળ અને મારા આગળ એમ બે મોળ થાળ મૂકવામા આ-યા બાણુએ મ્હુએ ચિનાઈ મારીના ચવાથામા મધકે પીરસેલું હતું તે જોતા જ મને માસ જેવું

લાગ્યું તેથી હું બોલ્યો, 'લામાસાહેબ, આ માંમ હોય એવું લાગે છે !' લામાએ આવડી છબ્બ જહાર કાઢી મને કહ્યું, 'આપ માંસમાછલી કશું જ નથી ખાતા એવું મારા શિષ્ય સાથે આપે કહેવરાવ્યું અને પછી હું એવી ચીજ કહી તૈયાર કરાવું ખરો ? આ તો આપને માટે ખામ શાક તૈયાર કરાવ્યું છે.' મેં કહ્યું, 'પણ એ શાક શાનું છે તે તો કહો.' પેશો કહે, 'એકલાં દેડકાંનું છે. તમે જરાય શંકા ન કરતા. તમારા સિંદુરતાનના મોઢાં દેડકાંની માફક અહીંનાં દેડકાં ગંધાતાં નથી હોતાં. અને આજે તો મેં આ દેડકાં તમારે ખાનર મુદામ માણસ જંગલમાં મોકલી ખાસ પકડાવી મંગાવ્યાં છે.' હું તો દિગ્ભ્રમ થી ગયો. જિયારો લામા પણ ચકિત થઈ ખિસિયાણો પડી ગયો ! આવડી મહેનતે તૈયાર કરાવેલું શાક મહેમાનને પસંદ ન આવે એ કેવી વાત ! આ ગૂંચ તેનાથી કેમે કરી બીકશે નહિ ! અંતે તેના માનને ખાતર થોડાં દૂધમાત ખાધાં. પણ તેમ એસડની માફક ખાવાં પડ્યાં. લામાચુરુએ તો દેડકાંના શાક ઉપર અચ્છી રીતે હાથ માર્યો ! માત્ર આવી તોફા વાનીનો વ્વાદ હું ન લઈ શક્યો તેને સારુ રહી રહીને તે દુઃખ પ્રદર્શિત કરતો હતો ! એ ચાર દિવસ પછી ત્યાંની મહારાણીએ મને જમવા નોતર્યો. તે વખતે મારે વળી વળીને મમજાવવું પડ્યું કે હું માસ, માછલાં કે દેડકાં મુખ્યાં ખાતો નથી ! એટલું જ નહિ, પણ કોઈ પણ પ્રાણીનું માંસ ખાતો નથી ! કાણ જણે, દેડકાં નથી ખાતો એટલું જ

* માફી માગવી હોય કે અશ્વર્થ જતાવવું હોય ત્યારે તિબેટી લોકોમા છબ્બ જહાર કાઢવાનો રિવાજ છે

કહી રાખુ તો કદાચ કોઈ ઉંદર કે એવું જ બીજું માણસ
આવી પડે !

માગ સિંકીમ આ શા પડી એપ્રિન મહિનામાં હરિનાથ
દે અગ્નિના મહારાજ માથે વિવાહ તથા જતા જતા
એકનથી તેમણે અને કલકત્તે પાછા આવતા કાગળ લખ્યો,
પણ તેની ખાસ અસર મારા ઉપર ન થઈ પડી શ્રી
મનમોહન ધોરનો બીજો એક નાગ આપ્યો તેમાં તેમણે
સિંકીમમાં રહેવાથી દેશનું કંઈ બહુ નહિ થઈ શકે અને
કલકત્તે આવી ગેરવાથી પ્રજામાં મોદધર્મના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન
થયેની નવી જાગૃતિને મારું વલણ મળે, એવી મનનનું
લખ્યું હતું આ કાગળની માગ મન ઉપર વિનક્ષણ અમર
થઈ આપ્યા દિવસ વનજગનમાં અને મોદ વિહારમાં ગાળ્યા
એટલા મમ થયા, હવે પડી કંઈ દેશમેવા અને તો ૫૫
શક્તિ કરવી, એવો દુ અનકન્યુપૂર્વક વિચાર કરવા
લાગ્યો.

પણ મ્મદેશમેવા કંઈ સહેન નથી તોમહિતનો દારો
કોણ કરવામાં કંઈ સાર નહિ દુ વળી કોઈ યુનિવર્સિટીનો
એન્ડ્ર્યુએટ પણ નહિ, તેમ કોઈ ધરખમ કે જામેલ મ થાનો
મને ટેકો નહિ, આ સ્થિતિમાં મારે હાથે એક લોકહિત ધર્મ
શકે એ સલાહ હતો લોકહિત તો રહ્યું, પણ આત્મહિત
પણ સાધી શકાશે કે નહિ એની અને શકા હતી કનકતામાં
હતો ત્યારે હા પી કે રાખ વગેરે મોળા લોકોને મળી
મલકતામાં એમના પાનિર્ગ જોનવાનો મારો વિચાર ને
તેમને જણાવેતો ને રખને અને જમવારડેવાની જગ્યા મિરાય •
બીજી માર્ગ મીગની જગર નહોતી આવજ વગેરે ૫૫

બરમાથી મળી શકે એમ હતું. પણ આટલી વ્યાખતમાં પણ મને તેમની સહાનુભૂતિ નહિ મળેલી. જીવદું, બોદધમં વિગે તેમના મનમાં એક જાતનો નિરસ્કાર જ દેખાયેલો. હરિનાથ દેવી મને મદદ હતી. પણ નેમને તો કોઈ જ ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ ન હોવાથી કેવળ સ્વાર્થ પૂરતો તે મારો ઉપયોગ કરી લેત. તેમના બે મહિનાના પરિચયથી આ વિગે મારી ખાતરી થઈ ચૂકી હતી. હવે તો બિશ્રુત્વ છોડેલું હોવાથી મને પૈસા વગેરે લેવામાં કશી હરકત રહી મહોતી. તેથી જાતે મહેનત કરીને જ, જંગાળના યોડાવજુડા પ્રમુખ ગૃહસ્થોની સહાનુભૂતિ મેળવી, સેવાવૃત્તિને ધોરી માર્ગે. પાલિભાષાના અચારની કંઈ મહેનત કરી જોવી એવો મેં નિશ્ચય કર્યો.

હવે જો સેવા જ કરવી તો પછી કુટુંબને પણ પયાશક્તિ મદદ હાં ન કરવી એમ મને લાગ્યું, અને કુટુંબની સ્થિતિ શી છે એ જાણવા મેં ગાંધે એક બે કામળો લખ્યા. પિતાના કરજના ચોક્કસો કપિયાનો દસ્તાવેજ શ્રી. વિષ્ણુ નાયકને આપ્યાનું પાછળના એક પ્રકરણમાં હું કહી ગયો છું. આ કરજનું મું થયું વગેરે બાબતો મેં તેમને પહેલા કામળમાં પૂછી. તેનો જવાબ આવ્યો કે, 'કરજ શીટ્સ' નથી એટલું જ નહિ, પણ તે ઉપર કેટલાંય વર્ષોનું બ્યાજ ચડ્યું છે. હતાં મારા ધરનાં માણસોને આટલે વર્ષે મારો કામળ આવ્યાથી ખૂબ આનંદ થયો છે — ૯૦ ૯૦' મદ્રાસ છોડ્યા પછી મેં ઘેર એક પણ કામળ લખ્યો નહોતો. તેથી હું ખરી ગયો હોઈશ એમ જ સહુ કોઈ માનવા લાગ્યા હતા. મારા કામળથી તે જોડું દર્શાવી બધાને આનંદ થાય એ વ્યાખાવિક હતું.

૧૯૦૬ના જુલાઈ મહિનામાં હરિનાથ દે વિલાયતથી પાછા આયા અને મને ફરી એક વાર કલ્પના આવી જવા આગ્રહભર્યો કાગળ લખ્યો. મેં પણ ઘણા સંકલ્પવિકલ્પ પછી, લોકપ્રવાહમાં એક વાર પડી જોવું જ, એવો છેવટનો નિશ્ચય કર્યો અને જુનાઈની આખરમાં હું કલકત્તા આવી આવતા વેત હરિનાથ દેની સાથે એમ એ ના અભ્યાસમાં નીનેતો 'ચેરગાથા' નામનો ગ્રંથ વાચવાની શરૂઆત કરી પણ હવે તેમના ઉપર જ આધાર ગંખીને રહેવાની જગ રહી નહોતી. સર ગુરુદાસ બેનરજી, ડા. રામબિહારી ઘોષ વગેરે લોકોએ આ જ અરસામાં અનુભવમાં નેશનલ કોલેજ ઉદ્ઘાટવાની યોજના ઘડી હતી તે કોલેજ ઓગસ્ટની ૧૫મી તારીખે ખૂલવાની હતી. આ કોલેજમાં પાનિમાયા દાખલ કરાવવા મેં ખૂબ પ્રયાસ કર્યો. શ્રી મનમોહન ઘોષે મને આ કામમાં ખૂબ મદદ કરી. તેમણે મને શ્રી મત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર જેડે મુલાકાત કરાવી દીધી, અને શ્રી ટાગોરે મુક્ત થોડી હતી છતાં નેશનલ કોલેજના વિષયપત્રમાં પાનિમાયા પણ દાખલ કરાવી દીધી. મને પગાર ફક્ત બે ઘોડો એન્ડે દર મહિને માત્ર ૩૦ રૂપિયા આપવાનું કરાવ્યું. પણ પગાર ગમે તેટલો નહોતો હોય તથાપિ કામ કરી બનાવવાની તક મળી એટલી વાતથી જ મને મન આનંદ થયો, અને ૧૯૦૬ના આગસ્ટ મહિનાની ૧૫મી તારીખથી એટલે નેશનલ કોલેજ બિઘડી ત્યારથી હું ત્યાં પાલિના અધ્યાપકનું કામ કરવા લાગ્યો.

પરંતુ હરિનાથ દેન આ મિનકુલ રુચ્ચુ નહિ. તેમને પૂછ્યા વગર કે તેમની ગાજી રગર હું આ નવી અભ્યાસ બુલ્યો એ તેમને ગમ્યું નહિ હોય. તેમણે કહ્યું 'નેશનલ

કોલેજની સંસ્થા સરકાર વિરુદ્ધ અને હું તો સરકારી નોકર છું; આથી મારો તમારો કેમ મેળ ખાશે ? જો તમારે નોકરી જ કરવી હોત તો હું આથી કેટલીયે ઘરસ નોકરી તમને ગોતી દેત, પણ તમે આ મંસ્થા સાથે સંબંધ બાંધ્યો એટલે હવે મારાથી કંઈ જ થઈ શકે નહિ.' મેં કહ્યું, 'નોકરી મેળવવી એ કંઈ મારો મુખ્ય હેતુ નથી. દુનિયાના પ્રવાહમાં બળા કંઈક કામ કરવું, અને સીધે રસ્તે ચાલીને બને તો કુટુંબને મદદ કરવી એવા ઉદ્દેશથી મેં આ નોકરી સ્વીકારી છે. સર શુરુદાસ બેનગળ, દા. રાસબિહારી ધોપ નગેરે સરકારના માનીતા લોકો આ સંસ્થાના વ્યવસ્થાપકોમાં છે. આ સ્થિતિમાં સરકારને મારે વિષે વહેમ આવવાનું કંઈ જ કારણ નથી. 'વળા કોઈ સંસ્થા મને એટલી આકરા ચતવાળા હોય તોપણ પાસિબાંપા મારફત આકરાપણ શીખવવાનો મુદ્દસ સંભવ નથી. છતાં મારી દોસ્તીને લીધે તમારા બવિધ્યને ધક્કો પહોંચવાનો સંભવ હોય તો હું આજે જ તમારું ઘર છોડી 'જવા તૈયાર છું. તમારું અન થોડા દિવસ પણ મેં ખાધું છે અને એક મહારાષ્ટ્રીય તરીકે તમને નુકસાન પહોંચે એવું કંઈ પણ વર્તન કરવું, એ મારે મન ભારેમાં ભારે નીચાળેણું છે.'

વાત આટલી હદે આવી ગઈ તેથી હરિનાથ વિમાસણમાં પડ્યા, અને મને કહ્યું, 'હમણા તમે મારે ત્યાંથી ન જાઓ, પહેલાં તો હું મારા મિત્રો મારફત તપાસ કરી જોઉં છું, અને જો સરકારની ઇતરાજ થાય એવું કંઈ હશે તો હું તમને કહીશ.' પણ તેના આ વિશ્વાસમાં ગાઝું વળૂં નહોતું સરકારની ઇતરાજ ન થાય એ એને તો ચોક્કસ માલૂમ હોતું

નેહિએ તેણું હતું. તે દિવસે તો હું તેમના કહેવા પ્રમાણે તેમને ત્યાં જ રહ્યો. બીજે દિવસે તેમણે મને કહ્યું, 'ગર્ભ કાલે તમને ખોટું લાગે એવી રીતે હું વત્સો તેનું અને બહુ દુઃખ યાચ છે. તપાસ કરતાં નેશનલ કોલેજ સાથેના તમારો સંબંધ મને કાર્ડ પણ રીતે હરકતકતો થઈ પડે એમ નથી એવા અને ખબર મળ્યા છે. મારે તમે મારે ઘેર રહીને ખુશીથી નેશનલ કોલેજમાં કામ કરતા રહે.' આટલેથી જ બસ ન કરતાં હરિગાય ને દિવસથી પ્રિન્સિડન્સી કોલેજમાં જતી વખતે મને પોતાની ગાડીમાં લઈ જઈ નેશનલ કોલેજમાં પહોંચાડતા !

નેશનલ કોલેજમાં કંઈ મને બહુ વિદ્યાર્થી ન મળ્યા. તોપણ જે પાંચ છ વિદ્યાર્થી હતા તેમાંના ઘણાખરા મહેનતુ હતા. તેમાંના એ ૧૯૧૫ની સાલમાં હાવર્ડ યુનિવર્સિટીની ડિગ્રી મેળવી આવ્યા છે. દ્રવ્યોપાર્જનની દિશાએ કંઈ વિશેષ લાભ ન થયો. ઘર માંડીને રહેવા વખત આવ્યો હોત તો તો માસિક ત્રીસ રૂપિયા અને એકલાને પણ પૂરા થાત કે કેમ એ જ સવાલ છે.

આરંભમાં કોલેજના પ્રિન્સિપાલ શ્રી. અરવિંદ ઘોષ હતા. પણ ટૂંકમાં જ 'વન્દેમાતરમ્' પત્રના કેસમાં તેઓ પકડાયા તથા તેમણે પોતાની જમ્યાનું રાજીનામું આપ્યું, અને પ્રિન્સિપાલ તરીકેનું બધું કામ શ્રી. સતીશચંદ્ર મુકરજી પાસે આવ્યું. મારે વિશે શ્રી. મુકરજીનો મત સારો નહોતો. મારી નિમણૂક વખતે પણ તેમણે ખૂબ વિરોધ કરેલો એમ મેં સાંભળ્યું હતું. પ્રિન્સિપાલ થયા પછી તેમણે મને વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓને ઓદ્યમ વિશે કંઈ પણ સીખવવાની સખત મના કરી ! મેં કહ્યું : 'જો એમ જ હોય તો પાસિનો વર્ગ જેમ જલદી

હાનોલીમાં મળેલા. તે વખતે તમારી વાત નીકળી. દાકતર સાહેબ બોલ્યા ‘અરે તે છોકરો તો સાવ માંડો છે. એની વાત શું કરવા કરો છો ?’ પછી મેં તમારા બધા સમાચાર કહ્યા. અને તમે પાલિભાપાનો સરસ અભ્યાસ કર્યો છે, એમ જાણતાં તેઓ તમને મળવા ખૂબ હિત્તુક થયા છે અને મને કહી રાખ્યું છે કે, જો તમે ફરી આ તરફ આવો તો તેમને જરૂર મળવા મારે તમને કહેવું.”

હા. બાંડારકરને મળવા હું નાખુશ તો હતો જ નહિ. તેમની મારા ઉપર ગમે એટલી ઇતરાશ હોત તોપણ પૂતે જાત તો હું તેમને મળ્યા વગર કદાપિ રહેત નહિ. પણ આ વખતે પૂતે જવું અશક્ય હતું. તેથી મેં શ્રી. કાણેને કહ્યું, ‘મારે મુંબઈથી જારોજાર જોવા જવું છે એટલે આ વખતે તો હું તેમને કઈ રીતે મળું ?’ પરંતુ આ જ દિવસોમાં મુંબઈના પ્રાર્થનાસમાજનો વાર્ષિક હિત્તુવ ચાલતો હતો એની શ્રી. કાણેને ખબર હતી. આથી હા. બાંડારકર ત્યાં હોવા જોઈએ એવું અનુમાન કરી તેમણે પ્રાર્થનાસમાજને સરનામે તાર કયો. ઉમરાવતીમાં આ વખતે વ્યાખ્યાન વગેરે કશું આપવાની ભાજગડમાં ન પડતાં હું સીધો મુંબઈ આવ્યો. શ્રી. (હવે દાકતર) દેવદત્તરાવ બાંડારકર મને મળવા સારુ રોશને આવ્યા હતા, પણ રોશન પર તેમની અને મારી નજરચૂક થઈ ગઈ અને અમારી મુલાકાત ન થઈ. તેથી હું અને મારા મિત્ર પાસિત ગિરમામ ફિરંગીના દેવળ આગળ આવેલા મુખ-નિવાસમાં બિનયાં અને ઝટ જમવા કરવાનું આટોપી હું એકલો પ્રે. શ્રીધરપંત બાંડારકરને ઘેર ગયો. દાકતરસાહેબ આ વખતે નાહવા ગયા હતા. પાંચ દશ મિનિટમાં નાહવાનો

ઝબ્બો (બાય-રોઝ) પહેરીને બહાર આવ્યા અને તરત જ પાત કરવા માડી. પ્રાર્થનાસભાજ તરફથી તે દિવસે જુદા જુદા શ્રદ્ધસ્થોનાં જુદાં જુદાં સતોનાં ચરિત્રો ઉપર ચાર વ્યાખ્યાનો ચલાવ્યા હતાં. દાકતરમાહેબે અને પણુ આ તકે શુદ્ધચરિત્રની કથા કરવા કહ્યું. ઘણાં વર્ષોથી મરાઠીમાં બોલવાનો અને મહાવરો રહ્યો નહોતો, છતાં તેમના આગ્રહને ક્ષીધે શુદ્ધચરિત્ર ઉપર બે શબ્દ બોલવા હું કબૂલ થયો. આંજો બાપણુ વખતે શ્રોતાઓ પાસે માગી ઓળખાણ કરાવતાં દાકતરમાહેબે મારો પૂર્વ ઇતિહાસ કહી પૂનામાં પોતે અને હિત્માહી યુવાનમાં ગણી કાઢેલો વચેરે વાન કહી મંબળાવી અને ઉમેયું કે, 'પણુ આટલી ખંત અને આટલો આમદ આમનામાં હશે તેની તે વખતે અને કરવાના સરખી નહોતી.' મારું બાપણુ કેવું થયું એ હું કહી શકતો નથી. પણ હા. બાકારકરે કરેલી મારી પ્રસ્તાવનાને ક્ષીધે મુખર્ષિના શોદામાં — ખાસ કરીને પ્રાર્થનાસભાજના સભામંદોમાં — હું મારી રીતે ઓળખાતો ઘર્ષ ગયો. આ પછી હું ત્યારે ત્યારે મુખર્ષિ આવતો ત્યારે સભાજના રામમોહન આગ્રમમાં જ ઊતરતો.

બે દિવસ મુખર્ષિમાં રહી હું આગમોટ રહેને પણુજ અને ત્યાંથી મળવામા ગને મુરગાવ ગયો. ખીજે દિવસે મવારે મીવો માખવળ ન જતા મડગાવ ગયો. મારા જૂના સંબંધી બિહુનાયકે આ વખતે મારો ખૂબ સત્કાર કર્યો. શ્રી. વિષ્ણુનાયક પણ પ્રેમથી વત્યાં અમે ગાડી કરી સાખવળ ગયા ત્યાં તો મારા આગમનના સમાચાર અમ્રાહિયી જ પહોંચી ગયા હતા. મારી સ્ત્રીએ તો અને જમાણી વેશમાં જોઈને એકદમ રડવા જ ગાડયું. આખરે શ્રી વિષ્ણુ નાયકે જધાનું માત્વન કયું.

ઘેર મારાથી બધું દિવસ રોકાવાય એમ ન હતું. ઓકોગમ મહિનામાં દુર્ગાપૂજની રમ્ય પૂજા થાય તે પહેલાં મારે પાછું કલકત્તા પહોંચવું જોઈએ, આથી ઘેર બે ત્રણ દિવસ રોકાઈ મડગાવ આવ્યો. મારી સ્ત્રી મારી સાથે કલકત્તા આવવા તૈયાર થઈ, પણ મારી દીકરી મારી દાઢીથી એવી તો ડરતી કે તે કેમે ફગી અમારી સાથે આવવા તૈયાર ન થાય. આખરે તેને મડગાવથી ચીખ્લીમાં તેની નાનીને વેર મોખ્લી આપી અને હું તથા મારી સ્ત્રી કલકત્તા આવ્યા.

અમારા આવવાની મેં હરિનાથ દેને તારથી ખબર આપી હતી તેથી તેમણે પોતાના જ ઘરમાં જુદી જગ્યા આશ્રય કરાવી અમારે સારું ગોઠવું વગેરેની તૈયારી કરાવી ગળી હતી તેમને સા જ અમારા રહેવાની પણ તેમણે ગોઠવણ કરી દો મહિને સીમ કપિયા પગાડ આવ ઓઠો હતો, છતાં વગ્ગા, બાળવાના કોલસા વગેરેનું અમારે કશું જ ખર્ચ ન હોવાથી અમારું જોમનેમ તથા જતું પણ ડિમેન્ડર મહિનામાં મારી સ્ત્રી માદી પડી અને તેને ગોવા પાડી પહોંચાડવી પડી અને અગે થયેને મોવો ખર્ચ હરિનાથ દેએ પોતાની પાસેથી આપ્યો.

૧૯૦૬ની આખરમાં એમ એની પરીક્ષાનું પરિણામ આવ્યું તેમાં હરિનાથ દે પાસિનાપામાં પહેલા વર્ગમાં પાસ થયા પછી ન્યાયમૂર્તિ સુકરજીની મદદથી યુનિવર્સિટીની મિડિકેટમાં દાખલ થયા યુનિવર્સિટીના નવા કાયદા પ્રમાણે કેટલાક વ્યાખ્યાતાઓ નીમવામાં આવનાર હતા તેમાં પાસિનાપાના વ્યાખ્યાતા તરીકે મારી નિમણૂક કરાવવા હરિનાથ દેએ પ્રયામ માડ્યો, અને યુનિવર્સિટીમાં તેમનું વજન ખૂબ તેથી તેમાં તે

અફળ થયા. તથા ખરા વ્યાખ્યાતાઓ વગર પગારે કામ કરનારા હતા માત્ર ૫ અને સત્યનત સામાજીકો એને મામિક સો કપિયા આપના એવો કરાર થયો. ૧૯૦૭ના જુનાઈ મહિનાથી હું આ જગ્યાએ નિમણે. પણ અમાઠી જ ન્યાયમૂર્તિ આશુતોષ મુકરજીને મળીને, 'હું યુનિવર્સિટીનું કામ કરું તોપણ નેશનન કોલેજ સાથેના સબ્બ નહિ તોડ,' એમ મેં તેમને કહ્યું હતું. તેમણે એ જામત કરી. તમે ન લીધો. તેમણે કહ્યું 'અમારી યુનિવર્સિટીનું કામ તમે નિયમિત પણે કરો એટલે થયું બીજો કયા કયા તમે કેટલો વખત આપો છો એનો નિચાર કરવાની જિદ કેટલે જરૂર નથી' આ નોકરી મળી તારથી નેશનન કોલેજનું કામ મેં ત્રણ પગારે કરના માડ્યું અને મનસ્તામા રહી ત્યાં સુધી તે ઠોડ્યું નહિ.

કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં મેં નોકરી સ્વીકારી તેથી મને દીક ફાયદો થયો. માસિક પગાર ઉપરાંત પગીક્ષક તરીકે મને ૬૦૦ થી ૮૦૦ કપિયા મળતા. માત્ર માગથી ધાર્યા મુજબ માનું કામ અહીં થઈ શક્યું નહિ.

વ્યાખ્યાતા તરીકે મારે અઠરાડિયામાં તથા જ કલામ કામ કરું પડતું. તેમણે જે મેં તથા વિદ્યાર્થીઓ હતા તેમને પાનિ બોલામાં પારગત થવા વિષે બહુ ઉત્સાહ નહોતા. જેમતેમ કરીને પામ થઈ ડિગ્રી મેળવતી અને પોતાનો પગાર વધારવો અથવા તો કોઈ નવી નોકરી મેળવતી એ તરફ જ મેં તમન નવણ્ય નેયુ. એક દરે કલકત્તામાં રહીને ચોટી પ્રસિદ્ધિ મેળવવા ઉપગત મને કરી ખરો લાભ થયો ન કહીશ. મદામજેનને મેળવેલ પાનિમાં કાનુ છાન હિન્દુસ્તાનમાં ફેલાયું, એ જ મારા છવનનું મુખ્ય કારણ હું માનતો અને હજી માનું છું. તેથી કલકત્તામાં

રહેવાથી ખીમ્મ લાખો અનેક થાય એમ હતું છતાં મારું મન તે તરફ વધ્યું નહિ.

૧૧ી, પિતાના જે ઋણમાથી અંશત પણ છૂટવા તારું મેં આ સેવાધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. તે દેડનાની યાગતમા જરાય મદ્દજ ન થયો. પહેલા તો જે કંઈ પૈસા મળ્યા, તે શોડા વર્ષનું વ્યાજ ચડ્યું હતું તે પતાવવામા ગયા. તે પછી એટલે ૧૯૦૭ના ઓગસ્ટ મહિનામા પિતાની જમીનની યાગતમા એક કેસ ઊભો થયો. આગામ વર્ષ ઉપર એક સોની અને માગ પિતા વચ્ચે જમીન મળધે વાધો પડેલો. પણ છેના આગામ વર્ષમા કોઈ દિવસ તેનું કોઈએ અમરણ સરખું કરેલું અમારી જાણમા નહોતું. ૧૯૦૭મા અમારી પડોશના ગામવાળા શ્રી ગમનાથક ગણુવપીકરે મોનીના તમામ હક તેના વા-સો પામેથી મેળવી લઈ મોટો કેસ એલો કર્યો. ૧૯૦૭ના ડિસેમ્બરમા મુગત ખાને મગેલી મહાસબામા હાજરી આપી આ કેમની માડવાગ કરાવવાના હિદેશથી તે ગોવા ગયો. પણ તે ખની વાત એટની જ કે રામનાથકે અગાઉથી જ માગ મોટા બાર્ડ ઉપર ફોજદારી માડી હતી, અને મરકાગ માથી જમીનનો કમળો મેળવ્યો હતો. મારા મગાસબનીઓ બધા પિરુદ્દ છતાં, તેને ઘેર જઈ મેં કેમનો ઘરમેળે નિકાવ કરવા તેના મોટા બાઈને વિનવતી કરી પણ તેની કશી જ અસર થઈ નહિ. બિલકુલ રામનાથકે એ જમીનની બગતી જ કિમત આકના માડી આથી નિરુપાયે, અમારે અમારો પક્ષ જ ખરો હતો એ, કોર્ટ મારફત પુરાગ કરવાની ફરજ પડી ગામના ઘણાખગ જમીનવારોએ અમારા તરફથી સાક્ષીઓ આપી સામાવાળાના માક્ષીઓમા માન આગ પાચ મળ્યું.

હતા આથી જિંદગી જડતે અને હાર્ષકોટ અમારી તરફથી માં
ચુકાદો * આપ્યો માગ મોટા બાર્ષ ઉપર માટેન કોન્ટારી
કેમ પણ કોટમાં તગડી હશે. આ બધુ તો થયાથોગ્ય જ
થયુ પણ આ કામમાં, કવકતામાં રહી મેં જે કર્મ ગયાગ્યુ
હતુ, તે બધુ જ અરચાર્ ગયુ સગભગ ૧૦૦૦ રૂપિયા આ
પાછળ જોયા. આથી પિતાનુ કગ્ગ મારે હાથે કહી પણ
શીટને કે કેમ એની મારા મનમાં બારે શકા ગિબી થઈ.
મે યુનિવર્સિટીમાં હશુ નોકરી લીધી ન શીધી એટલામાં તો
મારા છેક નાનપાણના મિત્રે પણ મારી મામે કેમ ક્યો અને
સાવ જોટા માક્ષીઓને મારી મામે ગેલા કરી કોટમાં લડતા
આધુપાધુ જોયુ નહિ? આ જોયે વિચાર કરતા મિત્ર
અત્યંત ખિન્ન ગની ગયુ જોવાની હાવની ગિયતિ એરી તો
વિચિત્ર યર્ષ પડી છે કે ત્યાના હિંદુ લોકોને પોતાનુ દિતઅદિત
શેમા છે એટલુ પણ મમગ્નલુ મુરકેવ યર્ષ પડયુ છે આની
ગિયતિમાં પિતાનુ કગ્ગ પતાની જગીન છોડાવ તોપણ તે
ઉપર શા શા સગ્ગાર ન થાય અને તેના ઉપર ફેટલા નવા
કળિયા ગિબા થાય તે કેમ કહી શકાય? આવા વિચારોથી
આ બામતમાં ૬ લગભગ હોદાગીન બની ગયો.

હગિનાથ દેનો માગ ઉપર ગ્રેમ હતો એમાં તો શકા જ
નહિ ૧૯૦૬ની સાલમાં હુ બમારે તેમને ઘેર ગહેતો ત્યારે
ફક્ત માગ માનની ખાતર તેમણે દાઝ પીવાનુ હોગ્યુ હતુ આ
સુધારો માગ આવવાથી થયો એમ માની તેમની મા મારો
બધુ ઉપકાર માનતી જોદ્ધર્મના અખ્યાસથી પોતાનો દીકરો
સુધગશે એવુ ફોર્ડ જોદ્ધાએ પણ તેને કહેલુ અને તે ઉપર

* આ બંને સુમદા હું અમેરિકામાં હતો ત્યારે અપાયા હતા.

તેની થદા હતી. પરંતુ ૧૯૦૭ની સાલમાં હરિનાથ દેવી
 જદલી દુગલી કોલેજના પ્રિન્સિપાલની જગ્યાએ ઘર્મ અને ત્યાં
 તેમનું વ્યસન પાછું ચાલુ થયું. આગળ ઉપર ઇમ્પિરિયલ
 સાયબ્રેરીના મુખ્ય અધિકારીની પણ જગ્યા તેમને મળી. એ
 વખતે તેમને પગાર વધીને માસિક ૧૧૦૦ રૂપિયા થયો. આ
 જગ્યા મળવામાં મુખ્ય કારણ હતું જ હતો એમ તે કહેતા.
 પાસિબાપામાં પ્રવીણતા મેળવ્યાથી કલકત્તાના લોર્ડ ગિરપ
 કોપલરટનની હરિનાથ ઉપર મહેરબાની ઘર્મ, ગિરપ કોપલરટન
 પોને પાસિબાપાના સારા જાણકાર હતા અને ક્યાંક અટકતા
 ત્યારે તરત હરિનાથ દેને પુછાવતા. તેમની મહેનતથી હરિનાથને
 આવડી મોટી જગ્યા મળી. હરિનાથની ઉન્નતિ જોઈને હું
 ખૂબ આનંદિત થયો. પણ સાથે સાથે નેનું વ્યસન પણ વધતું
 સાંભળીને એક પામતો. તેઓ દુગલીથી પાછા આવ્યા પછી
 હું તેમને ઘેર નહોતો રહેતો. ધર્મપાત્રે મહાબોધિ સભા માટે
 અગાઉની જ જગ્યા બાંડે રાખી હતી. ત્યાં હું થોડા દિવસ
 રહ્યો. અને પછી થોડો દિવસ બાલીગંજમાં શ્રી. અંબિકાચરણ
 સેનને ઘેર રહેતો. અહીં હતો તે દરમ્યાન એક દિવસ હરિનાથ
 દેને મળવા હું કલકત્તા ક્લબમાં ગયો. આ ક્લબમાં માસિક
 નેતું રૂપિયા બાડાનો એરડો હરિનાથે રાખ્યો હતો. એ જણ
 મહિના પછી જર્મનીથી દા. પિયલ આવનાર છે તેને સારુ
 આ જગ્યા રાખી છે એમ તે કહેતા. હું ગયો ત્યારે એ જણ
 બંગાળી પંડિતો તેમને મળવા આવેલા. તેમના ખીજા એ
 દારૂડિયા મિત્રો પણ ત્યાં હતા. હરિનાથે તે દિવસ ખારી સામે
 જ પોતાનું મદિરાપાન ચલાવ્યું. આમ કરીને તેણે મારું
 ઉઘાડું અપમાન કર્યું એમ કહેવાનો આશય નથી, પણ આટલા

દિવન મારે રિગે તેને આંખની શગ્મ હતી તે આજે તેણે મેલી એટલું જ. આ બનાવની મારા ઉપર ગંડી અમર ધર્મ. હવે જેમ અને તેમ જલદી કલકતા છોડવું એવો મેં દરાવ કર્યો.

કલકતામાં ઘણા લોકો જોડે મારે ઝોળખાણ ધર્મ હતી. હરિનાથ દેના વિરુદ્ધ પક્ષરાજાઓમાંથી પણ કેટલાક મોટા માણસો મને આદતા, એવું મારા સાંજળવામાં આવ્યું હતું. છતાં મેં ખુશી કે ખાનગી રીતે આ લોકો સાથે કંઈ સંબંધ ગણ્યો નહોતો. આ લોકોમાં કેટલાક ચારિત્ર્યવાન અને ઉદાર હિસના માણસો પણ હતા. પણ હરિનાથ દેને ખોટું લાગે એ આશંકાએ મેં તેમની સાથે મોદાની પણ ઝોળખાણ રાખેલી નહિ. હું તેમના પક્ષમાં બગ્યો હોત તો કદાચ મને લાભ પણ થાત, છતાં એવી વચ્ચાંગળની વૃત્તિ પ્રત્યે મને મૂળથી જ તિરસ્કાર, તેથી એવો ખ્યાલ સરખો મારા મનમાં આવ્યો નહિ. હરિનાથ દેને રસ્તે આણી મુમાર્ગે દોરવા, એ કામ હવે શક્તિ બદારનું હતું. તેથી મારે મનિ હવે એક જ રસ્તે ખુશો હતો, તે એ કે કલકતા છોડી જવું. ટૂંકમાં, જે ઉદ્દેશથી મેં આ નોકરી સ્વીકારી હતી તે ઉદ્દેશ પાર ન પડ્યો. બંગાળી વિદ્યાર્થીઓનું પણ મારે હાથે ઝાઝું કલ્યાણ થવાનો મને સમજ ન જણાયો, અને જે મિત્રે મને મદદ કરી આટલો આગળ આવ્યો, તેના પગ પણ કીચડમાં વધુ ને વધુ ખૂંચતા જતા જોઈ અને નેને નેમાથી બહાર કાઢવાની મારી અગતિ જોઈ મારું મન ઉદ્દિગ ધર્મ ગયું અને કલકતા છોડી સ્વતંત્રપણે મયાશક્તિ સ્વકર્તવ્ય કમવાની ઉત્કટ ધર્મ. આ પ્રયત્નમાં અચાનક કેવી મદદ મળી એ આવતા પ્રકરણમાં કહીશું.

શ્રીમંત મહારાજ ગાયકવાડનો આશ્રય

વડોદરાના મહારાજ શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ વિદ્યામિત્ર ટેલીરાજાઓના અમર્યાને, એવી તેમની ખ્યાતિ અનેક વર્ષો પહેલાં માગ મામુસવામાં આવી હતી. ૧૮૬૧ના ડિસેમ્બરમાં ઔદ્યોગિક પરિવર્તના પ્રમુખ તરીકે તેમનું સંસ્થાના આગમન થયું. આ વખતે તેમને મળવાની અને ખાસ ઇચ્છા હતી. શ્રી સત્યેન્દ્રનાથ ત્રિગોળની અને મારી નેશનલ મેનેજર મધુભાઈ ત્યાગની સારી ઓળખાણ હતી. તેમણે મહારાજના લોકો વિશે તેમના મનમાં હર્ષિ આમ આદરભાવ હતો. આથી તેમની પાસે જઈ, 'મને મહારાજ ગાયકવાડની જોડે ઓળખાણ કરાવી આપશો?' એવો મેં અવાજ કર્યો. તેમણે કહ્યું 'મહારાજને મળવા કરતા તેમના દીવાન અર રોમેશચંદ્ર દત્તને જ મળો. તેમને ને માટે મારી પિછાન છે, અને તેમની માન્યતા તમારી અને મહારાજની મુલાકાત થાય એ વીક છે.' આટલી વાત થયા પછી તે જ દિવસે કે બીજા દિવસ સત્યેન્દ્રનાથ મેં સાથે લઈને રોમેશચંદ્ર દત્તને મળે ગયા. પણ દત્ત સાહેબે કહ્યું 'મહારાજની જોડે મુલાકાત કર્યાથી ઝાઝું વળે એવી મને આશા નથી. બૌદ્ધધર્મના વડોદરાને કંઈ ઉપયોગ નથી અને મહારાજને પણ એ વિશે બહુ આશ્ચર્ય નથી.' આમ હતાં જવાજ આપીને તેમણે અમને વિદાય કર્યો. મને તો દહે મહારાજની મુલાકાતની નિષ્ફળ આશા

ન રહી. પરંતુ ટાગોરે મને કહ્યું, 'તમે નારીપાસ ન યતા; હું એને મહારાજને મારી પેઠે પિછાનું છું. તમે કાસે સવારે સાતને મુમારે મારે ત્યાં આવજો. હું પડે તમને મહારાજ પાસે તેડી જઈશ.'

તેમના કહેવા મુજબ બીજો દિવસે બાલીમંજમાં આવેલા નંબર ૧૯ નેટર રોડવાળે તેમને ઘેર હું ગયો. સત્યેન્દ્રગાથ પોતાના રોજના જ પોસ્ટાકમાં નીકળ્યા. હું તેમને માડુ ગાડી આપ્યું. જવા તૈયાર થયો, (તેમની ગાડી કંઈ કામસર તે દિવસે રોકાયેલી હતી) પણ તેમણે ગાડીમાં જવાની ના પાડી. 'રોજ સવારે માર્કસ દોઢ માર્કવ ચાલવાની મને ટેવ છે, આઘ્યા વગર રીક જ નથી પડતુ.' એમ કહી મારી માથે પગપાળા જ આવ્યા તે દિવસે મહારાજ સવારના જ ક્યાંક બહાર નીકળી ગયા હતા. એટલે અમારી મુલાકાત ન થઈ. પણ શ્રીમંતના ખાનગી મંત્રી શ્રી. (હવે મગ) મનુભાઈ મહેતાને મારે વિષે જે કંઈ કહેવાનું હતુ તે કહી સત્યેન્દ્રગાથ પગે ચાલના જ પાછા ફર ગયા.

સત્યેન્દ્રગાથની આ મહેનત પછી પણ કદાચ શ્રીમંત સપાછાવની અને મારી મુલાકાત ન થાત. પણ તેમના જ આશ્રિતોમાંથી એક જે ગૃહસ્થોએ શ્રી મનુભાઈને વારંવાર યાદ દેવડાવીને બીજો કે ત્રીજો દિવસે મહારાજ સાહેબ જોડે મારી મુલાકાત કરાવી દીધી. મહારાજને દસ પંદર મિનિટથી વધુ વખત નહોતો તેથી મને નિદાય કરતા પહેલાં તેમણે કહ્યું, 'તમે એક વાર જરૂર વડોદરે આવજો, મારે તમારી જોડે ખૂબ વાતો કરવી છે. હમણા તો હું ખૂબ રોકાયેલો છું અને પાંચ મિનિટ પણ કાઢવી મુશ્કેલ છે.'

આમ મહારાજએ તો મને વડોદરે જોવાય્યો, પણ રીન, પચીસ દિવસ સુધી તો મારાથી કોઈ રીતે કવક્તા છાડી શકાય એમ નહોતુ. આગળ જતાં નેશનલ કોયેજમાથી થોડાક દિવસની રજા લઈ મારી સ્ત્રીને મુક્તિ હું જોવા ગયો અને ત્યાંથી વડોદરા ગયો. શ્રી રાવજી ગુનાય શિર્ગાવકર જોડે કલકત્તાથી જ મારે ખાસી પિછાન થઈ હતી હાલ (મને ૧૯૦૭માં) તેઓ આમિરટ ખાનગી કારભારી હતા વડોદરામાં ખીજું કોઈ જોગખીતુ ન હોવાથી હું તેમને જ ઘેર જિતયો વડોદરામાં મારે ઘણા દિવસ ગંદેતુ પડ્યું. પહેલાં તો મહારાજ દૂર સિકારે ગયા હતા, અને તે પછી તેમનાં કાકી કે કોઈ મળ્યું પામ્યું આમ આ દસ દિવસ બાગ્યા નાથ મહારાજની મુલાકાત ન થઈ. પણ હું આટલા દિવસથી અહીં છું એમ જાણતા જ કાકીના મળ્યુંને ત્રીજે દિવસે તેમણે મને રાજમહેલમાં મળવા જોવાય્યો ઘણી વાર સુધી અમારે વાનો થઈ. પછી તેમણે કહ્યું, ‘મોગને લીંચે જાહેર ગીતે તમારું બ્યાખ્યાન ઘરેરે કર્યું રાજમહેલમાં કરાવાય એમ નથી. છતાં ફરી ત્રાં આ બાજુ આવવાનું થાય તો મને મળ્યા વગર જતા નહિ’ ગિતી વેળાએ મારા જવા આવવાના ખરચ મારું ૧૬૦ રૂપિયા તેમણે ખાનગીમાંથી અપાડ્યા અને મને વિદાય આપી.

કવક્તે ગયા પછી વડોદરા નગરમાં મારે મારો કનો પત્રવ્યવહાર નહોતો, પણ લગભગ એક વર્ષે હજાર કામદાર નગરથી એક કાગળ આવ્યો તેમાં વખેલું કે, ‘મહારાજ માહેલ વખતે વખતે તમને યાદ કરે છે અને આ બાજુ આવો તો વડોદરે આવીને મહારાજ સાહેબને મળો એવી

તેમની ઇચ્છા છે,' વગેરે. કોલેજનું કામ છોડીને તે વખતે જવું અને એમ નહોતું, તેથી મેં લખ્યું કે, 'હમણાં તો મહારાજ સાહેબને મળવા આવવું અને એમ નથી, પણ ઉનાળાની રજાઓ પડે આવીશ. તે પહેલાં મહારાજ સાહેબની સ્વારી કર્યાં છે તે પુઝાવીશ.' ઉનાળાની રજામાં હું ગોવા ગયો અને ત્યાં જ ધણીખરી રજા માળી. પછી વળતાં જુલાઈ મહિનામાં વડોદરા ગયો અને મહારાજને મળ્યો. આ વખતે મહારાજએ મને એક વ્યાખ્યાન આપવા કહ્યું અને તે પ્રમાણે ન્યાયમંદિરમાં મારું વ્યાખ્યાન થયું. વ્યાખ્યાનમાં મહારાજ પોતે હાજર રહેનાર હતા, પણ બરોબર તે જ વખતે તેમને ખીજે રોકાવું પડ્યું અને હાજર રહી શક્યા નહિ. મારા વ્યાખ્યાનની શ્રોતાઓ ઉપર હીક અમર થઈ, એમ પાછળ એક બે ગૃહસ્થોએ કહેલાં બાપણે ઉપરથી જણાવ્યું. તે પછી રાજમહેલમાં મહારાજ બેઠે મુલાકાત થઈ. તે વખતે તેમણે કહ્યું, 'કલકત્તા છોડીને અહીં કંઈ કામ કરવાની તમારી ઇચ્છા છે?' મેં કહ્યું, 'પૈસા કમાઈને શ્રીમંત થવાની મને ખિલકુલ ઇચ્છા નથી અને ગમતુ કામ કરવા મને ને ગુજરાત પૂરતા પૈસા મળે એટલે મને મંત્રોપ છે.' તેમણે કહ્યું, 'તમે જો અહીં આવીને રહો તો હું તમને અંધી રીતે મદદ કરવા તૈયાર છું.' મેં જવાબ આપ્યો, 'મારે વડોદરામાં જ રહેવું એવો આગ્રહ મહારાજએ ન રાખવો. હું ગમે ત્યાં હોઈશિ, તોપણ બૌદ્ધ-ધર્મનું જ્ઞાન મહારાજની જનતાને કરાવવું એ કર્તવ્યને હું ભૂલવાનો નથી. તેથી મહારાજ સાહેબને પસંદ હોય તો પૂના મુખર્જી જેવી હરકોઈ જગાએ રહી મારું કામ મને કરવા

દેવું અને વડોદરા સરકાર તરફથી નિર્વાહ પૂરતી મને મદદ આપવી.’

તે વખતે મદારાજાએ કશો ચોક્કસ જવાબ આપ્યો નહિ, અને તે જ દિવસે કે વળતે દિવસે તેઓ પૂના તરફ જીપડી ગયા, હું કલકત્તે ગયો. પંદર વીસ દિવસે પૂનાથી મદારાજાના ખાનગી કારભારીનો મારા પર અરજદ તાર આવ્યો. તેમાં સખ્યું હતું કે, ‘હું મદારાજામાં ઈર્ષ પશુ શહેરમાં રહી મારું કામ કરવા તૈયાર દોઉં તો વડોદરા સરકાર તરફથી માસિક ૫૦ રૂપિયા આપવામાં આવશે અને આ મદદ વધુ વર્ષ સુધી ચાલુ રહેશે. માત્ર મારે વરસમાં એકાદ પુરતક વડોદરા સરકારને સારું સખીને તૈયાર કરી આપવું.’ આ તાર ગોઠવે ઈર્ષ ત્યાંથી રખડો રખડો આવેલો તેથી બહુ મોડો મળ્યો. પાછળ જ કારભારી તરફથી, પહેલા તારનો જવાબ તરત મોકલો, એવો બીજો તાર આવ્યો. હું હરિનાથ દેને અને ન્યાયમૂર્તિ મુકરજીને મળ્યો અને તેમને મારો ઉદ્દેશ જણાવી મદારાજા સાદેજ તરફનું કહેણ મેં રજીકાર્યું, અને તારથી જ તેમનો ઉપકાર માન્યો. કામગીર પશુ સખ્યો તેમાં જણાવ્યું કે હું મદિનો રહીને પૂને જઈશ. આ બાગવમાં મદારાજા સાદેજના કારભારી તરફથી મખતિ ઈશ્વરનારો જવાબ પશુ થોડા રોજમાં આવી ગયો.

કલકત્તામાં મારે ઓનરેજલ મોંગ બા દુ નામના જરમી શુદ્ધ્ય જોડે એળખાણ ઈર્ષ દત્તી. તેમજે મને ખાસ જાણદેશ તેડાવ્યો હતો. જે દુ ત્યાં જઈ તો ત્રિપિટક મધનો હવાઈને પ્રનિદ યથેસા ગયો બાગ મને આપવા તેમજે કળૂપ કરું હતું. સપ્ટેમ્બર મદિનામાં તેમને મળવા હું જાણદેશ ગયો. કમકા

યુનિવર્સિટીએ પણ પાલિભાષામાં છપાઈને પ્રમિદ્ધ થયેન
બધા પુસ્તકો સાવના અને ૩૦૦ થી ૪૦૦ રૂપિયાની રકમ
આપી હતી આ વખતે મોલમિનવાળા અમારા મધવિરોને
મળવા હું ખાસ ગયો હવે જોકે હું મધમાં નહોતો તોપણ
તેમણે મારો સારો સત્કાર કર્યો મોઝળા દુએ લગભગ ૨૫૦
રૂપિયાના પાલિ પુસ્તકો અને આખ્યા આ પુસ્તકો અને આજે
પણ ખૂબ ખપ આવે છે બહોં આ પુસ્તકો વગર મારુ
કામ હમતે ને પગતે અટક્યું હોત અને પાલિભાષા રીખવવાના
કામમાં અને હમેશા ખૂબ અડચણ આવી હોત

મરોમ્મર આખરે હું ભ્રમદેશથી કલકત્તે પાઠો આવ્યો.
મારી ગેરહાજરી દરમ્યાન અહીં કંઈ જુદું જ આવી રહ્યું
હતું કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ મારો પગાર માસિક ૧૦૦ રૂપિયા
હતો તે વધારીને ૨૫૦ કર્યો, અને બદલામાં મારી તરફથી
ત્રણ વરમ સુવી કલકત્તામાં મહેવાની બધણી માગી. આ
બધું હરિનાથ દે તેમ જ જસ્ટિસ મુ ગજની મહેનતન પરિણામ
હશે આ વાતની ખબર પડતા જ મેં હરિનાથ દેને કહ્યું,
'તમારી જ ઇચ્છાથી મેં વડોદરાનું વેતન સ્વીકાર્યું અને
હવે તમે જ અને મારા વચનની વિકલ્પ વર્તવા કહો છો એ
કેવું?' ધણી આનાકાની પછી છેવટે તે અને લઈને જસ્ટિસ
મુગરજ પાસે ગયા જસ્ટિસ મુકરજને પણ મેં એ જ પ્રશ્ન
કર્યો તેમણે કહ્યું કે, 'તે વખતે તમારા જવા સામે અમે
ઈર્ષ વાધો ન લીધો, પણ આજે અમને એમ જણાય છે કે
તમારું કલકત્તામાં રહેવું થાય તો પાલિભાષાનો વધુ પ્રચાર
થાય, અને એટલા જ સારું અમે તમને અહીં રહેવા આગ્રહ
કરીએ છીએ મહારાજા ગાયકવાડને આપેલું વચન કેમ

તોડાય એમ જો તમને લાગતું હોય તો તમને બીજાં ત્રણ વર્ષ અહીં રહેવા દેવા સારુ યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલર તરીકે મહારાજને હું આજે જ તાર કહું; પણ અમારો બોલ ન રાખતાં તમે અહીંથી જાઓ એ ફીક નહિ.' તે દિવસે ન્યાયમૂર્તિ મુકરજીને હા ના નો જવાબ ન આપતાં વિચાર માટે મુદત માગી લઈ હું ઘેર આવ્યો.

હવે મારા મનની સ્થિતિ એવી તો વિચિત્ર બની ગઈ કે કંઈ કહેવાની વાત નહિ. એક તરફ દર મહિને ૨૫૦ રૂપિયાના પગારનો શોખ અને બીજી તરફ ધર્મ ચૂકવાની બીક, આ બે વચ્ચે મારું મન ચક્રોળે ચડ્યું. પણ છેવટે ફરજ ન ચૂકવાતો નિશ્ચય દૃઢ થયો અને મારા મનને નિરાંત વળા બીજો દિવસ બધાં પુસ્તકો પેટીમાં બરી થી. આનંદરાવ માડગાંવકરની મારફત મુંબઈ રવાના કર્યાં. તેમના પિતા થી. દીનાનાથ માડગાંવકરને મેં કહ્યું, 'આજે છુદ્ધની અને બોધિસત્ત્વની કૃપાથી મેં શોખ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે અને એનો મને આનંદ થાય છે!'

પણ હરિનાથ દેને કંઈક ને કંઈક જવાબ આપવો રહ્યો હતો. તેમને મળીને મેં કહ્યું, 'મહારાજન માયક્રવાડની રજા અહીં બેઠાં મંગાવવી એ મને બરોજર નથી લાગતું. હું તેમને એક વાર મળું અને પછી જો કંઈ થશે તે વ્યથાવીશ. ત્યાં મુધી યુનિવર્સિટી સિન્ડિકેટને હું કંઈ નહીં જવાબ આપતો નથી.' હરિનાથ દેએ મને શીમંત માયક્રવાડ મહારાજને આપવા સારુ એક કાગળ લખી આપ્યો. તેમાં મારા કલકત્તામાં રહેવાથી ખૂબ ફાયદો છે વગિરે જાણનો લખી હતી.

ન્યાયમૂર્તિ મુકરજી અને હરિનાથ દેવી રજા લઈ ૧૯૦૮-ના ઓક્ટોબર મહિનામાં હું મુંબઈ આવ્યો. અને અગાઉથી જ નિશ્ચય કર્યા પ્રમાણે કલકત્તા યુનિવર્સિટીના મહાભાવને મારું રાજનામું મોકલી આપ્યું. હરિનાથ દે તેમ જ ન્યાયમૂર્તિ મુકરજીને પણ કાગળથી જણાવ્યું કે, 'હું આપનો અત્યંત આભારી છું, પણ ફક્ત પેસાને ખાતર મેં યુનિવર્સિટીના નવા ઠરાવને સ્વીકાર્યો એમ કહેવાય એ બીકે રાજનામું આપુ છું. શ્રીમત ગાયકવાડ સરકારે મને મનાઈ કરી હોત કે નહિ એ હું જાણતો નથી. આ બાબત તેમને પૂઝવા સુધી જવાની મારી ઇચ્છા નથી, વગેરે.

મુંબઈમાં મારી અને દા. વામુદેવ અનંત મુખાલ્યકરની આ વખતે પહેલી જ ઓળખાણ થઈ. શ્રી. કૃષ્ણરાવ માડગાવકર અને તેમના નાના ભાઈ શ્રી. જળવતરાવ માડગાવકરની પણ આ વખતે પિઝાન થઈ. જોતજોતામાં તે દોસ્તીમાં પરિણમી. માડગાવકરે પોતાનો બોરીવલીનો જમણો મને રહેવા સારું આપ્યો. ત્યાં હું એક બે મહિના સહકુટુંબ રહ્યો. આ જ વખતે અમેરિકાની હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર દા. જેમ્સ એચ. યુડ્ઝ સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ વધારવાના ઉદ્દેશથી અહીં આવીને રહ્યા હતા. તેઓ જર્મનીમાં હતા ત્યારે દા. મુખાલ્યકર એમની સાથે બાણેલા દા. મુખાલ્યકર અને તેમની વચ્ચે મારે નિમે વાનો થયેલી. આથી મને મળવાની તેમણે ઇચ્છા દેખાડી. હું મુંબઈ આવ્યો ત્યારે તેમનાં પત્નીની તગિયત નરમ હોવાથી તેઓ માથેગત હતા. તેમની વિનંતીથી દા. મુખાલ્યકર અને હું ત્યાં જઈને તેમને મળ્યા. પછી નવેમ્બર મહિનામાં તેઓ મહકુટુંબ તાજમદાલ હોટેલમાં

આનીને રહ્યા અને ત્યાંથી રોજ પાલિ બાપા શીખવા બોરીવલી આવતા

પણ થોડા જ દિવસમાં તેમની પત્નીની તમિયત કરી લઇડી આથી તેમની સગવડ ખાતર મે પ્રાર્થનામંત્રાગની સામે એક આનીમા એરડી બાડે રાખી ધર કર્યું બાડા વગેરેનું ખર્ચ તેમણે આપ્યું મારે તાજમહાલ હોટેલમાં રોજ તેમને શીખવવા જતું એમ તેમણે ૩ મુખાણુકર આગળ મૂચ મુ પછુ દા મુખાણુકરે જ તે મૂચના બારોબાર નામજૂર કરી હું કોઈ રીતે તેમને ત્યા બણાવવા નહિ જાઉં, અને એવી મૂચના કમ્પા જનામાં તેમના પોતાના જ હકમાં નુકસાન થશે એમ કહ્યું દા વુડ્ડે મને આ મ બધે સીધુ તો કઈ પૂછ્યું જ નહિ, ફક્ત મને મુખર્ષિ આવીને રહેવા રિનતી કરી અને તેટલી તેમની સગવડ ખાતર મે પછુ માન્ય રાખી મારા નવા રહેઠાણની બધી વ્યવસ્થા દા મુખાણુકરે જ કરી મારે તો મારો સરમામાન બોરીવલીથી મુખર્ષિ સર્ષ આવવા ઉપરાંત ખીજું કશું કરવું પડ્યું નહિ

દા વુડ્ડે ૧૯૦૮ના ફેબ્રુઆરી આખર સુધી રફી જાપાન થઈને સ્વદેશ પાછા ગયા માર્ય મહિનામાં મારી સ્ત્રીને જોવા મોકલી પૂતામાં કાયમનું રહેઠાણ કરવાના ઇરાદાથી આવ્યો પ્રથમ તો સદાશિવ પેટમાં એક નાનું ઘર સર્ષ ત્યા થોડા દિવસ ગામ્યા, પછી રવિવાર પેટમાં એક મેડા પડે થોડા વખત રહી દરમ્યાન મારે હાથે કશું જાણવાનું કામ થયું નહિ, છતાં 'વિશુદ્ધિમાર્ગ'નો ઘણો ભાગ મે દેવનાગરી લિપિમાં સખી કાકો 'બોધિયર્થ-અવતાર'નું મગદી બાણતર તૈયાર કર્યું એક નાનું પાવિ ચાકરણ મસ્કૃત બાણમાં લખ્યું,

અને વડોદરામાં જુદી જુદી જગ્યાએ પાંચ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. તેમાંનાં ત્રણ વ્યાખ્યાનો 'શુદ્ધ, ધર્મ' અને મંથ' નામે પુસ્તકરૂપે છપાઇને પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

૧૯૧૦ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં દા. વુડ્સ તરફથી મારા પર જરૂરી કાગળ આવ્યો કે, હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં સ્વ. મિ. વોરને શરૂ કરેલ 'વિશુદ્ધિમાર્ગ'ના મંથોધનકાર્યને મારી મદદની જરૂર હોવાથી મારે તરત અમેરિકા આવવાની તૈયારી કરવી. આગભોટમાં કેવી રીતે આવવું એની બધી વિગતો તેમણે આ જ કાગળમાં લખી મોકલી હતી અને પોતાનું તારનું સરનામું અને અમુક રૂપિયાની રકમ માટે મંકેતશબ્દ (Code-word) પણ લખીને તારથી જ પૈસા મંગાવવા લખ્યું હતું. આ પ્રમાણે ૧૮૦૦ રૂપિયા મેં તારથી મંગાવ્યા અને શ્રીમંત ગાયકવાડની રજા લઈ હું અમેરિકા જવા તૈયાર થયો. મહારાજ પણ આ જ અરસામાં જાપાનથી અમેરિકા જનાર હતા. તેઓ મને પોતાની સાથે આવવા કહેતા હતા, પણ અમેરિકાથી પૈસા મારા હાથમાં આવી જવાથી અને ઇંગ્લંડથી આગળની મુસાફરી કરવાની મોકલેલ દા. વુડ્સ પોને કરનાર હોવાથી હું તેમ કરી શક્યો નહિ. મેં ઇંગ્લંડને જ રત્ને જવાનો નિશ્ચય કર્યો. મહારાજ માહેબે વધુ આગ્રહ ન કરતાં બારે પ્રમુખતાપૂર્વક મને અમેરિકા જવા રજા આપી. એટલું જ નહિ, પણ 'કંઈ મુન્કેવી આવે તો તારથી જાણાવજો, જરૂર મદદ કરીશું,' એવું અમલવચન પણ આપ્યું. આ ઉપરાંત 'શુદ્ધ, ધર્મ' અને મંથ'નું પુસ્તક છપાવવા સારું તેમણે મને એકમાથે પાચસો રૂપિયાની રકમ એનાયત કરી.

માસિક રૂપે ૨૫૦ રૂપિયાની નોકરી છોડી શ્રીમંત મહારાજ ગાયકવાડે આપેલા ૫૦ રૂપિયાનું વેતન સ્વીકાર્યું માટે મને કદી પણ પરતાવો થયો નથી. જે આ વેતન સ્વીકાર્યું ન હોત તો હા. તુડ્સની મને જોળખાણ ન થાત અને અમેરિકા જવાની તક પણ ન મળત. ઉપરાંત પૂને આવીને રહેવાથી હા. બાંડારકર આજે મારો નિકટ સબંધ જ ધાર્યો, અને પરિણામે મુખર્ષી મુનિવર્સિટીમાં પાવિ બાવા દાખલ થઈ શકી.

વળી, મહારાષ્ટ્રમાં વમતા મારા દેશબંધુઓની સેવા કરવાની મારી ધમ્મકા કંઈ પણ અંશે પાર પડી હોય તો તે શ્રીમંત મહારાજ ગાયકવાડેના આશ્રયને જ પ્રતાપે, અને મુખર્ષી ઇલાકામાં પાવિ બાપાનો પ્રચાર થઈ શક્યો તેનું પણ ધણીખુરું શ્રેય તેમને જ આપવું ઘટે છે

અમેરિકાની સફર

જેના આયુષ્યનાં બાવીસ ત્રેવીસ વર્ષ ગોવા જેવા પછાત પ્રાંતમાં વીત્યાં અને તે પછી પણ ઘણાં વર્ષ કાશીના મઠોમાં કે જોઈ વિહારોમાં ગયાં, તેને એકાએક અમેરિકાની મુસાફરી કરવાનો પ્રસંગ એ જરા વિચિત્ર તો ખરું જ. જન્મભૂમિમાં કદી હજાર પહેરેલી નહિ, ખૂદ પહેરવાની ટેવ નહિ, ધુરોપિયન હોયે ટેબલ ઉપર જમવાનો કદી પ્રસંગ નહિ, — આવી સ્થિતિમાં મારા મનની સ્થિતિ કેવી થઈ પડી હશે તેની કલ્પના વાચકે જ કરી લેવી. આમ છતાં અજાણ્યા મુસફમાં મુસાફરીના અનેક પ્રસંગો આવી ગયા હોવાથી અને કલકત્તાના વસવાટ દરમ્યાન ત્યાંના કેટલાક મિત્રોની સાહેબશાહી રહેણી જોયેલી તેથી આ નવી મુસાફરીથી હું ગભરાયો નહિ.

દા. મુખ્યચક્રકર હાલ લાહોરની દયાળસિંગ કોમેજમાં અધ્યાપક હતા. મારું અમેરિકા જવાનું નક્કી થતાં તેઓ આવીને મને મળ્યા. હું સફરની તૈયારીમાં પડેલો તેથી ‘શુદ્ધ, ધર્મ’ અને સંઘ’ પુસ્તકનાં છેવટનાં પૃષ્ઠો પણ તેમણે જ તપાસ્યાં અને શુદ્ધિપત્રક તૈયાર કર્યું. વિલાયતની સફર દરમ્યાન જરૂરી વસ્તુઓની એક યાદી પણ તેમણે મારે સારુ તૈયાર કરી. આ યાદી પ્રમાણે થી. જળવંતરાવ માડગાંવકરે બધી વસ્તુઓ ખરીદવામાં મને મદદ કરી. પૂનાના સ્ટેશને મારા

કુટુંબીઓની હેઠી વિદાય સર્થ દુ મુંઝવિ આપે અને ત્યાંથી તારીખ ૨૩મી એપ્રિલ ૧૯૧૦ને રોજ પી એ કપનીની 'એન્ડ્રુઆ' બોટમાં ઇંગ્લંડ જતા મિત્રો. જ્યાં ઉપર મારા મિત્ર શ્રી. જયવંતરાવ માંગારાજ વગેરે મને વગોટાવરા આપ્યા હતા. આ જ ઝટીમગમા મદાગાસ્કર હોસકર વિવાયન જ્યાં તીકત્યા હતા તેમની માથે તેમના જડેન શ્રીમત સૌ. શીનાવાઈ પણ હતા, મને આ વાતની મુદ્દન ખમ નહોતી અને મેંન તોપણ તેથી કમો સામ થયો હોય એમ નહિ પણ મારા મિત્ર આર્યનામચાજના ઉપદેશક શ્રી વિદ્ય ગમણ સિદ્ધેને આ વાતની ખમ હતી અને ઝીમર ઉપર કમી અગવડ પડે તો મને આ શ્રીમત લોકો તરફથી કંઈ મદદ થાય, એવા ઉદ્દેશથી તેમણે મૌ. શીનાવાઈ સાહેબ ઉપર સંનેસો એક કાગળ મને મદદ ઉપર આપ્યો. ના મુખાલ્ફકરે ઇંગ્લંડના પળા મુદરથો ઉપર મારે વિશે વખી રાખ્યું હતું ઉપરાંત યા મુદ્દમે નિવગુપ્તમાં એક માંડ આર્યસિન (શિવતી પુરોહિત)ને મગી તાત્વીજ કરી આપના વખ્યું હતું.

ઝીમર ઉપર મને જે બીજા વર્મની કનિન મળી હતી, તેમાં ઇંગ્લંડ જાનો એક જૈન વિદ્યાર્થી અને તેની જ કામનો પારીમમાં જવેરાનનો ધધો હગ્ગા બીજો કોઈ વેપારી, એમ બે હિનારુઓ હતા. પહેલે દિવસે નો ષ્ટલાક લોકો દગિયાની હવા લાગતાથી 'સીક' ચર્ચ પડ્યા, પણ ૬ તો મદામથી અને કલમ્તાથી ૨ મૂન જતા આવતા નહોતો પણ ચાર ચાર દિવસ રીમતમાં રહેલો તેથી મને જગ પણ અડચણ ન પડી એટલે જ નહિ, પણ મુંઝવિમાં બે દિવસ વાવવા સૌચ જડુ પડ્યાથી

મને સહેજ તાવ આવી ગયો હતો તે પણ અરબી સમુદ્રમાં
૨૪ કલાકની મફર થતાં જ જતો રહી તળિયતને સંપૂર્ણ
આરામ લાગવા માંડ્યો. વળી સ્ટીમર ઉપરનો માખણ અને
પાંદિ વગેરેનો સાદો ખોરાક પણ મારી તળિયતને અનુકૂળ
થઈ પડ્યો. મવારે બ્રિટાવેત આ, થોડાં ફળ અને ગિરફટ કે
પાંદિના બે કટકા એટલું મળતું. પછી ૧૦ વાગ્યે જામવાનું
(એકદાર્ટ), ફરી ૧ વાગ્યે નાસ્તો (લંચ), પછી ૪ વાગ્યે આ,
સાંજે ૭ વાગ્યે સરસ ખાણુ (ડિનર), અને રાત્રે ૧૦ વાગ્યે
થોડું વાળુ, — એટલું અમને મળતું. કેટલાક યુરોપિયન
મુસાફરો આ બધા ઉપર અરોગ્યર હાથ મારતા. પણ હું તો
એમ કરવા જાઉં તો મારો સંબંધણીનો રોગ પાછો બચસો
ખાઈ મરણુ જ આવે એમ હતું, તેથી હું તેમ જ ખીજા
હિંદુ મુસાફરો પણ દિવસમાં બે ત્રણ વખત ફ્રંકા જરૂર
નોટસો જ ખોરાક ચેતા. માત્ર અમારી જોડે એક જુવાન
દેશસ્થ બ્રાહ્મણ હતો તે પેલા મોરા મુસાફરોથી હાર ખાય
એમ નહોતું. પહેલે જ દિવસે તેણે હેમ (કુછરનું માંસ),
ખીંદ (ગોમામ) છ. પર રીતમર હાથ મારવાની શરૂઆત
ફરી લીધી. એ જોઈ અમને મદુને બહુ જ નવાઈ લાગી.
‘મે’ તેને મરાઠીમાં પૂછ્યું, ‘તમે પોતાને દેશસ્થ બ્રાહ્મણ
કહેવરાવો છો અને આ પહેલે જ દિવસે સ્ટીમર ઉપર આવું
અભક્ષ્ય ભક્ષણુ કરો છો એ કેવું?’ તેણે કહ્યું, ‘ત્રણ ચાર
મહિના પર વિભાયત જવાનો મારો નિશ્ચય થયો ત્યારથી જ
મુગર્ષની હોરેલોમાં જઈ આ બધી ચીજો ખાવાનો મેં ફિક
મદાવરો ફરી લીધો છે મમળ્યા કની?’ આ મામળા અમે
ચૂપ થઈ ગયા.

મારી કેમિનમાના પેના જૈન વેપારી ઝડીમર પગના બોરાકને મિલકુલ અડતા નહિ આ, મિસ્કુટ કે પાઉ એટલી જ વસ્તુઓ પર તે ગહેતા બાકી, પોતાને આરુ હળદરનો શુકો નાખીને બનાવેન અનેક દિવસ ગહે એની ખાખરીઓ, ખીખ મેરામીદાર્ઠ, તેમ જ કેરી, સતરા, મોસાળી વગેરે ફોજોના એ તથા કડિયા તેમની સાથે હતા તે ઉપર તે પોતાનું ચનાનતા પેમે જૈન મિદ્યાર્થી એટલો ચુમ્ત નહોતો છતાં માસની સૂમ તેને ચડતી જ આ ઉપરાંત ખીખ એક બાપના અટકવાળા હોનકર મહારાજના કોર્ન જૈન સિક્કક પણ આ ઝીમર પર હતા તેઓ પણ સાકાદારી હતા અને પોતાને માછલી ખાવામાં વાધો નહોતો, પણ ઝીમર પર તે કવચિત જ મગે આથી જમવાની બાગતમાં અમને ત્રણે જણને રી- પગુ બે તથા દિવસ પછી મુખ્ય જાગરવીને કહી અમે દાગબાત મેળનવાની પણ બોકવણુ કંગારી લીધી અને પાઉ, માખણ, ફળ અને દાગબાત, એટલી વસ્તુઓ ઉપર અમારુ ખાસુ નખતુ

ઝીમર રાતા સમુખા પહોચી એ અરમામાં મારી સાથેનો શ્રી સિદ્ધેવાબો કાગળ શ્રી બાપના મારફત મે શ્રીમત સા મીતાનાઈને મોકલાવ્યો તળતે જ દિવસે તેમણે અને મગવા બોલાવ્યો ઝીમર જૂમખ મમુદ્રમા દાખલ થઈ તે પહેલા હું તેમને એ- બે રખત મળ્યો ઘડી ઘડી ફર્ટ કનાસમાં જવું અને પમદ ન હોવાથી અને ત્યા જવાનો ટટાળો આવતો પરંતુ એક દિવસ જૂમખ મમુદ્રમા થોડું તોફાન થયું અને તેથી સીતાનાઈ સાઈમ મડ મબસાઈ ગયા અતૂરામાં પૂરુ તેમને માર્કે કન્યુ કે મિસ્કેના ઉપસાગરમાં આથી પણ

બહુ વધારે બચકર તોફાનો થાય છે, અને તેમણે તો મારી પેડે જ સીની લડનની ટિકિટ કઢાવેલી તેથી હવે તે ટિકિટ બદનારી નાખીને માર્સેલ્સને રસ્તે જવાનો તેમણે નિયાર કયો પણ આ કામમા મોગી અડચણ એ હતી કે, મહારાજ ડાહ્યા, ગોરો રક્ષક, અને બીજા રમાવાને માર્સેલ્સથી કેને જનારી એક્સપ્રેસ ટ્રેનમા મોકલવાની જોઈવણ કરનામા આવી હતી આમાના એકાદ જણને પાછળ રાખીને થી મીતાગાર્ઝ જોડે ગેરનર્તુ કરી શકાત પરંતુ તે પ્રમાણે કેમ કરવામા ન આ યુ તે મને સમજાયુ નહિ

અડચણ માર્સેલ્સથી કેને સુરીની જ હતી હા મહારાજની ખાસ ટ્રેન અને અમારી ટ્રેન બેગી થવાની હતી આથી મૌ સીતાગાર્ઝએ મહારાજના રક્ષકને પોતાની ટિકિટ બદનાની મગાવવા કહ્યું પણ તે શ્રદ્ધા તેમને એવા આવવા હા ન પાડે અતે સીતાગાર્ઝએ મારુ નામ સૂચ યુ સાઈમે મને પૂછ્યુ કે, 'ગાર્ઝના સામાન વગેરેની જવામદારી તમે લેવા તૈયાર છો?' મે કહ્યું, 'સાવ નવોસવો માણસ છુ, તોપણ મારાથી બનતી બધી મદદ છુ કરીશ' બીજાને રસ્તો ન હોવાથી તેણે 'વાટમા કર્ન અડચણ પડે તો તાર કરજો' એમ કહી માર્સેલ્સમા મહારાજ સાથેની રેપેરન ટ્રેન પકડી સૌ સીતાગાર્ઝએ પોતાને પેમે મારી ટિકિટ પણ બદલાવી લીધી હતી આમ અનાયાસે ક્રાસ દેશમા એક દિનમની બેડની મુમાફરી કરનાની તક મને મળી

અમે માર્સેલ્સને બહારે બેઠયાં તે જ દિવસે શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડના મરણના મમાયાગ સાબળ્યા સૌ સીતાગાર્ઝની સાથે તેમના એક દીકરી ઇલિરાગાર્ઝ પણ હતા આ મને

બાઈએનો સામાન ખૂજ હતો. અંદર ઉપર જ એવી મુશ્કેલી
 ગિબી થઈ કે તેમનાં કીમતી કસબી કપડાં વગેરે માટે બારે
 જઠાન માગવા લાગ્યા. આખરે જાંઘી પેડીઓ ન ઉઘાડ્યાં,
 એમ ને એમ જાંઘ કરી, થોમસ કુક મારફત હેઠ ઇંગ્લંડમાં જ્યાં
 સીતાબાઈ જિતરનાર હતાં ત્યાં મોકલી દેવામાં આવી. 'મારી
 ટૂંક પથ્થુ મને સિવરપુલમાં થોમસ કુકની આદિસમાંથી મળે
 એવી મોકલવણ કરી. આટલું પત્યા પછી ગામમાં જઈને સૌ
 પહેલાં તો જામવાની સગવડ કરી. પછી અમે માર્સેલ્સ શહેર
 જોવા નીકળ્યાં. સીતાબાઈની હેન્ડએગમાં કેટલુંક ઝવેરાત હતું
 આથી દરેક જગ્યાએ હેન્ડએગની નેમને બહુ જ ચિંતા રહેતી.
 સંમહસ્થાન વગેરે ઠેકાણે હેન્ડએગ છ. ચીને નોકરાને સોંપીને
 અંદર જવું પડે તે વખતે તેમના મનને બહુ જ દુઃખાટ રહેતો.
 અંતે તેમણે મને આ વાત કરી. મેં કહ્યું, 'એગમાં કશું
 કીમતી છે એ વાતની કોઈને ચંકા જ ન આવતા હતાં, નહિ
 તો મુખે આગળ જવું મુશ્કેલ થઈ પડશે.'

થોમસ કુક મારફત માર્સેલ્સનાં જોરાલાયક રથો જોઈને
 સાંજે અમે એક ઉપાહારગૃહમાં આવ્યાં. કુકનો દુબાપિયો
 સાથે જ હતો. તેણે હોટેલવાળાને કહીને અમારે સારુ લીલા
 વટાણા વગેરે તૈયાર કરવા કહ્યું. જમી રહ્યા પછી દુબાપિયાએ
 અમને રહેશને પહેંચાડ્યાં અને કુકના બીજા એક આડતિયાને
 હવાલે કર્યો. આ આડતિયાએ અમને ફર્ટ કલામના ડાખામાં
 મોકલ્યાં. આ દુબાપિયા તથા આડતિયાએ અમારા ખીસાના
 દસ બાર ફેંક સપ્તેજો જોઈ કંઈ હશે! આપણા દેશમાં જેમ
 'અક્ષિસ'ની પીડા છે તેવી જ તે ક્રાન્ડમાં પથ્થુ છે એમ
 અમે જોયું.

ક્રાન્સની આગગાડીઓ બહુ સગવડવાળી નથી હોતી
અમે પહેલા નર્ગના ઉતારુઓ હતા તોપણ ડગામા સૂરાની
સગવડ મિનકુવ નહોતી. માડ માડ બેસના જેટલી જગ્યા
હતી. ખીજ બે ત્રણ બેસારુ અમારા ડગામા હતા. તેમા એક
મુસલમાન વિદ્યાર્થી હતો. તે ક્રાન્સનો મારો માહિતગાર
હોવાથી અમને રીક ખપ આવ્યો હવે પછી થોમસ ક્રકનુ
શરણ મોધનાનો અમારે પ્રસન્ન રહ્યો નહિ ખીજે દિવસે
સવારે અમે પારીસ પહોંચ્યા એક ઝેશનથી ખીજે ઝેશન
જવા અમે મોટર બાકે કરી અને પારીસ પર ઊડતી નજર
નાખીને શહેર સોસરા અમારે ઝેશને પહોંચ્યા પેલા મુસલમાન
વિદ્યાર્થીએ રગ્તામા કેટલાક ગ્યજો ખતાયા પણ મોટરમાંથી
ઊતરી એ બહુ નિહાળીને જોવાની દુનિયા અમને નહોતી કેરે
જતી ગાડીના રેશન આગળ જ પારીસમા એક મોટી હોટેલ
■ ત્યાં અમે ગયાએ જમી લીધું બધા પેમા જો કે હું ચૂંચવતો
હતો જતા પેના જીવાન મુસલમાન વિદ્યાર્થીએ તે ન ક્રેતા
પેને જ મિલ ચૂંચ્યું પારીસથી કેરે અમે કેટલા વાગ્યે
પહોંચ્યા ત અત્યારે મરોનર ચાલ નથી પણ ત્યાં મહારાજા
હોનન્ડવાળી ખી જો કપનીની એક્સપ્લ ટ્રેન અને અમારી
ટ્રેન ભેગી યનર હતી એટલું ચાલ કે મહારાજા કદાચ
અમારી પહેલા જ ઇન્જિન ચેનલ ઊતરી ગયા હોય પરંતુ
ડાનરથી તો તેઓ જે ગાડીમા જનાર હતા તે જ ગાડીમા
અમારે પણ જવાનું હતું એટલે તે રેશને તેમનો ખાસ
ડમ્પો સોધી કાઢી મો સીતામાર્ષ તથા તેમના દીકરીને મે
ત્યાં પહોંચતા ક્યાં અને હું ચામેના ખીજ એક ડગામા
બેઠો રેશને બીડ ખૂબ હતી મારો સામાન જીયકી

સાવનાર મનુગની અને માગી નગરચૂં થવાથી તે ભગતે જ
ઠેમણે ચડી ગયો અને આખી ગાડી કરી વળીને અતે ઘણી વારે
મન ગોધી કાઢી મારો મામાન મને સોપ્યો, ને સામાન તપામી
સેવા કહી પોતાની મનુરી માગી મે તે ચૂંધી આપી

અહીંથી સડનના ચેરિંગ ફોમ નેશન મુખી મે એકલા
મુમાફરી કરી અહીં એમ જે પગમી વિદ્યાર્થીઓ મળી
ગયા ચેરિંગ ફોમની હોટેલમા ૧૮ સિલિંગ આપી ૮ એક
રાત રહી બીજે દિવસે મવારે સિવરપુન જવા લિપડયો
કારણ હા મુકમના મિત્ર નિવરપુનવાળા આર્યડિકન પામેથી
મ્યા મેડેનુ અમેગિમ જનારી રમીમર મ્યારે મગશે, વગેરે
માહિતી મારે મેગવવી મ્હી હતી નિવરપુનને રોશને તિપા
પગી હા મુકસનો હામગ હાથમા નર્ત તેમા લમેલ આર્ય
ડિકનન ઠેકાણુ મેને તેને પૂછવા લાગ્યો પછુ તપાસ મગતા
જણાપુ કે સ રા આર્યડિકનને મુગરી ગયે તો એક વર્ષ થઈ
ગયુ ' અને એક ગાડીવાળે મને ઠેક નિવરપુનના મિત્રપને ઘેર
લઈ જઈ, ત્યા આર્યડિકન ઠેકાણુ છે વગેરે તપામ મરી નેવા
મ્હુ મિશપ સાઈમ ફામમા ગાડી આવતી નેતા જ મહાજ
આન્યા અને મને પોતાના હીવાનખાનામા નેડી જઈ મુગની
પગ મેમાડી આવવાનુ પ્રયોજન પૂછુ મે પેના આર્યડિકનનુ
ઠેકાણુ પૂછુ એમને તે મોત્યા કે, ' આજે તેઓ હયાત નથી,
પછુ તેમને જાતે મારાથી તમને કહી મ હ મ્હુ શકે એમ
હોય તો નિમકાયે મ્હો ' મે મ્હુ ' આ દેશમા હજ
તા ને જ આનુ છુ તેથી મને અનુભ પડે એવી ઠાઈ હોટેલ
મને જાનરવા મારુ મતાવો અમે હિદુઓ મોટા ભાગે
ચામદારી હોઈએ છીએ એ તો આપ જણના જ હશે '

ગિરપ સાહેબે કહ્યું, 'હિંદુ લોકો વિષે મેં ખૂબ વાંચ્યું તેમ જ સાંભળ્યું છે અને તેથી તેમને વિષે મારા મનમાં ખૂબ આદર છે. મારા ઘરની પાસે જ એક ટેમ્પરન્સ હોટેલ છે. ત્યાં તમારી સરસ ગોઠવણ થઈ શકશે. છતાં કંઈ અડચણ પડે તો હું તમારી પાડોશમાં જ છું. મને કહેજો એટલે ખીજી સગવડ જોઈ આપીશ.' આમ કહી અત્યંત વિનયપૂર્વક તેમણે મારો આવરકોટ મને પહેરાવ્યો અને બહાર આવી મને ટેમ્પરન્સ હોટેલમાં લઈ જવા ગાડીવાળાને બલામથુ કરી.

ગિરપ સાહેબ ઘરમાં ગયા એટલે ગાડીવાળો ભારે આશ્ચર્ય પ્રગટ કરી બોલ્યો કે, 'એઓ આ શહેરના ગિરપ છે. છતાં તેમણે તમને આટલું માન આપ્યું એ જોઈ મને બહુ તવાઈ લાગી!' મેં કહ્યું: 'મોટા માણસોનો રવભાવ જ એવો હોય છે.' પછી ગાડીવાળો મને ટેમ્પરન્સ હોટેલમાં લઈ ગયો. અને ત્યાંના મેનેજરને મને ગિરપ સાહેબે મોકલ્યો છે વગેરે બલામથુ કરી, કશો વાંધો તકરાર ન કરતાં પ્રસન્નતાપૂર્વક બાહુ લઈ ચાલતો થયો.

રટીમર ઉપર તો હિંદીઓની સોખત હતી એટલે આતદ-વિનોદ થતાં. ઉપરાંત સાથે વાંચવાને પુસ્તકો પણ હતાં. પણ તે બધાં માસેલ્મથી પેટીમાં ભરી પેટી થોમસ કુકની ઓફિસમાં મોકલી આપેલ હોવાથી હવે મારી પાસે વિનોદનું કશું જ સાધન ન રહ્યું. અગ્નિમા ગામમાં હોવાથી બહાર ફરવા જવું પણ જરા જોખમકારક લાગ્યું. થોમસ કુકની ઓફિસ ગોતી સામાનની તપાસ કરી. પણ સામાન હજી આવ્યો નહોતો. હોટેલમાં થોડાં વાંચવાનાં પુસ્તકો રાખેલાં હતાં, પણ તેમાં મને ગમે કશું એકે નહોતું. છાપાં વાંચનાં પણ તેમાં ઘણાંખરાં

શહેનશાહ એડવર્ડના મરણને લગતા લેખોથી લહેલાં હોય, અને બીજા લેખો હું ઇંગ્લંડના રાજદ્વારી વાતાવરણથી માહિતગાર નહિ તેથી સમજું નહિ. ટૂંકમાં, આ હોટેલના એક બે દિવસ તો મેં કેદીની જેમ ગાળ્યા.

ત્રીજા કે ચોથે દિવસે હું હોટેલના દીવાનખાનામાં બેઠો હતો ત્યાં એક ગૃહસ્થે અને, 'ક્યાંથી આવો છો?' વગેરે સવાલો પૂછી મારી સાથે ઓળખાણ કરી. આવી રીતે ઓળખાણ કરી સેનારે હું ઇંગ્લંડમાં આવ્યો ત્યાર પછી આ પહેલા જ ગૃહસ્થ હતા, તેથી અને માનદાચ્છ મધું. પાછળથી અને ખજાર પડી કે આ ગૃહસ્થ અંગ્રેજ નહિ પણ ડચ હોય અને વેપાર અર્થે સિવરપુત્ર આવ્યો હતો. ઘસેઘસની એક પેટીનો પોતે મુનીમ હતો, અને ત્યાંથી ચોક્કસ કાગળપત્રો આવે ત્યાં સુધી તેને પણ સિવરપુત્રમાં દિવસ કાઢવાના હતા. આમ 'આવો બાર્થ હરખા ને આપણે એક સરખા' એ ન્યાયે અમને બંનેને એકબીજાની સોખન મળ્યા. તેણે મને શહેરના જુદા જુદા ભાગો બતાવ્યા. કેટલાંક સરનાં છતાં સારાં ઉપાધારગૃહો પણ બતાવ્યાં. સવારનું ખાણું તો હોટેલમાં જ લેવું જોઈએ એવો એ હોટેલનો નિયમ હતો. બાકીને વખતે મને ત્યાં બાર્થ લેવામાં હરકત નહોતી. આથી વચ્ચે વચ્ચે એકાદ શાકાહાર મળે એવા ઉપાધારગૃહમાં જઈને અમે ક્ષુધાચાંતિ કરી આવતા.

એક દિવસ પેલા ડચ મિત્રે મને કહ્યું, 'અંગ્રેજો જોકે થીમંત પ્રજા છે છતાં આ દેશમાં દારિદ્ર્ય પણ ધણું છે. મજૂરોની રિયલિટી કંઈ બહુ સારી નથી. હું વેપારી છું, છતાં મને કાર્લ માર્ક્સ વગેરે મંથકારોનું કહેવું સંપૂર્ણપણે માન્ય છે.' મેં પૂછ્યું, 'કાર્લ માર્ક્સ કોણ?' પેલા ગૃહસ્થે બારે

આમપત્ની દર્શાવી કહ્યું, ‘અરે વાહ ! તમને કાર્લ માર્ક્સની પણ ખબર નથી ? એ તો આજના સોશિયાલિઝમનો પિતા છે. ઇંગ્લંડના ફેર હાર્ડી વગેરે બધા તેના અનુયાયી છે.’ મેં કહ્યું, ‘આ સોશિયાલિઝમ વળી શું છે ? અમારા હિંદુસ્તાનમાં તો આવી જાતની કોઈ હિલચાલ નથી.’ તેણે કહ્યું, ‘યુરોપમાં મહિનોમાસ રહેશે. એટલે સોશિયાલિઝમની તમને આપોઆપ ખબર પડી રહેશે. હતાં જો તમારી મરજી હોય તો ચાલો હું તમને આ વિષયનાં કેટલાંક પુસ્તકો અપાવું. પાંચ છ પેન્સ ખર્ચ્યાં કે તમને સોશિયાલિઝમ શું છે એની બધી ખબર પડી રહેશે.’ આમ કહીને તે મને પડોશમાં આવેલી એક ચોપડીઓની દુકાને લઈ ગયો અને ત્યાંથી બ્લેચફર્ડનાં એક બે પુસ્તક લઈ આપ્યાં. તેમાંનું Merrie England નામનું પુસ્તક (આની ફક્ત ત્રણ જ પેન્સ કિંમત હતી) મને બહુ ગમ્યું. અમેરિકા પહોંચતાં પહેલાં મેં તે બે વખત વાંચ્યું, પણ તેટલાથી તો સોશિયાલિઝમનો પરિચય મેળવવાની મારી બૂખ વધી. અમેરિકા જઈને મેં સોશિયાલિઝમ હિપર જુદા જુદા પ્રધ-કારોના અનેક લેખો અને પુસ્તકો વાંચ્યાં, અને જોન સ્પાગોએ લખેલ કાર્લ માર્ક્સનું ચરિત્ર પણ આખું વાંચ્યું.

હાજાર વુડ્સે લેબેન્ડ કંપની મારફત લિવરપુલથી ઠેઠ બોમ્બન જવાની ગોઠવણ મારે માટે કરી રાખી હતી. પણ જે દિવસે હું લિવરપુલ પહોંચ્યો તે જ દિવસે આ કંપનીની સ્ટીમર જીપડી ગઈ તેથી બીજી સ્ટીમર જીપડે ત્યાં સુધી આઠ દરો દિવસ મારે વાટ જોવી રહી. મારો કય મિત્ર પણ ટેમ્પરન્સ હોટેલ છોડી બીજે ઠેકાણે રહેવા ગયો ને હું એકલો પડ્યો. તેથી વચમાં એકાદ બે દિવસ માન્ચેસ્ટર જોઈ આવવાનો

વિચાર કરી બધો સામાન ટેન્પરન્સ હોટેલમા રાખી અને ફક્ત જરૂરનેગા કપડા સાથે રાખી હું માન્ચેસ્ટર ગયે. ત્યાં દા. મુખાબજારે પોતાના મમગ રેવરડ મિશનને મારે વિષે બધી રાખ્યું હતું અને મારી પાસે પણ તેમને આપવા માટે શ્રીમતી મુખાબજારેના એક કાગળ હતો. આગગાડીમાંથી ઊતરીને દ્વારમાં બેસી જાત્રી બોળ કંપી ન પડતા હું રેવરડ મિશનને ઘેર (રેશનથી તેમનું ઘર ખૂબ આધુ હતું) પહોંચ્યો. ઘર મેં આટલું જલદી મોંઘી કાઢ્યું તેની રેવરડ માહેબને પણ નવાઈ લાગી. તેમણે પોતાને જ ઘેર મને ઉતારે. આપ્યો અને એક જ દિવસમાં મને આખું માન્ચેસ્ટર શહેર ફેરવી લાવ્યા.

ખીજો દિવસે તે મને યુનિવર્સિટી કોલેજના પ્રિન્સિપાલની મુલાકાતે લઈ ગયા. મારી ઓળખાણ કગવતા રેવરડ મિશનને હું પાલિ બાનાના મથનું સંશોધન કરવાને અમેરિકા જઈ છું વગેરે વાત કરી. આ ઉપરથી પ્રિન્સિપાલ માહેબ બોલ્યા, 'આ જગતી શ્રેષ્ઠની બાના પાછળ અમેરિકન શ્રેષ્ઠને આવડો પ્રેમ શો?' જરા રહીને જમવાની તૈયારી કરવા તે ઊભી ગયા. રેવરડ મિશન શાકાહારી હતા અને મને પણ માસ ખપતું નથી એમ બ્યારે તેમણે કહ્યું, ત્યારે પ્રિન્સિપાલ સાહેબ વળી વધા. 'તમે ધાસખાઉ શો? શું જોઈને આ દેશમાં આવતા હશો?' હું તો તેમનું આ મુલુ વર્તન જોઈ બળી ઊઠ્યો. રેવરડ ઉપર મારી પડખે એક વિદ્યાર્થી બેઠો હતો તે મને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. મેં કહ્યું, 'એક ધાર્મિક કોલેજના આચાર્યના મગજમાં આટલી ગંધ બરી છે તો પછી અંગ્રેજ અધિકારીઓ હિન્દુસ્તાનની ગંધી

રેપત સાથે કેવી રીતે વર્તતા હશે તેની કલ્પના જ કરવી
 નેઈએ. મર્ષ સદીમાં આવી ઉદ્ધતાર્થ નબી શપ્તી હશે, પણ
 આજની જુવાન હિદી પ્રજા આવી તુમાળી મિલકુલ પરદાસ્ત
 કરે એમ નથી. જ્યાં ને ત્યાં હિંદુઓ માટે તિરસ્કાર બતાવ્યાથી
 પોતાની શ્રેષ્ઠતા મિલ્લ યાય છે એમ જો અંગ્રેજો માનતા હોય
 તો તેમની જૂલ છે. પ્રિન્સિપાલ સાહેબ પામે જ બેઠેલા
 તેથી તેમણે મારા શબ્દો સાંભળ્યા હશે જ. જમ્યા પછી
 પ્રિન્સિપાલ મહારાજ અમને મેડી હિપર લઈ ગયા અને ત્યાંના
 દીવાનખાનામાં સૌ બેઠા પછી મારી તરફ વળી મો પર વિવેક
 આણી બોલ્યા, 'મારા જોગ કશી કામચેવા હોય તો ફરમાવો.'
 મેં જવાબ આપ્યો, 'તમારી પાસેથી મને કાર્ડ પણ જાતની
 અપેક્ષા હતી નહિ અને છે પણ નહિ. મિશપ સાહેબે આગ્રહ
 ન કર્યો હોત તો હું અહીં આવત પણ નહિ. પણ તેમને
 હું મહેમાન તેથી તેમને ખાતર મારે આદરે સુધી આવીને
 આપને તરફી આપવી પડી.' પછી મધરતિથરની વાતો કરીને
 પ્રિન્સિપાલ સાહેબે અમને વિદાય કર્યો કોસેજના દરવાજા
 સુધી પોતે અમને વળાવવા આવ્યા, અને ત્યાં ફરીથી શેકહેન્ડ
 કરી તેમણે અમારી પાસેથી રજા લીધી

ખીજા બે ત્રણ દિવસ હું માન્ચેસ્ટર શહેરમાં રહ્યો.
 પણ તે દરમ્યાન મિશપ સાહેબને ઘેર ન રહેતા એક ભાડાની
 જગ્યામાં રહેતા. મિશપ સાહેબની એક જોળખીતી બાઈના
 ઘરમાં તેમણે મને ઓરડી અપાવી માન્ચેસ્ટરની પડખે જ
 લીધમ કરીને એક ગામ છે ત્યાં શ્રી. રામચંદ્ર વિષ્ણુ માડમાંવકર
 (બાળવતરાવ માડગાવકરના પિતા) રહેતા હતા. બે ત્રણ
 દિવસ માન્ચેસ્ટરમાં રહી હું ત્યાં ગયો. તેમણે મને પોતાને ઘેર

ત્રણ ચાર દિવસ રાખ્યો ત્યાથી પાછા હું માન્ચેસ્ટર ન ફરતા સીધો સિવરપુન ગયો, અને ત્યાં બે ત્રણ વિસ ગ્હી દરારેન દિવસે લેટેડ કંપનીની 'ડેવાનિયન' ઝીમગમાં મોગ્ગન નવા ઊપડ્યો

આ દિવસોમાં અમેરિકા જનાર બહુ ઉતારુઓ નથી હાતા મેં જૂન મહિનામાં અમેરિકાથી યુરોપ આવનારા મુસાફરો પુછ્યો હોય છે, જનારાં થોડાં અમારી રીમરમાં બહુ તો આઠ દસ ઉતારુઓ હતા હા તુડમે મારે સારુ કેક ઉપરની એક સરખ ઓરડી રિઝર્વ કરાવી હતી આ ઓરડીમાં ત્રણ બર્થ અથવા બિછાના હતા પણ ઉતારુ તેટલું એક જ હતો દરિયો એવો તો શાત હતો કે રીમર ફોર્ડ મોગ્ગ તળાવમાં ધર્ધને ચાવી જતી હોય એવો જ ભાસ ધાય માત્ર અમેરિકા નજીક પહોંચ્યા ત્યારે વૂમસ ભારે નડ્યું ધૂમસને લીધે મામેથી આવતી કે આજુમાજુએથી પસાર થતી રીમરો મુદત ન દેખાય અને તેથી ખમર કગવા સારુ રીમરને વારે વારે પાવો વગાડવો પડે આ પાવાને ખલાસીઓ ફોગ હોર્ન કહે છે આ પાવાના અવાજેથી રાતે ઊંઘમાં ખતેલ થતી પણ એક બે દિવસમાં આનાથી પણ અમે ઝેવાઈ ગયા

અમારી રીમર મોગ્ગન નજીક આવી પહોંચતા વાયરલેસ ટેલિગ્રાફીના એક જીવન અગ્રેજ અમનદારે મારી પાસે આવી વાતો કરવા માડી "કયા જાઓ છો ? કયાથી આવો છો ?" વગેરે વિગતો તેણે મારી પામેથી બહુ લીધી રીમર બાગમાં આવતા, કસ્ટમ ખાતાનો અમલદાર અમારી તપાસ માટે આવ્યો હું મારો સરગામાન બાધવામાં રોકાયો હતો એજલામાં રડુઅર્ડે અમલદાર આ-યાની ખમર આપી

મારી પાસે ૫૦ ડોલર છે કે કેમ એવો મુખ્ય અમલદારે મને સવાલ કર્યો. મેં કહ્યું, ‘મારી પાસે ૮૦ ડોલર છે. વધુ જોઈતા હોય તોપણ બંદર ઉપર જિતસ્તાંવેંત હું મારા મિત્ર પાસેથી મેળવી શકીશ.’ તેણે કહ્યું, ‘ના ના, તમે રખે ખોટું લગાડતા, અમારે ત્યાં એવો કાયદો છે તેથી પૂછતું પડ્યું. ડોલર કાઢી બતાવવાની કંઈ જરૂર નથી, તમારી વાત હું માનું છું.’ પછી હું બંદર પર ગિતયો. દા. વુડ્ઝને આવતાં જરા વિલંબ થયો, પણ પાંચ દશ મિનિટ નહિ થઈ હોય એટલામાં તે આવી પહોંચ્યા સાથે જ છાપાંના એક બે ખજરપત્રીઓ પણ મારી આસપાસ હાજર ! તેમણે તરેહવાર અવાજોના મારા ઉપર મારો ચલાવ્યો ! ‘હાવંડ’ યુનિવર્સિટીમાં જનારા હિન્દી ગૃહગ્થ તમે જ કે ?’ વગેરે તેમના સવાલો પરથી મને થયું કે દા. વુડ્ઝે છાપાવાળાંઓને આ ખજર આપી હશે. મેં તેમને પૂછ્યું પણ તેઓ તો હા, ‘મને કેઈ છાપાના ખજરપત્રી નથી મળ્યા અને મળ્યા હોત તોપણ હું કંઈ એમને દાદ ન દેત. પણ તમારા વિષે તો કાલનાં ઘણા છાપાંઓમાં ખજર છપાઈ છે ! અરે આ છાપાવાળાંઓનું તો પૂછો જ ના, આ લોકોએ પોતાના અખમારોમા તમારી મગજમાંથી દોરેલ એકાદ ચિત્રનિચિત્ર છત્રી આ ખજરની સાથે જ ન છાપી મારી

મારો બધો સામાન એક એક્સપ્રેસ* કંપનીને સોંપી દઈ દા. વુડ્સ મને હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટી ક્લબમાં લઈ ગયા. થોડા દિવસ તો મારી રહેવાની સગવડ ત્યાં જ કરવામાં આવી. પણ ચાર પાંચ દિવસમાં પ્રોફેસર લેનમન અને દા. વુડ્સે અંદર અંદર કંઈ મસલત કરી લીધી અને ચોરન હાઉસમાં મને એક ઓરડી આપવામાં આવી. આ બધું અગત્યભરેલી હતી. મને ત્યાં રહેવું જિલકુલ ન ફાવે. આથી દા. વુડ્સે મારી સાથે આવી ફેસ્ટન હોલ નામના મકાનમાં એક સરસ ઓરડી લઈ આપી. આનું બાડું દર મહિને ૬૦ રૂપિયા હતું!

આ પ્રમાણે રહેવાની સગવડ થઈ અને મેં પ્રો. લેનમનની સાથે મળી ‘વિશુદ્ધિમાર્ગ’નું કામ કરવાની શરૂઆત કરી. પહેલાં એક બે અઠવાડિયાં તો તેમને મારા કામની બધું ઉપયોગિતા ન જણાઈ. ચોરન હાઉસમાંથી મારું ખરચ આપવા પણ તે આરંભમાં નારાજ હતા, એમ દા. વુડ્સે મને કહ્યું; પણ થોડા દિવસ પછી મારી ઉપયોગિતા જણાતાં મને દર વર્ષે ૮૦૦ ડોલર આપવાનું કબૂલ કરવામાં આવ્યું. પૂનાના ધરખરચ માટે દરમહિને સાડા રૂપિયા મોકલવા પડતા, અને સિવાય અહીંનો ખરચ વગેરે કાઢતાં આ બધું ઓછું પડતું. તોપણ આવી દશમાં મેં આઠ દસ મહિના કાઢ્યા.

‘વિશુદ્ધિમાર્ગ’નું સંશોધન પૂરું થતાં કેમ્બ્રિજ (હાર્વર્ડ)માં મારે નથી રહેવું એવો વિચાર મેં દા. વુડ્સને થયી વાર

* એક્સપ્રેસ કંપની એટલે સામાનને તેની ચોક્કસ જગ્યાએ પહોંચાડનાર કંપની. આવી કંપનીઓ અમેરિકામાં ઘણી છે અને અમેરિકામાં સામાનના ચોરા દાગીના આવી કંપનીઓ મારફત મોકલવા પડે છે.

જણાવ્યો. ગ્રે. લેનમને મને રહેવા વોરન હાઉસમાં જ ઓરડી આપીને તેમ જ ખરચખૂટણ માટે બધું જ નાની રકમ આપીને મને નારાજ કર્યો હતો, એ વાત દા. લુડ્ઝના ધ્યાનમાં હોવાથી તેમણે મને સીધો આગ્રહ ન કરતાં ઓકાકુરા નામના જાપાની ગૃહસ્થ મારફત આગ્રહ માંડ્યો. મિ. ઓકાકુરા જોસ્ટનના મંત્રણસ્થાનની પૌરસ્થ શાખાના મુખ્ય અમલદાર હતા, અને મારે તેમની જોડે મારી મૈત્રી હતી. એક તો તેમને પૂર્વ તરફના લેકા વિષે બહુ માન હતું અને બીજું હું શ્રીલ હતા. આથી તે મારા ઉપર સારો રત્નદ રાખના. એક વખત તેમણે દા. લુડ્ઝના કહેવાથી હાર્વર્ડમાં વધુ રહેવા સારુ મને આગ્રહ કર્યો. તે ઉપરથી મેં તેમને અનેકી બધી હકીકત મૂળથી માંડીને કહી. એ સાંભળી તેમને બધું ખોટું લાગ્યું. હિન્દુસ્તાનથી આવતા પહેલાં જ મેં એકસ શરત ન કરી એ મારી બૂલ ચર્ચ એમ તેમને લાગ્યું. પછી તેમણે કહ્યું, ‘બન્યું તે બન્યું, હવે તે ન બન્યું થવાનું નથી. પણ હવે પછી પણ જો લેનમન તમારી જોડે વધુ સારી રીતે વર્તવા બંધાનો ન હોય તો તમે પાછા સ્વદેશ જાઓ અને તેમ કરવામાં તમને પૈમાટકાની મદદ જોઈએ તો તે હું આપીશ. તમારી મરજી હોય તો હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રમુખને મળીને તેના કાન ઉપર પણ હું આ વાત નાખુ.’

પણ પ્રમુખ પાસે ઓકાકુરા મારફત તેવી ફરિયાદ લઈ જતી એ મને ઠીક ન લાગ્યું. છતાં જો ગ્રે. લેનમન યુનિવર્સિટીના પ્રમુખને દરમ્યાન રાખીને શરતો ન લખી આપે તો ઓકાકુરાની મદદ વર્ધને સ્વદેશ પાછુ ફરવું એવું તો મેં નક્કી કર્યું જ, અને પછી તક જોઈને લેનમન આગળ વાત

કાઠી સવારી ખૂબ વૂઝપૂઆ થઈ પણ અતે મારા મ્હા
મુજમનુ પ્રમુખની મહીવાળુ કરારનામુ લખી આપ્યુ આ
કરારનામાની રૂએ ૬ મુબઈથી નીમ્હ્યો તે દિવસથી માંડીને
મામિ-પાચસો રૂપિયા એટલે વરસના એ હજાર ડોલરના
પગાર મને મળે એમ હતુ અને ત દિવસથી અત્યાર લગી
ખર્ચને માટે મને અપાયેના નાણા ગાફ જતા જાયતી રકમ
મને મળી આમ એકસામગ માત આફ એક ડાહર મારા
હાથમા આન્યા આ રકમ મે એક જ રકમા મૂકી આ પડી
દર મહિનાનો પગાર નિયમિતપણે યુનિવર્સિટીના ખાનગી
તરફથી જ મને સીધો મળવા લાગ્યો.

ખી તે મવાલ 'વિશુદ્ધિમાર્ગ' ના તત્ત્વો તરીકે લનમનનુ
અને મારુ એમ બે નામ પૂઠા ઉપર છપાય એ દનો
એકાકીરાનુ કહેવુ એણે હતું કે આ સવાલનો નિમન પણ
પગારના નિકાલ સાથે જ શ્રી લેવો પણ તેમ કરવાથી
લનમન ખૂબ નારાજ થાય અને જિલ્લુત શરાર જ કરતા
છડી જાય એ વિષે મને શકા નહોતી, તેથી આ સવાલ તે
વખતે મે એમ ન એમ રહેવા દીધો પણ કેવટે મમ પૂરુ
થતા લનમનને, પૂઠા ઉપર નામ કઈ રીતે છપાશે એવો મે
સનાલ કયો તેણે સપાદક તરીકે પોતાનું નામ અને વારનની
હસ્તાલિખિત પ્રના ઉપરથી તમ જ મારી મદદથી આ કથ
તૈયાર કયો છ એમ પોને પૂઠા ઉપર છાપરો, એવો જવાબ
આપ્યો મે કહ્યુ કે, એમ કરવુ કદી વાજમી નહિ કહેવાય
વોરનની અત્યંત મહેતત અને ઉદારતાથી આ કામ આટલે
આવ્યુ છે તણે જ આપેના રૂકમાથી આજ મુખીનો મારો
પગાર અપાયો છે તેથી મ તો વોરન-લનમન-કોસખી એમ

ત્રણેના નામથી આ ગ્રંથ બહાર પડે, અથવા તો ફક્ત વોરનને જ નામે પ્રસિદ્ધ કરીને આપણે કરેલા ફેરફારોનો માત્ર પ્રસ્તાવનામાં ઉલ્લેખ કરવો. આ સૂચના પ્રો. લેનમનને મુદ્દત ન ગમી. તે મારા ઉપર એટલો તો બળી ગિફ્ટો કે મને ગાળો બાંડવાની શરૂઆત કરી દીધી !

તે દિવસથી લેનમનને મળવું જ નહિ એવો મેં નિશ્ચય કર્યો. તે પોને અનેક પ્રપંચ રચીને મને ખાડામાં નાંખવા મથશે એમ ધાગવાથી દા. વુડ્સને બનેલી તમામ હકીકત મેં કહી. આ પહેલાંથી જ હિન્દુસ્તાન પાછા ફરવા સારુ સ્ટીમરના પૈસા ભરીને તારીખ ૪ જાન્યુઆરીને રોજ ન્યુયૉર્કથી નીકળનારી હ'લુર્ગ અમેરિકન કંપનીની સ્ટીમર 'હ'લુર્ગ'માં મેં મારી જગ્યા રિઝર્વ કરાવી લીધી હતી. પરંતુ આ પહેલાં દસ બાર દિવસ અગાઉ ઉપરનો બનાવ બન્યો. તેથી દા. વુડ્સનું કહેવું એમ હતું કે મારે હાર્વર્ડ તરત જ છોડવું અને ન્યુયૉર્ક જઈ ત્યાં બાકીના દિવસો ગાળવા, જેથી લેનમનની ખીક ન રહે. આ સલાહ મને બિલકુલ ન ગમી. મારા અનેક મિત્રોને મારે મળવાનું હતું, અનેક ઘરનાં નોતરાં પણ હતાં. એ બધું મૂકીને આમ નાસી છૂટવું એ મને તદ્દન અનુગ્રિત લાગ્યું. દા. વુડ્સને મેં કહ્યું : 'લેનમનને જો મારા પર વેર છેવું હોય તો બલે છે. એ વાતનો મને ડર નથી. જે કંઈ આફત માર પર આવવાની હોય તો સહન કરવા હું તૈયાર છું; પરંતુ એકાદ ડરકુની પેડે એકાએક ન્યુયૉર્ક ભાગી જવું એ મારાથી બનશે નહિ.'

પછી તો હું નિરાતે સ્ટીમરનો દિવસ આવી પહોંચતાં સુધી કેમ્પિન્ગમાં જ રહ્યો. બધા મિત્રોનાં નોતરાં સ્વીકાર્યો,

સુને મળી તીજુ અને મારો મર્યામાન નાનીરીગી તૈયાર
 મ્યો આ દિસો દરમ્યાન પ્રોફેસર લેનમને મને બે ત્રણ
 વખત ચિઠ્ઠીઓ મોકલી તેડા મ્યાં, પણ તેની ચિઠ્ઠીઓમા કંઈ
 ખીક દેખાડી હશે એમ માની ગે તે ઉઠાડી જ નહિ અને
 રીમર ઉપર ગયા પહેલા હું ને ઉઠાડવાનો પણ નથી એવું
 હા તુફમ મારફત મે તેને કહેવડારી દીધું 'તેણે ફરી હા
 તુફમ મારફત મને જમનાનું નિમનણ મોકલ્યું પણ હું
 એકનો તેમની પાસે આવવા રાજી નથી જો હા તુફમ મારી
 માથે આવે તો જ હું આપુ, એવો મે ઉત્તર મોકલ્યો મનનમ
 કે, કેવળ સુધી પ્રો લેનમનની આન મારી તેને ઘેર કે ખીજ
 કોઈ જગ્યાએ મુનાકાત થઈ નહિ એમ બે વખત ને મારી
 ઓરડીએ આ પા, પણ મે ચાર શબ્દ મોકલવા ઉપરાંત વધુ
 કંઈ જ વાત ન થઈ રીમર પડવાને ત્રણ ચાર દિવસ
 હતા ત્યારે મે કેબિજ જોડ્યું આ ચાર દિવસ ન્યુયોર્કમા
 ગાળી શહેર આપુ જોઈ લેવું એવો વિચાર હતો ના તુફમે
 ન્યુયોર્કમા હાર્વર્ડ કનવમા જિનવાની મારે મારુ અગાઉથી જ
 જોડાયું મરી ગળી હતી નાઈમિશુખ કરીને એક યદી
 વિદ્યાર્થી હાર્વર્ડમા હતા તેનો પિતા અને બાઈ ન્યુયોર્કમા
 રહેતા હતા વાઈમિશુખના મગળ ઉપરથી તેઓ મને ગ્રંથને
 લેવા આવ્યા હતા અને તેમણે મને કશી અડચણ પડવા ન
 દેતા હાર્વર્ડ કનવમા પહેલાડયો હું ન્યુયોર્કમા રહ્યો તેના
 દિવસ તમનામાથી એક જણ મારી સાથે આવી મને જુ હોય
 ત્યા ફરવા લઈ જતા અને જોવા લાયક સ્થળો દેખાડતા

એક દિવસ મિ વાઈમિશુખ મને દિપોડોમમા લઈ ગયા
 દિપોડોમ ન્યુયોર્કનું એક મોટું બન્ય ચિયેટર જે અને તેમા

દુનિયાના જુદા જુદા દેશોની અત્રી આશ્ચર્યકારક વસ્તુઓ અને બનાવો બતાવવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે, હિંદુસ્તાનના મનમહારાજઓની દેશોને દિવસે નીકળતી સવારીઓ, સંખ્યાબંધ સાચા હાથીધોડા ઇ. વળી આમપામ તાજમહાલ જેવી હમારતો વગેરે દેખાડવામાં આવે છે. તે પછી તુર્કી સુલતાનના જનનાખાના, તેની સેંકડો સ્ત્રીઓ, કેટલીક અવનવી કમરતો વગેરે દેખાવો બતાવવામાં આવે છે. હાથી, ઘોડા, ઊંટ વગેરે છવતા પ્રાણીઓ અને મો પચાસ સ્ત્રીઓ, તથા પુરુષો મામટાં એક જ જગ્યાએ આ જગી થિયેટરમાં જોવા મળે છે. આ પ્રમાણે ન્યુયોર્કમાં અનેક જગ્યાઓ મેં જોઈ અને પછી મુકરર થયેલે દિવસે મંદીર પર ચડ્યો.

અમેરિકામાં હું રહ્યો તે દરમિયાનની મારી દિનચર્ચાનો દૂંક ફેવાય અહીં આપવો અસ્થાને નહિ મળ્યાય. રાજ્યાતમાં તો ત્યારે હું હાવૈડમાં કેટલન હોલમાં રહેતો ત્યારે મારા જમવાની મગવડ ત્યા જ કરવામાં આવી હતી. યુરોપિયન રીત પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ વખત જમતો અને જે વખત આ પીના. અહી ખોગડમાં મોટેભાણે માસ હોય તેથી બાફેલા બટેટા, પાઉ, માખણ વગેરે વસ્તુઓ ઉપર જ મારે ચલાવવું પડતુ. ખાધાખરચ મહિને ૧૬ ડોલર (૪૮ રૂપિયા) જેટલું આવતુ. પણ આ સ્થિતિ મને અનુકૂળ ન લાગી. આ જ મકાનમાં એક ચીનો વિદ્યાર્થી રહેતો, તેણે મને કહ્યું કે, ‘આતુ દુ ખ વેઠવાની જરૂર નથી, આટલામાં કેઈ દુકાનેથી જોઈતી ચીજો મગાવવાનું રાખજો તો તે તમારે ત્યાં આવીને પહોંચાડી જશે, અને મરતી કિમતે સાદુ ખાણું મળશે’ તેની આ મલાહ મને ગમી અને ત્રી લેનમન માગ્સ્ટ મિ. વોરનની

બહેનની ડેરીમાથી રોજ એક ચાર્ટ દૂધ અને ડાઈ દુધાન ૧૨ પાસેથી છોલ ઘઉંનો જેન જેવા પદાર્થ મળતો તે મગારીન ઘણુખરુ બને વખત આ વસ્તુઓ ઉપર મે ચનાવવા માડ્યુ

સવારમા ધીને હુ છોન ઘઉંના મે ગિરફટ અને પાલો ભરીને ૬૬ દૂધ લેતો તે પછી પ્રો લેનમનની લાયબેરીમા ટાા થી ૧૨૥૥ સુધી કામ મગતો પાડો થેર આવીએ એ પ્યારો દૂધ પી મગત કરવા જતો ઉનાળાના દિવસોમા તદ્દન નિયમસર દોડી ચલાવવાની કમગત કરતો અને દોડના દિવસોમા જીમખાને જતો મપોગનો જ વખત પસદ કરવાનુ કારણ એ ૩, કમરત પછી નાહવાનુ બોન કનમની એક મોગી ઓરડીમા મરુ પનુ અને મપોગ સિવાય બીજો વખતે ત્યા દમેશ વિદ્યાર્થીઓની ખૂબ ભીડ રહતી બધા વિદ્યાર્થીઓ નાગા જ નહાવ અને મારે પણ તેમ જ કરેણુ પડતુ પણ બધાના દેખતા એમ નાગા નાહવુ એ આપણે ત્યાના મરકાર વિદુદ હાવાથી મને તે મિલકુવ ગમતુ નહિ બીજી અગવડ દોડી મગવાની હતી પણ ૧૦ થી ૨ સુધી ઘણુખરુ હુ એનો જ બોન મ્યમમા જતો તેથી હોડી મળવાની તેમ જ એમતમા નાહવાની મન્ને મગવડ મરસ મગી જતી જીમખાનામા નાહવાની અમવડ નહોતી અહી પ્રોફેસરોને સારુ એ જુદી ઓરડી છ તે મને આપવામા આવી હતી પણ કમરતના જુદા જુદા માધનો મળવાના માગમા મારો વખત ૧૨ થી ૨ નો જ હતો, નથી ત્યા પણ હુ એ જ વખતે જર્મન કસરત કરતા અમરત પછી એકાદ ચાની દુધાને જર્મ ફળમિશ્રિત રોગીનો કટકો અને એ પાલો કોકો લેતો માળનો વખત હાર્વર્ડ લાયબેરીમા કે થેર નાયવામા ગાળતો રાત્રે

ધણે ભાગે વિશુદ્ધિમાર્ગના અધરા પાઠોનો નિર્ણય કરતો અગર તો તેમાં આવેલા બીજા ઉતારાઓ શોધી કાઢતો.

રવિવારે આ દિનચર્યામાં ફેર પડતો. અમેરિકન લોકો આ દિવસે ધણુંખરું મોડા બિંદે છે. તોપણ હું સાતને મુમારે બિંદો. માત્ર પ્રો. લેનમનને ઘેર સડેજ મોડો જતો. ત્યાં ૧૦૧ કે ૧૨ વાગ્યા સુધી કામ કરીને કાર્મ ચર્ચમાં — ધણુંખરું એપસ્ટલ દેવળમાં — સર્મન (ધર્મોપદેશ) સાંભળવા જતો. આ દેવળ હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીનું હોઈ તેમાં સાંપ્રદાયિક બેદબાવો ન રખાતા. ચઢ્ઢી રાખીઓ (ઉપદેશકો) ને પણ અહીં ધર્મોપદેશ કરવા નોતરવામાં આવતા. અમેરિકાના નામાંકિત ધર્મોપદેશકોનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવાની અહીં સરસ તક મળે છે. માત્ર યુનિવર્સિટી બંધ હોય ત્યારે અહીં નિત્યનિયમ ઉપરાંત વિશેષ સારાં સર્મનો થતાં નથી. ગ્રાથી ઉનાળાની રમમાં વળી બીજાં કોઈ દેવળોમાં નું સર્મન સાંભળવા જતો. બોસ્ટનની જુદી જુદી સંસ્થાઓના આશરો હેઠળ થતાં બાપણો સાંભળવા પણ જતો. એટલે કે એકાદ રવિવારે નેશનલિસ્ટ સભાના બાપણમાં જઈ તો બીજે રવિવારે વળી સોસિયાલિસ્ટ સભાના કોઈ બાપણમાં હાજર રહું. વળી બાપણોના વખત એકની પાછળ એક એમ હોય તેથી કોઈ કોઈ વાર એક જ દિવસમાં બે ત્રણ વ્યાખ્યાનો સાંભળવાનો લાભ મળે.

વાંચનમાં મારો મુખ્ય વિષય સમાજશાસ્ત્ર (Social Science) હતો. આ વિષય ઉપર લખાયેલાં અનેક પુસ્તકો મેં વાંચ્યાં. કેટલાંક તો વેચાતાં પણ હીધાં. બધે આ વિષયનું મને એક બતનું ઘેલું જ લાગ્યું હતું એમ કહું તો ખોટું નથી. આ જ અસામા મેં સહકારિતાના સિદ્ધાંત ઉપર

મુંગર્ના મનુરોની સ્થિતિ કેવી રીતે સુધારી શકાય, એ વિષય ઉપર 'સુમેધપત્રિકા' અને 'સુધાગ્રંથ'માં કેટલાં લેખો પણ લખ્યા હિંદી પ્રજાની સક્રિયતા અપ્રત્યક્ષ અટકાવી તેનો ઉપયોગ શારીરિક અને માનસિક સુખ તરફ કેમ વાજી શકાય એનો હું નતત વિચાર કરતો. વિચાર પ્રમાણે કાર્ય કરી જનારવાને આપણો દેશ યોગ્ય ક્ષેત્ર નથી અથવા તો મારામા તેમજ સામર્થ્ય પણ નથી એ હું મન્યતો તોપણ આવા વિચારથી— કે જોઈએ તો સ્વપ્નાઓથી મ્હા— મારા મનને ખૂબ આનંદ થતો, અને હિન્દુસ્તાનની દારિદ્ર્યપીડિત જનતાને આજે કેવલણી વગેરેના લાભ કેમ મળી શકે તેનો વિચાર કર્યો હતો આજે પણ મને બહુ જ ગમે છે આ વિચારોમાં હું ધડીક મારી શારીરિક તેમ જ માનસિક બધા દુખો ભૂલી જઈ છું.

આમ અમેરિકા જવાથી જો મને મોંઘી મોટા લાભ થયો હોય તો તે એ કે મમાજશાસ્ત્રના અભ્યાસની મારામા રુચિ ઉત્પન્ન થઈ હિન્દુસ્તાનમાં ગ્લો હાત તો એમ્હા ધાર્મિક વિચારોમાં મારું આસુખ્ય નીત્ય હોત 'શરીરમાય સ્વલ્પ ધર્મ સાધનમ્' એ મૂત્રને જગરે હું ભૂલી ગયો હોત પણ અમેરિકા જવાથી આ મિદ્ધાતનો મને સંગીત પરિચય થયો અને તેની પાશ્વિમાત્મ શાસ્ત્રનોએ મ્હેન થયો જાણવાની મને તક મળી આનો અર્થ કેઈ એમ ન હોય કે સમાજરચનામાં શરીરમાય સ્વલ્પ ધર્મસાધનમ્' અથવા તો 'અત્રાદમવતિ મૂતાનિ' એ મૂત્રે મારા મનનો મજાને લીધો પણ એમ્હું જ કે અમાઉ આ મૂત્રો વિષે આધર્મોભીત હોયો તે નહિ થતા સામાજિક જીવનમાં તેને ઘટતું માન આપવા લાગ્યો ધાર્મિક ઉન્નતિ વગર માનવજાતિની ઉન્નતિ નથી એ મૂત્ર મને આજે પણ માન્ય છે.

પણ શરીરની અવગણના કરીને કે શરીરને વિષમ સ્થિતિમાં રાખીને ધાર્મિક ઉત્પત્તિ કરવા તાકવું એ લગભગ અસંભવિત છે :

યુગ્મતાહારવિહારસ્ય યુગ્મત્ત્વેષ્ય કર્મસુ ।

યુગ્મત્ત્વજ્ઞાવબોધસ્ય યોગો મવતિ દઃસ્વહા ॥

આ સૂત્ર આખા સમાજને લાગુ પાડવું જોઈએ. એ જ પ્રમાણે 'સ્ત્રિ કસોની યાજારી મ્હણવિષી મી વ્રજાવારી ।' એ વચનમાં ગૂંથેલા સિદ્ધાંત મુજબ માણસની ઉત્પત્તિ સંજોગો ઉપર આધાર રાખે છે, એ પણ ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. દાખલા તરીકે, ખાર કસાક મળૂરી કરીને માંડ માંડ પેટ ભરનાર અને ગંદામાં ગંદી ચાલીઓમાં રહેનાર મળૂર પોતાની ધાર્મિક ઉત્પત્તિ કઈ રીતે કરે? પહેલાં તો તેને શુદ્ધ અને ધૃતતા આહારવિહાર મળે એવો બંદોબસ્ત થવો જોઈએ અને પછી ધાર્મિકતાને નડતર કરનાર ગંદી ચાલીમાંથી કાઢી રવચ્છ અને ખુલ્લા મકાનમાં તેને વસાવવો જોઈએ. આમ થાય તો જ દારૂ વગેરેનાં વ્યભનોથી છૂટીને ધાર્મિક માર્ગે તેનું વલણ થવું સંભવે છે.

ઉપસંહાર

શ્રી ધર્માનંદજીએ પોતાનું 'નિવેદન' ૧૯૧૨ના જાન્યુઆરી મુધી લખ્યું છે. આ દુનિયામાં વસતા એક અજ્ઞાત નિઃશાસ્ત્રીયે યથાશક્તિ અને યથામતિ પોતાનો ઇચ્છિત હેતુ પાર કરવા કેવી કે રી નહેમતો કરાવી, એટલું જ વર્જવવાનો તેમનો હેતુ હોવાથી પાછળની હકીકત તેમણે આપી લખી નથી, છતાં વાચકને તો સ્વાભાવિકપણે જ શ્રી ધર્માનંદજીની ૧૯૧૨ની સાલ પછીની પ્રવૃત્તિ વિષે પણ જાણવાની ઇચ્છા થાય. આ દૃષ્ટિએ તેવી હકીકત સંક્ષેપમાં આપી આપડી અગ્રાને નહિ ગણાય.

અમેરિકાથી પાછા ફર્યા બાદ શ્રી ધર્માનંદજીના મિત્ર પ્રાર્થના-સમાજવાળા શ્રી વિદ્યુત રામજી સિંહેની ઇચ્છા હતી કે શ્રી ધર્માનંદજી કેન્દ્રન એન્જલિકેશન સોસાયટીમાં જોડાય. તેથી શ્રી ધર્માનંદજીની આ વિષયમાં ઇચ્છા જાણી લઈ તેમના તરફથી એ સામે કરો. વાઘે નથી એવું જોતા શ્રી સિંહેએ ત્રે. નિનિટકરને આ વિષે લખ્યું. તેમણે આ બાબત સોસાયટીના આજન્મ સભ્યોની કાઉન્સિલ આ. ૧૧ રજૂ કરી. પણ કાઉન્સિલ તરફથી તેનો કંડો નવાળ આપવામાં આવ્યો. પ્રિન્સિપાલ પરાજયેએ ધર્માનંદજીને લખ્યું કે 'આજન્મ સભ્યોનો પગાર હાલમાં જ માસિક ૧૦૦ રૂપિયા કર્યો છે અને તમને તો આજન્મ સભ્ય કરાય તેમ નથી. તેથી તમને માસિક ૭૫ રૂપિયા પગાર ગાળી રાખાય. વળી તમારે જોઈએ જોઈ પાંચ વર મોસાયટીમાં મામ દરવાજા ધાતુ જોઈએ.'

શ્રી ધર્માનંદજી પોતાના પિતાનું કરજ ફેડી ચૂક્યા હતા અને નિર્વાહ ઉપરાંત ત્રે. દ્રવ્યસચય દરવાની તેમની જિવકુલ વૃત્તિ ન હોવાથી સોસાયટીની ઉપની ગરતોને અદમાનકારક માનવાની તેમણે

ના પાત્ર એટલું જ નહિ, પણ ચેલાનું ધ્યેય જ શાલિભાષાપ્રચાર, તેનું કામ કરવા જ્યાં તક આપ્યાને માટે તેમણે ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટીને આશ્વાસ આપી અને ૧૯૧૨ના માર્ચ મહિનાથી પૂનાની ફર્ગ્યુસન કોલેજ તેમ જ ન્યુ ગ્વિચ રફલમા કામ કરવા માંડ્યું. ન્યુ ગ્વિચ રફલમા ગેટ્ટિકના ક્લાસને અને કોલેજમાં પ્રિવિયસ તથા બી. એ. ક્લાસને તેઓ પાલિ શીખવતા. વિદ્યાર્થી માંડા છતાં પોતે અતિ શ્રમ લેતા આ હપડાત ૨૨ એમ. એ ના વર્ગને શીખવતા.

પણ પાંચ વર્ષ પૂરા ગયાં પહેલાં જ શ્રી. ધર્માનંદજીએ જોયું કે, પાલિ શીખવા આવનાર વિદ્યાર્થીઓમાં ખરા જિજ્ઞાસુ જવડે જ નીકળતા. ધણીખરા વિદ્યાર્થી પાલિ ભાષા સહેલી છે અને તે-લેવાથી ઝઠ પાસ થવાશે એવી જ વૃત્તિથી તે લેતા. વળી માત્ર કોલેજના વર્ગોમાં પાલિ ભાષા શીખવવાથી બીજાંધર્મનાં તરવા પ્રબળ પ્રચાર પામી લોકોની હજારો યોગ્ય એમ તેમને લાગ્યું નહિ. મરાઠી ભાષામાં આમપ્રાપ્તને સમજાય તેવું સાહિત્ય બહાર પાડીને એ કામ થઈ શકે એમ હતા, પણ તે કામમાં જરૂરી લોકાશ્રય નહોતો. આમ છતાં અને ૧૯૧૪માં તેમણે 'બુદ્ધીનાશરસંગ્રહ' નામનું પુસ્તક તૈયાર કર્યું, અને 'માસિક મનોરંજન'વાળા ૨૦૦ કાશીનાથ રઘુનાથ મિત્રે તે બહાર પાડ્યું. આ પુસ્તકને સારું 'ડેક્કન વર્નાક્યુલર ટ્રાન્સલેશન સોસાયટી' તરફથી શ્રી ધર્માનંદજીને પહેલાં નંબરનું ધનામ મળ્યું (છતાં મરાઠીમાં આ પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિ હજી બધી ગઈ નથી.) બીજાં પણ એક બે પુસ્તકો ધર્માનંદજીએ તૈયાર કર્યાં, પણ વચમાં જ ધરોપનું મહાયુદ્ધ જાગ્યું અને કામળ વગેરેની મૈત્રવાનીને લીધે પુસ્તકપ્રકાશનનું કામ અગમ્ય થઈ પડ્યું. એટલામાં પ્રો. કુટસ દરફથી અમેરિકા આવવા સારું આમલખ્યું આમંત્રણ આવવાથી અને ૧૯૧૮ના ઓગસ્ટ માસમાં તેઓ કરી અમેરિકા ગયા.

ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટીને શ્રી ધર્માનંદજીએ પાંચને બદલે ૭ વર્ષ આપ્યા. આ અરસામાં સોસાયટીના ધણીખરા આજન્મ સંશોધના તે પ્રિયયાત્ર થઈ પડ્યા. પરિણામે પાંચ વર્ષ પૂરા થયે

જ્યારે તેમણે પોતાની જગ્યાનું રાજનામું પેશ કર્યું ત્યારે આજન્મ સંખ્યાના મંડળે તે સ્વીકાર્યું નહિ.

શ્રી. ધર્માનંદજીના વિદ્યાર્થીઓમાંથી જે મુખ્ય હતા. તેમાંના એક સ્વર્ગવાસી ચિંતામણુ વિનાયક સજ્જવાડે ડેકન એજ્યુકેશન સોસાયટીના સભ્ય થવાને દરેક રીતે લાયક હતા; પણ વીસ વરસ સુધી સોસાયટી જોડે જાંધાનું છજ ન લાગવાથી તેઓ વટોદરા હોલેજમાં અન્યાયક થયા હતા, અહીં રહી પોતાના દેશ વ્યાપ્ત્યમાં અવિમાંત પરિશ્રમ કરી તેમણે 'દીર્ઘનિઠાય' મંથનું મરાઠી ભાષાંતર કર્યું. આ મંથન ત્રણેય ભાગ વટોદરા સભ્ય તરફથી બહાર પડ્યા છે. શ્રી. ધર્માનંદજીના બીજા વિદ્યાર્થી શ્રીમુત ગુરુપોત્તમ વિશ્વનાથ બાપડને સોસાયટીએ પોતાના આજન્મ સભ્ય બનાવી લીધા અને હાલ તેઓ કામ કરી રહ્યા છે.

પણ શ્રી. ધર્માનંદજીનું રાજનામું તેા સોસાયટીએ ન જ સ્વીકાર્યું. અમેરિકા જવા સારુ તેમની જે વર્ષ સુધી વમર પનારે રત્ન મંદીર કરવામાં આવી, અને તે પૂરી થતા જ્યારે ધર્માનંદજીએ અમેરિકાથી ફરી પોતાનું રાજનામું સોસાયટીને મોકલ્યું ત્યારે વળા બીજા જે વર્ષની તેથી વધુ રત્ન મંદીર કરવામાં આવી. પણ અમેરિકાથી પાછા ફર્યા બાદ ફરી ડેકન એજ્યુકેશન સોસાયટીમાં જઈ શ્રી. ધર્માનંદજી અને તેમ નહોતુ. તેથી તેઓ ગુજરાતમાં આવી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના ગુરુતત્ત્વ મંદિરમાં જોડાય અને ત્યાં તેમણે ત્રણ વર્ષ સુધી રામ કર્યું.

પ્રો. લેનમન રહેરપની સાથેના નિવૃત્ત થયા, ત્યાં સુધી તેમની મારફત 'વિશુદ્ધિમાર્ગ'નું સંપાદનકાર્ય આગળ વધુ ન હોય એ કામ શ્રી. કેસ'બીજીને સોંપવાનું નક્કી થતા તેઓ ફરી એક વાર ૧૯૨૬ના જાન્યુઆરીમાં અમેરિકા ગયા. ત્યાંથી તેઓ તેમને સોંપાયેલું કામ પૂરું કરીને ૧૯૨૭ના નવેમ્બરમાં દિન્દ પાછા ફર્યા.

સ્વદેશ આવીને તેઓ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં રહ્યા અને ત્યાં રહીને 'સુત્તનિપાત'નું ભાષાંતર અને 'મન્ત્રમનિનય'ના પચાસ સૂત્રોનો

સાર તૈયાર થ્યા આ બંને મથો પૂજાવાઈ જેન મથમાળા મારફત પ્રસિદ્ધ થયા ॥

એ અરસામા પડિત જવાહરના નેહડુ રશિયાને પ્રવાસેથી પાછા આવ્યા હતા અને તેમણે રશિયા વિષે એ લેખમાળા- 'યંગ ઇન્ડિયા'મા મરુ દ્રી હતી એમાના એ લેખમા લેનિન શાહમા બીજા સંસ્કૃતિના સરોધન માટે એક સરવા સ્થપાયાનું શ્રી કોમળીજીએ વાવ્યુ તરત જ તેમણે મજદૂર સૂરવાના સચાવક પ્રો દેવાંમ્કી સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો અને તેમનું નિમત્રણ મળતા ૧૮૨૮ના માર્ચમા તેઓ લેનિનશાહ મથા રશિયામા તેમણે સાત મહિના ગાળ્યા તે દરમ્યાન લેનિનશાહની એકેડેમીમા તથા યુનિવર્સિટીમા અધ્યાપકત્વ કામ કર્યું પરંતુ રશિયાની ધણી જ ઉખત ઠરી હવા તેમનાથી સહન થઈ શકી નહિ અને રહેવા માટે જગ્યા પણ અનુકૂળ ન મળી (તાડના દિવસોમા જેવી નરમ બોવડી જોઈએ તેવી મળી મકે તેમ ન હોય) આથી લેનિનશાહ છાદી ૧૯૩૦ના નવ્યુબારીની આખરમા તેઓ હિન્દુસ્તાન પાછા આવ્યા

એ જ સાલના માચ મહિનામા માધીજીની ફાદી ફૂલ મર થઈ અને હુબર્ષમા સત્યાગ્રહી સ્વયંરોવડા નોંધાવા વાગ્યા તેમા શ્રી કોમળીજી પણ એ હતા તેમણે સત્યાગ્રહમા જુદે જુદે સ્થળે કામ લીધો અને આખરે ૧૯૩૦ના ઓક્ટોબરની ૧૧મી તારીખે તેઓ વિરેમારનેમા પકડાયા અને દોઢ વર્ષની મખત સજા થઈ તેમણે અપીલ તો ન કરી તેમ છતાં એ સજા ચલેસર થઈ ન હોવાથી હાઈકોર્ટે આપેઆપ સજા રદ કરતાં ડિમેબરની ૧૨મીએ તેમને સરખરે જોડાયું થ્યા તે પછી મારી દરબિન સધિ થતાં વાજાજ બધા સત્યાગ્રહી કેદીઓ છૂટ્યા

પ્રો ગુલસનો વળી આવ્યું થતા ૧૯૩૧ના સપ્ટેમ્બરમા તેઓ ફરી એક વાર અમેરિકા ગયા અને ત્યાં એક વર્ષ રહ્યા ત્યાંથી

દિંદ પાછા આવતા રશિવામા તેઓ જે અઠવાડિયા પાસાં
દિંદ આળ્યા પછી તેઓ પૂનામા રહેવા લાગ્યા

૧૯૩૪ની સાલમા શ્રી કાસબીજી ૭ મહિના સુધી દિં,
યુનિવર્સિટીમા અભિયંતરી રહ્યા હતા એ ૭ માસ દરમિયાન
અધુ ખર્ચ ૨૦ હજારન મહેતાએ અચાકથી જ યુનિવર્સિટીને આપી
દીધુ હવે ૭ મહિના પછી તેઓ કાગળી વિદ્યાપીઠમા રહેવા આગ્યા.
જાણ શિવપ્રસાદ પ્રસાદે તેમને રહેવા માટે એક નાનકડું મકાન
બાંધી આપ્યુ હવે (આને જે મકાન અભિયંતરી વપરાય છે)
'દિંદી સંસ્કૃતિ અને અહિંસા'નું પુસ્તક તેમણે મળી વિદ્યાપીઠમા
પૂરું ૬ મુ અને ૭ પાઠ્યુ એ પુસ્તકનું મુજરાતી ભાષાનું તે વખતે
ભાવનમરના શ્રી કમિલ્લાનુર્તિ વિનયમંદિરના ચેક રિપત શ્રી
ભારેકરરાવ વિદ્યાસે ૬ મુ છે અને શ્રી હવેલલાલ એન્ડ સન્સ તરફથી
પ્રસિદ્ધ થયુ છે

परिशिष्ट *

वैशाख पूर्णिमा

वैशाखो मास एष साधु शोभते, साधु शोभते ।
आनन्दो जनमनसि येन वर्धते, येन वर्धते ।
सङ्गुनसमिव भाति स्वच्छतमनमः, स्वच्छतमनमः ।
महाः भ्रमङ्गान्तिहरा वान्ति सुरभयः, वान्ति सुरभयः ।
नतकुसुमाञ्जलियुक्ताः सुगतसेविनः, सुगतसेविनः ।
भक्तजना इव विविधाः पादपा अमी, पादपा अमी ।
कोकिलादिपक्षिगणो मञ्जुलस्वरः, मञ्जुलस्वरः ।
गायन्निव पुद्गुणान् तुष्टमानसः, तुष्टमानसः ।
आम्नादिकवृक्षवृन्दमाश्रयत्यसौ, आश्रयत्यसौ ।
भूवन्ध्री वैभवेन पूर्णतां गता, पूर्णतां गता ।
वैशाखो मास एष साधु शोभते साधु शोभते ॥
मामेऽस्मिञ्छुगदिनसे पूर्णिमातिथौ, पूर्णिमातिथौ ।
वज्राशानवन्धपरो विबुधपूजितः, विबुधपूजितः ।
शास्तागो घर्मात्मा बोधितरुतले, बोधितरुतले ।
जित्वा कामादिरिष्वुद्धतामगात्, बुद्धतामगात् ।
नैष सुदिन उदितोऽस्ति बौद्धजनमुदे, बौद्धजनमुदे ।
मासेऽस्मिञ्छुगदिकसे पूर्णिमातिथौ, पूर्णिमातिथौ ॥
सुगतमन्दिरम् । दीपशोभितम् । बद्धतोरणम् । पुष्परञ्जितम् ।
यायाम वयं नत्र, पश्याम बुद्धपादौ ।

वृथाम धर्मध्वज, शृणुयाम मातृवादम् ।
 नदा राघ, धृत्वा शीर्षं, पूजां कृता मुनिधाना ।
 पाप ह्वात्रनिसाहस्य प्राप्नुयाम सपदि ।
 यायाम नय तत्र, पदयाम शुद्धपदी ॥

• अनुजो ५ १५७ नीलेनी नेध

આ ન ગ્રંથકારના બીજા બૌદ્ધ ગ્રંથો

બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ

બૌદ્ધ સંઘનો પરિચય

સમાધિમાર્ગ

ધર્મપદ

બોધિચર્યોવતાર (સાર)

સુત્તનિપાત

• ભગવાન બુદ્ધના પચાસ ધર્મસંવાદ

• અભિધર્મકથ સંગ્રહ

શાંખોપયોગી પુસ્તકો

આત્મકથા (ગુજરાતી લિપિમાં)	૧-૦-૦
" (નાગરી લિપિમાં)	૦-૧૪-૦
દ્વિમાસયનો પ્રવાસ (ટિપ્પણ સાથે)	૧-૦-૦
ગોતરાતી દીવાલો	૦-૬-૦
સોડમાતા	૦-૪-૦
રમરણુયાત્રા	૧-૮-૦
જીવતા તહેવારો	૦-૧૨-૦
લુહલીલા	૦-૧૨-૦
મધપૂડો	૦-૧૦-૦
મીનાહરણ	૦-૧૨-૦
કુંવરઆર્ચનું મામેરું (ટિપ્પણ સાથે)	૦-૬-૦
આખા હિન્દુસ્તાન !	૧-૦-૦
હિન્દુસ્તાનની ગરીબાઈ	૦-૧૪-૦
કાવ્યપરિચય ભા. ૧લો	૦-૧૦-૦
" ભા. ૨લો	૦-૧૨-૦
નામાનાં તરંગો	૨-૮-૦
નવલમંથાનલિ	૨-૦-૦
સાચું ગુજરાતી જોડણીકોશ	૪-૦-૦
રાષ્ટ્રમાતાનો ગુજરાતી કોશ	૧-૮-૦
ખિસ્મતકોશ (જોડણી માટે)	૦-૬-૦

નવજીવન આકાશ ત મંદિર

અમદાવાદ

શાળોપયોગી પુસ્તકો

આત્મકથા (ગુજરાતી લિપિમાં)	૧—૦—૦
„ (નામરી લિપિમાં)	૦—૧૪—૦
હિમાલયનો પ્રવાસ (ટિપ્પણ સાથે)	૧—૦—૦
ઓલરાતી દીવાલો	૦—૧—૦
લોકમાતા	૦—૪—૦
સ્મરણયાત્રા	૧—૮—૦
જીવતા તડેવારો	૦—૧૨—૦
જુદ્ધલીલા	૦—૧૦—૦
મધપૂડો	૦—૧૦—૦
ગીતાહરણ	૦—૧૨—૦
કુવરમાર્ચનું માગેરું (ટિપ્પણ સાથે)	૦—૧—૦
આમાદ હિન્દુસ્તાન	૧—૦—૦
હિન્દુસ્તાનની ગરીબાઈ	૦—૧૪—૦
કામપરિચય બા ૧શે	૦—૧૦—૦
„ બા ૨શે	૦—૧૨—૦
નામાના ડાર્વે	૦—૮—૦
નવલગ્રંથાવલિ	૨—૦—૦
સાચું ગુજરાતી બ્લેડ્ડીકોસ	૪—૦—૦
રાજ્યભાષાનો ગુજરાતી કોસ	૧—૮—૦
પિરમકોસ (બ્લેડ્ડી માટે)	૦—૧—૦

નવજીવન-અકાશન મંદિર
અમદાવાદ